

Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja

Mile Lasić

Mile Lasić

Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja

Sarajevo, 2015. godine

Naziv publikacije: Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autor: Mile Lasić

Za izdavača: Judith Illerhues

Lektura: Mirjana Janjetović

DTP: Aleksandar Aničić

Štampa: Amosgraf Sarajevo

Tiraž: 300 primjeraka

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH. Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

32(049.3)

LASIĆ, Mile

Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja / Mile
Lasić. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung,
2015. - 298 str. ; 23 cm

O autoru: str. 297-298. - Bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-884-36-8

COBISS.BH-ID 21969926

Mile Lasić

**Prokletstvo kulture
selektivnog sjećanja**

Sarajevo, 2015. godine

SADRŽAJ

I – Umjesto proslava	7
1. Oproštaj s bratom	9
2. Zapis s ruba pameti: život i pogrebnički	13
3. Ispovijest preživjelog Srebreničanina Rešada Mujića: Bolje je godinu dana pregovarati nego jedan dan ratovati	15
4. Umjesto klasičnog „in memoriam“: Adio Sulejmane, neka Ti je laka zemlja bosanska i posavska	18
II – Kako se i čega sjećamo	23
1. Podsjetnik na historijske kontekste i činjenice uz Dan državnosti BiH	25
2. Branko Mikulić – zaboravljeni Sarajlija, čovjek i državnik	28
3. O mrtvima kako su zaslužili za života	37
4. Velikosrpski „demokrata“ s kalašnjikovom	45
5. Naming and shaming	53
6. Deset godina poslije: Zoranovo srce na dlanu	59
7. Njemački mediji i disolucija SFRJ	63
8. „Slučaj Handke“ iliti „Izvješće zabilaznog svjedoka o procesu protivu Slobodana Miloševića“	69
9. Na ukletom kolodvoru u Grunewaldu: vlak za Nigdjevo	97
a) Razgovori s dr. Krležom	97
b) Pas koji je volio kolodvore smrti	99
c) Zgrada Misije FNRJ/SFRJ/SRJ	101
10. Vatikan i holokaust	103
III – Prilozi razumijevanju krivnje i viktimo-transgresije	125

1. O prokletstvu selektivnog sjećanja u jugoistočnoj Europi	127
a) Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja	128
b) O doživotnoj traumi bosanskohercegovačkih žena	133
c) O fenomenu krivnje i viktimo-transagresije .	138
2. Premošćivanje mržnje	145
3. Vrijeme je za katarzu, a ne za licemjerje	151
4. Suočavanje s prošlošću u zemljama bivše SFRJ kao pretpostavka izgradnje demokratskog i odgovornog društva	159
5. Sjećamo li se Sarajeva?	171
6. Sjećamo li se Srba iz naših komšiluka?	175
7. Doktor za etiku: Bogić Bogićević	181
8. Razmišljanja o krivnji	193
9. Nije li kod nas javni prostor okupiran od strane intelektualaca-licemjera?	203
10. Tajna uspjeha višestruko bojkotirane „Lasićeve agore“	209
11. Mostar anno Domini 2015: Pledoaje za sintetička sjećanja	221

IV – Appendix .....

1. O Romima	229
1.1. Potcijenjeni i uvrijeđeni	229
1.2. Kratka povijest doseljavanja u Europu	231
1.3. Grassova „Stiftung zugunsten des Romavolkes“	233

1.4. Jednakopravnost na papiru	235
1.5. Zakašnjela spomenička zadovoljština Roma u Berlinu	238
1.6. Ambasadori ljudskih društava	240
2. Über Roma	243
2.1 Missachtet und beleidigt	243
2.2. Kurze Geschichte der Einwanderung nach Europa	245
2.3. Grass' „Stiftung zugunsten des Romavolkes“	248
2.4. Gleichberechtigung auf dem Papier	251
2.5. Das Denkmal in Berlin - eine späte Genugtuung für die Roma	254
2.6. Botschafter menschlicher Seelen	257
3. Mostar anno Domini 2011: die geteilte Stadt und die geteilten Gefühle	261
4. Mostar anno Domini 2011: podijeljeni grad i podijeljena osjećanja	269
V – Umjesto pogovora	277
Što je, a što nije genocid?	277
2. Richard von Weizsäcker (1920.–2015.): Pomogao im je otvoriti oči	285
VI – Recenzije	289
Dragan Markovina: Autentično svjedočanstvo jednog doba	291
O autoru	297

I - Umjesto proslova

1. Oproštaj s bratom

U moru smrti koje se s pijetetom obilježavaju ovih dana, nema mjesta za pomen mojem bratu. S pravom, jer on je umro njegovom voljom. Prošlo je od tada više od petnaest godina, ali sve je živo kao da se dogodilo jučer, kao živa rana. Otuda i razumijem bol onih koji su u posljednjim ratovima ostali bez najmilijih. U mojoj uobrazilji mi se čini da sve ratne i poslijeratne nasilne smrti povezuje neka nevidljiva nit. I mučim se s tim, priznajem, odgonetajući nevidljivu sponu među njima. Utoliko su ovi redovi posvećeni i prekinutoj mladosti na Tuzlanskoj kapiji, i nasilno zaustavljenim životima bilo gdje drugdje...

*****

Moj brat Đoka je pokopan u posnu hercegovačku zemlju, u groblju Šarampovo 21. siječnja 1998. godine. Dva dana ranije je u jutarnjim satima pucao sebi u glavu, prethodno se popevši na krov očeve kuće. Konstatirana je dragovoljna smrt, sahranjen je po katoličkim običajima.

Đoki je bilo pravo ime Jozo, ali ga nitko nije tako zvao, pa čak ni mi, njegovi najbliži. On je bio posve običan dječak sve do momenta dok nije „izabran“ od strane nekog svećenika za „sjemenište“. Znam ime tog svećenika (umro je u međuvremenu)... Đoka je nakon dvije godine napustio „sjemenište“ u Visokom, pretpostavljamo samo zbog neprimjerene logike u odgoju, odnosno nekog nasilnika-svećenika poput onoga koji ga je i „vrbovao“ u njegovim pubertetskim danima. Poslije se više nije „snašao u životu“. Završio je „more zanata“, ali to nije bio njegov svijet. Živio je u hercegovačkom krasu, ali je duša bila negdje drugdje.

Đoka je bio pjesnik u potaji, prefinjenog ukusa za književnost, film i rock muziku. U ratu je izgubio i posljednje iluzije. U moru grabeži kada su oni raspalih hlača preko noći postajali milijuneri, kada se kamionima vuklo iz tuđih firmi, gradova i stanova, on je malu vlastitu trgovinu stavio na raspolaganje narodu – vojsci i sirotinji. Kada je rat prošao, kada se otelo šta se moglo oteći, morao je posuđivati od novoustoličene lopovske klase na vlasti. I sve mu se definitivno zgdalo...

Nije bio ratnik, ali nije ni htio napustiti rodni kraj i raj u s kojom je proveo život. Vozio je sanitetska kola, opskrbljivao vojsku namirnicama, najčešće iz svoje prodavnice i na svoj račun. Nitko se i nikada poslije neće zapitati zašto je to činio. Svima je bilo normalno da Đoka čini to što čini. Kako bi Đoka, zaboga, i mogao drugačije...?

Nije sudjelovao u masovnom groktanju protivu onih drugih i trećih. Gadilo mu se. Pogotovu kada se početni obrambeni rat pretvorio u nešto drugo, kada se Hercegovinom valjao govor mržnje koji je njemu oduvijek bio i ostao stran.

Prilikom našeg zadnjeg susreta, njegove zadnje posjete nama u egzilu, samo par mjeseci uoči smrti, zajedno smo odgledali filmove „Kako je počeo rat na mom otoku“ i „Lepa sela lepo gore“. Upitao sam ga kojemu „junaku“ je sličan, a on je stidljivo odgovorio: „Pa, profesoru...“ Onom kontemplativcu iz „Lepih sela“, koji zna da je rat glupost, pa ipak sudjeluje u njemu. Meni je moj Đoka – sada poslije svega – samo onaj Brešanov pjesnik što umire u zadnjim sekvencama filma „Kako je počeo rat na mom otoku“...

Kada je bio ranjen, kada ga je „okrznuo metak“ s protivničke strane, nije promijenio leksiku i ton. Govorio je i dalje o besmislenosti rata, o uzaludnoj krvi, o pljački pod paravanom borbe za „nacionalnu stvar“, o tomu kako bi „najradije na rock koncert u Sarajevo“ – kao nekada ranije kada se u miru živjelo. I bio je na jednom od prvih organiziranih u deblokiranom Sarajevu. Danas mi se

čini da se opraštao od grada koji je poznavao i čiju je urbanu kulturu volio, od grada u kojem skoro stoljeće žive rođaci...

*****

Braco, Mišo, Zdenko i Mira su u djetinjstvu bili naši sarajevski rođaci-idoli, ono što su musava hercegovačka djeca podrazumijevala pod gospoštinom. U noći nakon Đokine sahrane, u kući gdje mu se rodila majka Magda (Manda), Braco je pripovijedao oprezno i tiho da ne povrijedi ničiju bol kako se „sarajevska raja“ tijekom i nakon posljednjeg rata druži kako se uvijek družila. Pri tom je, vjerojatno, mislio na svoje drugare-planinare, gorsku sluzbu, prve ekologiste, zaljubljenike sarajevskih brda i planina.

„Otišli su samo papci“, izgovara Braco tipičnu sarajevsku urbanu rečenicu, u kojoj je utkana tuga i stid pri pomisli na mnoge bivše drugove i prijatelje, koji to ustvari i nisu bili. On je uvjeren da je „sarajevski duh“ otporan i na granate i na mržnju. Ni on niti njegova supruga Ada ne mogu zamisliti život negdje drugdje na zemaljskoj kugli izuzev u Sarajevu, na Mejtašu, u Drvarskoj. Ja sam se, međutim, pitao hoće li se dvije vrlo obrazovane Bracine kćerke vratiti živjeti u Bosnu, u Sarajevo, iz Londona i Zagreba.

Bracin brat Mišo šuti, a meni se učini da u mislima traga za sinom-jedincem, koji je otišao u Hrvatsku tražiti svoju sreću. I on je „mješanac“, kao što je to cijeli obiteljski krak koji je prije skoro jedno stoljeće „došao“ u Sarajevo. U Zdeninom braku sa Nunom, a oboje su tragično nastradali, u životu je ostala samo Ognjenka. U Mirinom braku s jednim Crnogorcem se rodio Dragan, koji će trideset godina kasnije doživjeti užasne šikane zbog svoje „nečiste krvi“, a sada je svećenik omalene protestantske zajednice u Sarajevu.

Možda je upravo njihova majka Magda prije silnih decenija odredila sudbinu cijele obitelji? Jer, taj se krak slijedio. Svi putevi su „vodili u Rim“, u čestitu kuću Magde i Joška, smirenog i

produhovljenog bosanskog Hrvata, podrijetlom iz Jajca, istinskog „Sarajlije“.

Očeva sestra je „odlepršala“ u Sarajevo kao dijete, veseli, bezbrižni hercegovački djevojčurak, nakon onog rata, no nakon ovog bit će australijanska državljanica. U braku s jednim pokojnim mužem, finoga česko-zagrebačkoga korijena, rodilo se dvoje Australijanaca, a u braku s drugim pokojnim Sarajlijom još jedan sin, koji se tek nedavno priključio obitelji u Melbournu. Tada su se „braća po materi“ prvi put sreli poslije ožujka 1992. godine. U međuvremenu su se mogli vidjeti samo preko nišana kalašnjikova Armije BiH i Vojske Republike Srpske.

Očev brat je proveo cijeli život u Sarajevu, a sada živi razapet između Sarajeva, Hercegovine i Hrvatske, Šehera i Neba. „*U Sarajevu će od naše obitelji na kraju ostati samo starci*“, reče on sjetno. „*I grobovi*“, dodade neki glas tužno...

*****

Nitko do danas ne zna zašto se ubio četrdesetogodišnji nesuđeni svećenik, pobjegulja iz sjemeništa, pjesnik u potaji, čovjek koji je cijeli život pomagao slabijima od sebe. U moru (samo)ubojstava u posljednjoj deceniji, to i jeste samo još jedna smrt. Nešto je otjeralo milijune u grobove, ili u druge zemlje i tuđe domove, nešto čemu samo rijetko znamo ime i prezime, čemu je, možda, zajednički nazivnik prokletstvo. A možda i samo puki primitivizam kao vječita vladajuća ideologija i oblik života!?

No, ove se priče više ne dotiču mojega brata, kojeg je, zapravo, ubilo nevrijeme. On se sada negdje tamo visoko i daleko, na nebu, s nekima sličnima sebi, s anđelima vjerojatno, na nekom kosmičkom esperantu može konačno u miru ispričati o Antunu-Branku i Tinu, o Andriću i Krleži, o Doorsima, o Queenu, o Pink Floyd, o Azri i Johnju Štuliću...

2. Zapis s ruba pameti: život i pogrebnici!

„*Bitte, Licht anmachen*“, cvili cijelu noć novopridošli stariji pacijent, „*macht Licht an*“, ponavlja do iznemoglosti. Polubunovna noćna sestra konačno dolazi, tješi ga, pa odlazi, a on i dalje ponavlja: „*Molim, svjetlo upalite..., upalite svijetlo*“. Uplašio se čovjek mraka, smrti, što li je, nemoguće ga je utješiti i umiriti. Konačno usnu. No, s mojim spavanjem je gotovo, sutra ionako napuštam bolnicu, pa osluškujem zvukove trljanja tramvajskih točkova o šine, tu uz Evangeličku bolnicu u B., i još tamo malo dalje iz pravca Glavnog kolodvora pisak lokomotive. Izlazim u hodnik i kažem sestri da je novi pacijent „kazna Božija“ i bi mi žao. Možda se i moj otac tako plašio smrti?

Između srpanjskog i kolovoškog boravka u bolnici sahranio sam oca. Ja od strane liječnika nekadašnjih gnusnih okupatora pažen i mažen, a on od naših liječnika tretiran više manje kao pseto. Meni nisu uspjela dva pokušaja laserske terapije, jer je hercegovačko kamenje u bubrezima prejako i za njemačke lasere, pa mi je poslije 21 dan zakazana operacija, koju upravo imam iza sebe. A on je jednostavno otpušten iz mostarske bolnice kao beznadežan slučaj da umre kući, jer naši doktori ne liječe starije ljude izuzev ako su bogatuni ili očevi bogatuna. Ništa drugo ne ilustrira na koju je granu spalo naše zdravstvo do činjenica da je netko otpušten i da je umro, a da nalazi iz nekakve laboratorije nisu stigli ni nakon njegove smrti...

Čuli smo se zadnji put uoči njegova odlaska u bolnicu. „*Gotovo je moje, moj Miloše*“, tako bi me ponekad znao zvati. I bi tako. Na sahranu po katoličkim običajima, što je majčina želja, a ne očeva, koji s Katoličkom crkvom i nije imao puno veze, došlo je puno svijeta i čak trojica fratara – seoski župnik, franjevac i dvojica „dominikanaca“, misionara, od kojih je jedan poznat i po

tomu što drži mise zadušnice dragomu mu „Poglavniku“. Ne mogu da vjerujem svojim očima i posebice ušima. Čitaju očev životopis iz kojeg je izbrisano sve što je bio i jeste cijeli njegov majušni život – učesnik NOR-a, SKOJ-evac, narodni tribun, organizator svih mogućih aktivnosti koje su preporučali selo i region, sve tamo iza onog rata, dok nije stigla sloboda i demokracija. Prvi putevi, potom asfalt, škole, telefonski priključci, vodovod. No, nije mu valjao „pogled na svijet“, prezren je od strane aktualne crkvene i političke elite. Od strane falsifikatora povijesti. Kazaše jedino da je pomagao sirotinju, posebice udovice poslije onoga rata, kojih je bilo puno selo. Valjda nisu mogli i to skriti, možda je pomagao i majku nesretnog V.L., koji niječe ustaške zločine, pa time čini novi zločin.

Falsificiraše mi ocu život, mislim tupo buljeći u šare na podu mjesne crkve. Ne molimo, niti ja, niti moj sin, niti moja kćerka, njih dvoje plaću na samozatajen način, sinu samo igraju vilice, dok kćerki cure suze niz lice. Mene neće suze. Majka očeve jedine unučadi, prvi put u jednoj katoličkoj crkvi, kroz suze izgovara ono što je nekada davno naučila od njezine majke. Katolički Bog je valjda razumio i molitvu s lijeve strane Neretve. Poslije mi jedan rođak kaže da je onaj što mu je „Poglavnik mio“ kolutao očima i samo što nije škrgutao zubima. Vidim, pak, neke stare očeve prijatelje, sa suzama u očima. Umiru skojevci, odlazi jedno vrijeme zauvijek. Umro im i „pogled na svijet“ još za života. Ubijen, u stvari, na bestijalan način od strane barbara, koji su u bivšoj Jugoslaviji primijenili staljinističke, maoističke i pol-potovske metode, koji su izdali ideju jednakosti, pravde i poštenja, i obogatili se na krvi sirotinje i nevinih ljudi.

Cijelim putem za Njemačku me potom proganja misao kako je otac umro, kao i mnogi njemu slični, već prije 15 godina ...

3. Ispovijest preživjelog Srebreničanina Rešada Mujića:

Bolje je godinu dana pregovarati nego jedan dan ratovati

Naši zajednički prijatelji iz B. su mi kazali da je Rešo nedavno „sahranio oca bez glave i ruku“. Ispostavilo se potom u „razgovoru s povodom“ da je četrdesetsedmogodišnji građevinski tehničar iz Srebrenice Rešad Mujić Rešo, „identifikovao oca bez glave i ruku“ prije četiri nedjelje, a da će ga sahraniti zajedno s drugim žrtvama 11. srpnja ove godine na 10. godišnjicu tragedije u Potočarima. Bit će to i prvi put da Rešo ide u Srebrenicu, nakon 10 godina. Ispovijest preživjelog Srebreničanina Rešada Mujića objavljena je prvi put u Oslobođenju, u srpnju 2005. godine, a ja je osam godina poslije objavljujem u neizmjenjenoj formi i na tuzlanskom portalu Vidiportal.ba iz pijeteta prema stradalnicima...

„Prije četiri nedjelje sam identifikovao mog oca Aliju. Zaveden je kao iskopina pod brojem 635 iz masovne grobnice u Zvorniku. Ja sam imao potrebu da sve to vidim, nabio sam rukavice na ruke i ... Kako može onaj Mašović da radi ovaj posao? Hrpa kostiju i ostaci odjeće. Nema glave, nema ruku, nema ni svih pršljenova, ali neću da čekam, možda ostale kosti neće nikada biti pronađene. I moj daidža, brat od majke je sada identifikovan. Mnogi drugi još nisu, nažalost. U očevom zavežljaju je i jedna sintetička čarapa, donji veš, napravljen od padobrana, kojim su nam avioni iz Frankfurta spuštali hranu, njegov kaiš i hlače... Dao sam krv prije godinu dana u Düsseldorfu, pa su na osnovu DNK analize utvrdili da su očeve kosti nađene.“

Tako počinje pričati četrdesetsedmogodišnji Rešad Mujić o najtežem trenutku u njegovom životu, a bilo ih je da se ni nabrojati ne mogu. U subotu je u B. javno svjedočio o svom danteovskom

dvadesetsedmodnevnom putu iz srebreničkog pakla na slobodnu teritoriju, što je potreslo sve nazočne. Danas, u miru mojega (tadašnjeg novinarskog) doma, dok lagano savija cigaretu kao Marinkovićev junak iz legendarne pripovijetke „Ruke“, otvara još više svoje izranjavano srce. Kažem mu: „Tvoje zavijanje cigarete odaje tvoj karakter, tvoju mirnoću. Otkuda to, poslije svega?“ Rešo na to uzvraća: „Nisam ja miran, ponekad bukнем, ali dao bih svakomu pola litre krvi komu treba, bez obzira ko je...“ Slijedi Rešino kazivanje, bez mojih upadica ...

*****

„Bio sam od rata 30 puta u Bosni, ali ne mogu da poželim da odem tamo gdje sam rođen. Ovo će biti prvi put od 11. jula 1995. godine da idem tamo, u svoj rodni kraj u kojem više nikada neću živjeti. Kad se jednom izgubi povjerenje teško ga je povratiti. Kakva je moja budućnost tamo? Najteže je onome ko je izgubio nekoga svoga. Sve se drugo može nadoknaditi, zemlje ćemo ponijeti koliko se zalijepi za cipele. Ali, kad majka plače za sinom, sestra za bratom, to su teške stvari, teške... Šta ću ja tamo, moji su svi pobijeni. Pobijeno je samo 13 mojih Mujića – otac, tri amidže, dva njihova sina... Pobijeni su i četiri sina od Zukić Huseina i on peti, četiri sina Zaima Porobića i on peti... Ponekad mi svi pobijeni dolaze pred oči, sa onog spiska od 8.000 makar njih 4.000 sam morao poznavati. Trajalo je dva sata da se polijepu oni spiskovi sa imenima i prezimenima osam hiljada ljudi, koliko li je trajalo da se svi oni pobiju?

Namjeravam ići u Srebrenicu 06. jula iz Njemačke, a 08. jula kreće kolona od Crnog vrha kod Kalesije, sve pješice preko šume, kako bi 11. jula stigli u Potočare na dženazu. 11. jula 1995. godine sam se rastao sa mojim ocem, on je otišao u Potočare da zatraži zaštitu od UNPROFOR-a. Sahranit ću ga ovog 11. jula u Potočarima, zajedno s drugim, u međuvremenu identifikovanim tijelima. Nisam bio tamo, ne

znam koliko je ljudi već sahranjeno, ali sad ću kamerom bilježiti sve. Pokušat ću izdržati ta tri dana bez hrane, tri dana nisu ništa. Kad sam izlazio na slobodu u julu 1995. godine izdržao sam 24 dana bez mrvice kruha. Tri dana nisu ništa...

Bio sam jedino dijete mojih roditelja, morao sam ostati u Srebrenici. Srećom su žena i sin i kćerka zadnjim autobusom izbjegli u Sloveniju, pa potom u Njemačku. I majka se spasila, sada je bolesna i sama...

Kada sam poslije dvadesetsedmodnevnog marša stigao na slobodnu teritoriju i malo se oporavio, krenuo sam za njima. Sa crvenim pasošem, dakle ilegalno, švercerskim kanalima preko BiH, Hrvatske do Slovenije, pa pješice preko Alpa u Austriju... Kada sam stigao u B. nisam mogao podnijeti normalnost, da se svaki dan ima jesti, da ljudi normalno žive...

Djecu su otimali od majki, djecu od 13, 14 godina. Kazna će ih stići kad-tad. Kriv je svijet koji je sve to dozvolio. Hvala Bogu da nisam isti kao ubice. Iako sam pripadao Vojsci nisam činio zločin i ne bih nikada. To je bio stvarno zločin, u jednom danu pobiti tolike ljude. Ona slika sa šest ubijenih mladića je samo kap u moru. Gdje su ostali? I oni su ubijeni na isti način, najružniji mogući način. Teške stvari...

Po meni je zločin zaboraviti zločin. Moraju se oprostiti neke stvari, ljudi se povezuju, ali zaboraviti se ne smije! Gledajte kako ovdje ljudi žive, različite boje kože, niko nikoga ne dira, a kod nas? Bolje je godinu dana pregovarati nego jedan dan ratovati.”

4. Umjesto klasičnog „in memoriam“:

Adio Sulejmane, neka Ti je laka zemlja bosanska i posavska

Upoznao sam rahmetli Sulejmana Tihića (1951.–2014.) prije točno 20 godina u Bonnu. Kraće vrijeme smo radili zajedno, čak u istom uredu u Ambasadi Republike Bosne i Hercegovine u Bonnu, gradu koji je tih dana prestajao biti glavnim gradom SR Njemačke, ostajući tzv. savezni grad s mnoštvom saveznih institucija, te postajući središtem niza fondova i agencija Ujedinjenih naroda ili Europske unije. Naša zemlja je bila međunarodno priznata kao Republika BiH, pa su tu atribuciju do Daytona imala i njezina diplomatsko-konzularna predstavništva.

*****

Kad je gosp. Sulejman Tihić stigao u Ambasadu R BiH u Bonnu nismo mogli znati da je riječ o političkoj zvijezdi u usponu. Bio je krhkog zdravlja, takoreći jedva živ poslije svih ružnih iskustava u logorima i kratkog oporavka u Rijeci, te odlaska na hadž, otkud se vratio kao uvjereni vjernik. Usput kazano, sjetim se ponekad njegova ozarena lica kad bi se vratio s džume petkom u jednoj bonnskoj džamiji. Mogli smo samo slutiti da će napraviti veliku političku karijeru, s obzirom na visoke stranačke pozicije u SDA, koje je već tada zauzimao, i prijateljske odnose s Alijom Izetbegovićem, predsjednikom SDA i predsjedavajućim Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Uostalom, obojica su bila podrijetlom iz Bosanskog Šamca.

Dakako, ja bih ovim tužnim povodom mogao posvjedočiti samo o rahmetli Sulejmanu Tihiću kao „pravnom savjetniku Ambasade R BiH u Bonnu“, kako mu se zvala funkcija po dolasku u Bonn. Ja sam tada bio visoko uvažavan među kolegama, jer sam bio među rijetkim „školovanim diplomatama“, pa bi i Tihić poslušao neke od mojih savjeta ili sugestija koji su se ticali komunikacije s

njemačkim vlastima, ili općenito odnosa u SR Njemačkoj. Među nama se nije razvilo prijateljstvo, ali je međusobnog uvažavanja bilo. Bilo mi je simpatično što je za svoje Posavljake, uključivo Hrvate iz Posavine, uvijek nalazio vremena i riječ utjehe. Nije bio zadojen mržnjom, mada je proživio brojna poniženja u logorima. Zapravo je oslobođen iz zarobljeništva samo zahvaljujući direktnoj molbi Alije Izetbegovića Franji Tuđmanu da hrvatska strana uvrsti i Sulejmana Tihića u prvu veliku razmjenu zarobljenika koju su u jesen 1992. godine organizirali tadašnji hrvatski i jugoslavenski premijeri Franjo Gregurić i Milan Panić.

Želim i izrijekom potvrditi da se ono što se objavljuje uz vijest o smrti Sulejmana Tihića u medijima koji imalo drže do objektivnosti, u svim bitnim elementima poklapa s onim što je Tihić nama ispričao po dolasku u Bonn, 1993. godine. U razdoblju travanj–kolovoz 1992. godine, on je bio, dakle, zatočenik srpskih koncentracijskih logora u Bosanskom Šamcu, Brčkom, Bijeljini, Batajnici (Beograd) i Sremskoj Mitrovici. Sve što je Tihić ispričao nama po dolasku u Bonn u privatnim razgovorima, ponovio je i u očitovanju za RFE (Radio Slobodna Europa). Za RFE je Tihić kazao: *„Od 3. svibnja do 27. svibnja smo bili zatvoreni na aerodromu Batajnica u jednome zdravstvenom zavodu, u podrumu dolje. Bili su neki mali prozori, ali su oni bili pokriveni dekama, tako da smo stalno bili u mraku. I tu je svaki dan bilo maltretiranje, udaranje, izživljavanje na svaki mogući način. Nije bilo vremena za spavanje, pogotovo nije bilo prilike ni za kakvu higijenu koja bi se odnosila na kupanje. Svako jutro kada trebamo otići u toalet da se tamo umijemo, morali smo poljubiti sliku Draže Mihajlovića i kazati – Dobro jutro, đenerale – pa tek onda ići u WC. Sva ta kretanja iz te sobe, preko hodnika do WC-a su praćena različitih udarcima...“*

Poslije torture u Batajnici, Tihić je prebačen u logor u Sremskoj Mitrovici, gdje su i on i ostali zatvorenici bili redovito premlaćivani. Najteža 24 sata su mu bila neposredno pred razmjenu u Nemetinu. Sjećam se kao da je bilo jučer, na televizijskim snimkama ove čuvene

razmjene u jedan od kadrova ulazi i iscrpljeno tijelo Sulejmana Tihića, s blagim, samozatajnim osmjehom, koji ga je krasio. U mojim zapamćenjima ostalo je zabilježeno kako tadašnji slavonski „war lord“ po imenu Branimir Glavaš dočekuje Tihića i hrvatske zatočenike riječima: „Dobrodošle, ustaše, recite da ste ustaše, ne bojte se...“

*****

U momentu kad se moji životni i profesionalni putevi križaju s pokojnikovim, bosanskohercegovačka diplomatska služba i nije mogla biti drugo do izraz apsurdne i ružne bh. ratne stvarnosti. Vanjska politika svake zemlje je primarno i uvijek determinirana njezinom unutarnjo-političkom situacijom, (ne)stabilnošću njezinog sustava, gospodarskom situacijom, te naravno okruženjem u kojem se nalazi i mnogostrukim utjecajima iz svijeta. U tom smislu je vanjska politika BiH od tada do danas ogledalo jedne razrušene i neujedinjene zemlje.

Nijedna od zemalja sljednica bivše Jugoslavije se nije inače tako iracionalno ponijela prema bivšim profesionalcima u jugoslavenskoj vanjsko-političkoj službi kao što je to učinila Bosna i Hercegovina. A kuriozno zvuči da je to učinila upravo zemlja koja je iz mnoštva razloga imala najmanje iskustva s diplomacijom. U posljednjih 20 godina postojanja „Titove Jugoslavije“ BiH je, ipak, s mukom ostvarivala pravo na proporcionalnu zastupljenost bh. kadrova pri raspodjeli čelnih funkcija u SSIP-u (Savezno ministarstvo vanjskih poslova) i u jugoslavenskoj vanjsko-političkoj mreži. Ali, ne i na nivou srednjeg i nižeg diplomatsko-konzularnog osoblja. Naime, među profesionalnim diplomatsko-konzularnim i pomoćnim osobljem u SSIP-u i svijetu bilo je 1991. godine samo 25 Muslimana, osam Hrvata, te oko 200 Srba iz Bosne i Hercegovine.

Malo se tko od spomenutih yu-profesionalaca stavio na raspolaganje svojoj nesretnoj zemlji. U MVP su, ipak, primljeni neke bivše jugo-diplomate, valjda po liniji nužde. Tako je bilo i u mojem

slučaju, ili je barem tako izgledalo. Ali, nakon što su „odslužili svoje“, i oni koji su se „stavili na raspolaganje“ istjerivani su ukoliko su bili „nepodobni“ po vjeri, naciji ili političkom uvjerenju. Potpisnik ovih redova je i danas ponosan na činjenicu da je bio „nepodoban“ po ovim kriterijima, ali da je bio među ljudima koji su za vrijeme rata udarali temelje kakve-takve diplomatske mreže Bosne i Hercegovine.

Žalosno je, zapravo, da su svi koji nisu bili u vladajućim strankama, ili su „mirisali“ na građansku opciju, eliminirani prije ili kasnije iz diplomatske službe BiH. Oni su sada rasijani po cijelom svijetu, bespovratno izgubljeni u prostranstvima Amerike ili Australije. Na mjesta „prognanih“ uskoro su zasjeli SDA-„tečiči“ i „daidžiči“, te probrani iz „reda hrvatskog i srpskog naroda“, kako se uobičajeno tepalo kadrovima HDZ-a i SDS-a, skupljenim s konca i konopca, još nemoralnijim od ekipe SDA, koja je sebi umislila da ima „tapiju“ na BiH, a ne samo na njezinu diplomatsko-konzularnu službu.

*****

Ne volim i ne umijem pisati panegirike, pa ni kad netko umre i tko je u osnovi dobar čovjek. Javne osobe zaslužuju govor o njihovom javnom djelovanju kako su i za života zaslužile. Utoliko nije jednostavno *post mortem* govoriti ni o Sulejmanu Tihiću.

Mislim da svaka smrt zaslužuje obziran i pošten govor o čovjeku za života. Ja sam ovu iznuđenu bilješku – napisanu na zamolbu mojih studenata – zbog toga i personalizirao. I nema ni trunke osvete u tomu što ću navesti kako mi je Sulejman Tihić u našem posljednjem razgovoru jednostavno priopćio: „*Takva su vremena, neko uvijek mora biti žrtva, sada si ti na redu*“.

Uoči dočeka 1995. godine su me – konačno poslije silnih šikana – novodemokrate u MVP-u u Sarajevu i njihovi poslušnici u Ambasadi RBiH u Bonnu prislili da „dragovoljno“ napustim profesiju za koju sam se spremao cijeli život. Dakako, u tom je momentu Sulejman Tihić puki izvršitelj „katul fermana“, ili

„poslušni vojnik revolucije“. Nije, potpuno sam siguran, bila njegova ideja da se „nepodobne“ protjeruje, ali kada je došlo vrijeme da se kolege „nečiste krvi“ i bez „stranačkih zaleđa“ protjeraju iz diplomatskoga aparata, učinio je to vrlo revnosno. Zaboravio je na privatne simpatije, pa i na kolegijalnu pomoć prilikom dolaska u Bonn bez znanja jezika i diplomatskoga iskustva. Oglušio se i na brojna pisma iz bh. dijaspore da se ova vrsta nasilja ne radi na ljudima poput mene i mojih kolega. Napisao je i lažljivo rješenje, po kojemu i nisam bio nikada primljen u bosanskohercegovačku službu, iako sam u njoj proveo 21 mjesec i dugo vremena bio „treći čovjek“ u Ambasadi. Nisam mu ni tada osobno puno zamjerio, ali mu se nikada poslije nisam javio da ovo sve raščistimo kao ljudi. Nije ni on meni, mada je znao da sam se vratio u Zemlju. Nisam ga htio zamoliti da se potruži kako bi mi se taj 21 mjesec u ratnim uvjetima u Ambasadi R BiH u Bonnu uknjižio u radni staž. Ali, jesam mu slao preko zajedničke prijateljice poruku s dobrim željama za ozdravljenje. Pri tomu sam mu to doista i poželio, jer je Sulejman Tihić u osnovi bio pozitivan lik i dobar čovjek.

Mada se time ovdje ne bavim, kazat ću kako je Sulejman Tihić kao političar ostao nedorečen, upravo zbog toga što je po prirodi bio isuviše kolebljiv. Nije se usudio boriti ni za njegovu političku filozofiju kompromisa i konsenzusa, koja se ponajbolje ogledala u „Prudskom sporazumu“, olako žrtvovanom ili srušenom od Tihićevih nevjernih partnera. Znao je da je federalizacija nužda i da je nužno uvažiti i Hrvate kao oformljeni identitet, ali se nije usudio usprotiviti onima u SDA i u političkomu Sarajevu koji ne misle da je majorizacija ružna stvar, pogubna i za Bošnjake i za BiH. Bio je, dakle, čovjek pomirenja, ali i veoma kolebljivi političar, baš kao i njegov politički otac Alija Izetbegović. Uostalom, borba za Alijino nasljeđe u SDA i unutar bošnjačkog političkog korpusa tek počinje...

Žao mi je što je dobar čovjek Sulejman Tihić izgubio svoju posljednju bitku. Obitelji izražavam iskrenu sućut ...

II - Kako se i čega sjećamo?

1. Podsjetnik na historijske kontekste i činjenice uz Dan državnosti BiH

„Uočljivo je da politička povijest BiH nije tekla kao jedan kontinuum koji bi iz jednog stanja prelazio u drugi nošen dinamikom vlastitog unutarnjeg društvenog i kulturnog razvitka. Umjesto toga je BiH tijekom svoje povijesti dobivala radikalne političke i demografske udare izvana, koji su ovu zemlju duboko raslojili. Ta raslojenost silno otežava uspostavu BiH kao moderne demokratske države, jer nijedna od postojećih političkih tradicija kroz koje je BiH do sada prošla nije usidrena ni emocionalno ni memorijski u današnje cjelokupno bh. pučanstvo“, ocijenio je prije par godina prof. dr. Srećko M. Džaja, jedan od rijetkih bh. povjesničara s međunarodnom reputacijom.

„Budućnost BiH se ne može graditi na iluziji o njezinoj tisućugodišnjoj državnosti, nego na stvarnom poznavanju i uvažavanju njezine izlomljene prošlosti i sadašnjosti i na izboru političkog modela koji bi odgovarao njezinoj stvarnosti. Pritom, ipak, ima jedna konstanta koja se provlači kroz bh. povijest, a koju se ne bi smjelo zaboraviti. BiH je, naime, usprkos svim mijenama kojima je kroz svoju povijest bila izložena – ostala povijesni krajolik, tj. prostor koji je bio izložen i dramatičnim promjenama, ali je sačuvao svoje ime i geopolitičke obrise“, ocijenio je Srećko M. Džaja na znanstvenom skupu „Stoljeće Kraljeve Sutjeske“, organiziranom povodom 800. obljetnice utemeljenja Franjevačkog reda u BiH (vidjeti, „Oslobođenje“, prilog KUN, 23. 10. 2008.).

Slijedeći Džajinu misao smije se ustvrditi sljedeće: 1) Bosna i Hercegovina (Bosna i Hum) imaju kao geopolitički prostor i teritorijalno politička cjelina hiljadugodišnju povijest; 2) svoju srednjovjekovnu državnost Bosna (i Hum) gubi u periodu između 1463. i 1482. godine, pa potom ostaju barem u teritorijalnom pogledu *corpus separatum* u vrijeme otomanske periode u cijelom njezinom trajanju; 3) odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, Bosna i Hercegovina ne dobija status nezavisne

države, nego tutora u liku Austrogarske carevine, ali implicite i međunarodnu potvrdu njezinih historijskih granica; 4) 1908. godine BiH će biti anektirana u okrilje Austrogarske, dok će tijekom trajanja prve Jugoslavije više puta biti administrativno prekrajana; 5) u vrijeme NDH bila je, pak, utopljena u ovu kvazidržavu, koja nije bila ni neovisna, ni država, ni hrvatska, nego puki satelit „sila osovine“; 6) Bosna i Hercegovina obnavlja svoju državnost, zapravo, tek na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, u Mrkonjić Gradu, 25. 11. 1943. godine...

*****

Utemeljenje i održavanje prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u predvečerje Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, 29. 11. 1943. godine, je inače kasnilo u odnosu na slična zasjedanja u drugim jugoslavenskim zemljama upravo zbog različitih koncepcija o političko-pravnom statusu BiH u budućoj jugoslavenskoj federaciji. U osnovi su bile u igri dvije koncepcije o statusu BiH: jedna je zagovarala status autonomne pokrajine u okviru Srbije, ili neke druge republike, odnosno federacije, dok je druga zagovarala da i BiH dobije status federalne jedinice unutar jugoslavenske federacije i u svemu bude ravnopravna Srbiji, Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori i Sloveniji. Prema historijskim izvorima, upravo je Josip Broz Tito presudno uticao da BiH bude federalna jedinica unutar tadašnje Demokratske Federativne Jugoslavije. Proći će potom čitavih četvrt stoljeća da BiH postane jednakopravna unutar jugoslavenske federacije i u stvarnosti, a ne samo na papiru...

Bilo kako je bilo, nepobitno je da je federalni status BiH unutar DFJ definitivno utvrđen odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, te da ZAVNOBiH time, u osnovi, uspostavlja vlastitu, te ujedno obnavlja uvjetovanu državnost BiH – uvjetovanu činjenicom da je riječ bila o jugoslavenskom federalnom modelu, a ne i o međunarodnom priznanju. Do toga čina stići će se nakon dramatičnih iskustava unutar Titove Jugoslavije i u momentu njezine disolucije, sukladno arbitražnim preporukama Badinterove komisije, što je tema za sebe.

Iz aktualnoga povoda, međutim, ne smije biti zaboravljeno makar spomenuti kako je odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a BiH utemeljena kao država njezinih građana i ravnopravnih naroda: Srba, Hrvata, Bošnjaka (tada Muslimana) i pripadnika židovskog i drugih naroda. Odluke Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a bivaju potom potvrđene na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, te dodatno reafirmirane tijekom Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, u ljeto 1944. godine. Posebno važan trenutak u definiranju obnovljene državnosti BiH predstavljala je, naime, Deklaracija o pravima građana, koju je usvojilo Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a. Važne su, dakako, bile i odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu 1945. godine, kojima se ZAVNOBiH preimenovao u Skupštinu NR Bosne i Hercegovine, kada je po prvi put donijet i Zakon o narodnoj vladi BiH, kojim se Vlada definira kao izvršni i naredbodavni organ državne vlasti federalne BiH. A nakon što su provedeni izbori za ustavotvornu skupštinu NR BiH, 13. 10. 1946. godine, uslijedilo je i donošenje prvog Ustava NR BiH 31. 12. 1946. godine.

Razvoj Bosne i Hercegovine od 1945. do 1990. prolazi kroz dvije faze: u prvoj fazi se odvija postratna obnova i započinje elektrifikacija i izgradnja industrije; u drugoj fazi razvoja, koja započinje šezdesetih godina 20. stoljeća, BiH politikom oslonca na vlastite snage, uspijeva razviti prerađivačku industriju i zaposliti milijun svojih građana, uspijeva izgraditi asfaltne ceste, otvaraju se srednjoškolski centri u većini bh. općina, uz sarajevski otvaraju se i tri nova univerziteta/sveučilišta: banjalučki, tuzlanski i mostarski. Gradi se i 1.000 osnovnih škola. U području ekonomskih odnosa s inozemstvom BiH ima izvoz veći od uvoza. Zato neki historičari ovo vrijeme od 1960. do 1990. godine nazivaju i „zlatno doba“ u socijalno-ekonomskom i kulturnom razvoju BiH. Osobno ga zovem „Periklovim dobom“, mada svjestan njegovih brojnih ideološko-političkih i civilizacijskih ograničenja. S nekima od junaka ovoga doba sam – igrom povijesnih slučajnosti – imao priliku surađivati. Neću im spominjati imena, tako se izaziva tzv. zla krv i sujeta kod nespomenutih. Tek ću dodati da se radilo o političkim vizionarima kojima „politički patuljci“ iz posljednje decenije 20. stoljeća ni do koljena

nisu, ma koliko ih se danas slavilo, a one prve zaboravljalo. *Sretan Dan državnosti BiH, dakle, svima koji poštuju ovaj važan datum iz naše zajedničke povijesti!*

Branko Mikulić – zaboravljeni Sarajlija, čovjek i državnik

Za mene je pokojni Branko Mikulić (1928.–1994.) bio i ostao pojmom slobodne i ravnopravne Bosne i Hercegovine i prosperitetnog života u njoj, jer su s njegovim imenom isprepleteni izuzetno važni, de facto civilizacijski iskoraci napravljeni krajem šestdesetih, tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća u BiH, koje s punom odgovornošću zovem „Periklovim dobom“ u razvoju BiH, ma koliko bio svjestan teških manjkavosti propaloga jugoslavenskog sustava samoupravnog socijalizma.

Priča o sustavu socijalističkog samoupravljanja iziskuje zasebne elaboracije, ali se usuđujem ustvrditi da se u ideji široke participacije radničkih i narodnih slojeva skriva veliki demokratski potencijal, kojega će možda jednoga dana iskoristiti društva visoke materijalne i duhovne razvijenosti. Još je kompleksnija priča o modelu jugoslavenskoga federalizma. Na nesreću, upravo ono što se s teškom mukom probilo u Ustav SFRJ iz 1974. godine, to jest jednakopravnost naroda i njihovih republika, postalo je predmetom sporenja i osporavanja u akademskim i političkim narativima, u prvome redu većinskog srpskog naroda, što je u konačnici i iznjedrilo nesretni Memorandum SANU i „otponac na pištolju srpskog nacionalizma“ po imenu Slobodan Milošević, koji će povesti SFRJ u hegemonističku avanturu bez izlaza. U potonjem raspletu najteže je nastradala upravo BiH, i to ne samo putem tzv. dvostrukoga udara izvana, nego i trostrukoga udara iznutra nekompetentnih i avanturistički raspoloženih srpskih, hrvatskih i bošnjačkih političkih elita. Njihova odgovornost za ratna događanja je

nejednaka, ali za potonji preustroj BiH u poluprotektorat međunarodne zajednice je skoro pa podjednaka.

Zapravo se u izčezlom i zaboravljenom „Brankovom vremenu“ radilo o rijetkim povoljnim povijesnim okolnostima u životu Bosne i Hercegovine, kada su Bosanci i Hercegovci svih vjera i nacija bili popriličito jednakopravni među sobom i s drugim narodima unutar granica Titove Jugoslavije. No, da bi se takvo što postiglo bilo je potrebno da se unutar federalnih i republičkih vladajućih nomenklatura dogodi destalinizacija koja će voditi deunitarizaciji u SFRJ i BiH u njoj. Potom se radilo o hrabroj i smislenoj viziji, kao i enormnim naprezanjima mlade bh. političke garde, čiji je Mikulić simbol, da se BiH izvuče iz svijeta nerazvijenih društava i iz polukolonijalnog statusa unutar SFRJ. To se dogodilo putem afirmacije bh. državnosti, u avnojevskim i zavnobihovskim aršinima, na jednoj, te putem izgradnje velikih poslovnih sistema i prestrukturiranja proizvodnje s primarnog na prerađivački sektor, na drugoj strani. Radilo se pri tomu i o planskoj disperziji pogona velikih bh. poslovnih sistema i u najsiromašnije općine, čime su se ispravljale pogreške iz unitarističke i staljinističke faze života FNRJ i BiH u njoj prema pojedinim krajevima i narodima. K tomu se radilo i o izgradnji solidnih prometnica za te bh. i jugoslavenske prilike. Povrh, ili prije svega, radilo se i o opismenjavanju i kulturološkom uzdizanju BiH putem izgradnje „hiljade škola“, jačanju postojećeg i osnivanju novih sveučilišta (u Banjaluci, Mostaru, Tuzli), osnivanju jakoga radio i televizijskoga centra (RTV Sarajevo), osnivanju Akademije nauka i umjetnosti BiH, što je sve rezultiralo i u političkoj emancipaciji Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji. Ma koliko se danas pripisivalo drugima, upravo su Branko Mikulić i njegovi suradnici odlučujuće doprinijeli i emancipaciji bosanskohercegovačkog naroda islamske vjeroispovijesti (iako nacionalno ime nije bilo najsretnije odabrano), te tim putem i ravnopravnosti sva tri naroda koji su stvorili BiH i čija je ona bila i uvijek će biti domovina. Svemu pobrojanom treba dodati sjajnu organizaciju XIV. zimskih olimpijskih

igara u Sarajevu, 1984. godine, taj „labuđi pjev“ i BiH i SFRJ prije užasne, krvave jugoslavenske disolucijske priče.

U zadanom ambijentu i okruženju, manjkavom političkim i demokratskim pravilima, karakterističnim za tzv. svijet socijalizma, trebalo je, dakle, imati „malo soli u glavi“ i viziju, znati uvjeriti ljude u nju i pretvoriti snove u realnost. Branko Mikulić je bio čovjek vizije, posjedovao je neophodnu političku volju i organizacijski talent da ideje sprovede u život. To je najtransparentnije došlo do izražaja u vrijeme XIV. zimskih olimpijskih igara Sarajevo '84. O tom bajkovitom vremenu svjedočim u drugim zapisima, pa ću ovdje tek spomenuti da o tom „uzletu u nebo“ i Sarajeva i BiH svjedoči u jednom sarajevskom predgrađu tek malena uličica s Mikulićevim imenom i nešto malo uspomena sačuvanih u Muzeju XIV ZOI Sarajevo '84. Kao da se netko želio narugati jednom od najznačajnijih Sarajlija 20. stoljeća...

*****

S pokojnim Brankom Mikulićem sam surađivao oko pet i pol godina, od jeseni 1983. do proljeća 1989. godine. Sa samo 29 godina života i pet-šest godina radnoga iskustva me moj tadašnji pretpostavljeni, pokojni Ismet Kreso, uostalom i sam Hercegovac, usudio predložiti tadašnjem najmoćnijem političaru u BiH za „šefa kabineta“. Pripreme za XIV. zimske olimpijske igre su bile u punom jeku, a Mikulić je bio i član Predsjedništva SR BiH i predsjednik Organizacionog komiteta XIV ZOI Sarajevo '84. Poslije uspješno organizirane i izvedene Olimpijade nije ni bilo dvojbi tko će biti član Predsjedništva SFRJ iz BiH, mada su mnogi pretendirali na tu uglednu poziciju. Okrznut aferom s vilom na Bjelavama (srećom u nju je odbio useliti), Branko Mikulić je poslije Olimpijade bio u očima javnosti oličenje uspješnog organizatora i izvršitelja, kakvoga je Jugoslavija, zahvaćena strukturnom krizom, trebala. Jedne me prigode poslije Olimpijade upitao hoću li s njim u Beograd, pa će tadašnji moj pristanak značiti da narednih sedam-osam godina imam prigodu u saveznom

institucijama u Beogradu biti svjedokom „pat pozicije“ u kojoj su se našli kvazi-Titovi naslijednici. Oni u pravilu nisu razumjeli vrijeme poslije Tita, niti su umjeli reformirati zemlju u krizi. Neki od njih su se, čak, uključili u političke igre koje su vodile rasturanju i skončavanju SFRJ. Rijetki su bili političari poput Branka Mikulića, koji su se suprotstavljali avanturističkim i podmuklim planovima o preustroju zemlje.

Branko Mikulić je učinio koliko je mogao pristavši da zamijeni ugodnu poziciju u Predsjedništvu SFRJ za mjesto predsjednika Saveznog izvršnog vijeća, koje je po definiciji „na vjetrometini“ i trn je u oku i unitaristima i separatistima. Tako je za treptaj oka Jugoslavija završila u reprizi Drugoga svjetskoga rata, s nešto promijenjenim ulogama „domaćih izdajnika“ i uz problematičnu asistenciju međunarodne zajednice. Branko Mikulić je mogao jedino časno otići s jugoslavenske političke scene, upozorivši u Skupštini SFRJ, 28. prosinca 1988. godine, kada je podnosio ostavku: „*Ako ovako nastavimo, pojest ćemo se međusobno kao žuti mravi!*“

Po mojemu sudu, Branko Mikulić je nedvojbeno najvažniji političar hrvatskoga roda, podrijetlom iz BiH, svih vremena, te uz tragično preminulog Džemala Bijedića i najvažniji bosanskohercegovački političar u jugoslavenskim razmjerama. Njima se, i nekim drugima, mora upisati u dobro *modus vivendi* unutar BiH i SFRJ, dakako u avnojevskim i zavnobihovskim formulama „bratstva i jedinstva“, koji je i vodio jednakopravnosti BiH unutar SFRJ. Upravo su te politike i te ljude prezrele i odbacile etno-nacionalističke elite tijekom posljednjih jugoslavenskih ratova, jer im ta formula suživota i jednakopravnosti nije odgovarala.

Branko Mikulić je, dakle, više od dvije decenije davao pečat bosanskohercegovačkom razvoju i samobitnosti unutar SFRJ, da bi pri samom kraju života nemoćno promatrao kako sve ono za što su se on i njemu slični zalagali odlazi u nepovrat u obliku dima i pepela od granata njegove i naše bivše JNA, čiji je vrh počinio klasičnu izdaju političkih i ljudskih načela, uzimajući stranu velikosrpskog hegemonizma i

nacionalizma, sa svim konzekvencama toga izbora. Dakako, u potonjim sukobima nije bilo nevinih, ali nisu u njima bili svi podjednako krivi, niti su podjednako postradali. Najviše je stradala BiH kakva je bila u Brankovo vrijeme, ponosna i samosvojna – „kost u grlu“ i hrvatskim i srpskim i bošnjačkim nacionalistima, zapravo svima onima kojima je oduvijek smetala njezina multietničnost, bolje rečeno višenacionalnost. Oni su izveli svojevrсни udar protivu svestrana prožimanja i poštivanja sviju samobitnosti bh. sastavnica, što i jeste suštinska odlika politike koju je simbolizirao pokojni Branko Mikulić i zbog čega je BiH u njegovo vrijeme i dostigla njezine emancipacijske vrhunce.

*****

Ispratio sam ga početkom travnja 1994. godine s vojnog dijela frankfurtskog aerodroma da umre par dana poslije, u tada još uvijek opkoljenom Sarajevu. „*Ide da umre u Sarajevu*“, rekla mi je u Frankfurtu am Main njegova kćerka Planinka. I bi tako. Branko je i bukvalno otišao umrijeti u grad koji se nikada nije umio ophoditi s njegovim najvećim ljudima.

Do mojega posljednjeg susreta s Brankom Mikulićem u hotelu Sheraton u Frankfurtu am Main došlo je na njegovo inzistiranje. Proveli smo našu posljednju, skoro pa surrealističku noć nabijenu emocijama u suptilnim političkim razgovorima o surovoj, borniranoj bh. ratnoj zbilji. Ustvari, Branko je – uzglavljen na jastucima i pogledujući povremeno na žutu kovertu s još uvijek neobjavljenim njegovim rukopisom na noćnom stočiću – govorio dok se ne bi umorio, a ja sam – u stolici pored njegova uzglavlja – nastojao zapamtiti što mi govori.

Branko je od dolaska na aerodrom do smještanja u hotelsku sobu, u aerodromskoj zgradi, iako potpuno iscrpljen, poluživ, u rukama stiskao podeblju žutu, veliku, poluzatvorenu kovertu. Ona je bila pri ruci, u neposrednoj blizini uzglavlja, i u hotelskoj sobici u toj našoj posljednjoj zajedničkoj noći. „*Njegov politički testament*“, pomislio sam.

„Počeo sam je pisati sa prvim granatama koje su pale na grad...“ započeo je Branko „priču o knjizi“ koja još to nije. „Neće se dopasti niti jednoj od tri strane...“, Branko se vrlo brzo umarao, utonuo bi u san, pa bi nakon pet, deset, petnaest minuta, probudivši se, nastavljao točno tamo gdje je stao. „Od Garašaninova Načertanija, preko raznih karadorđevićevskih zabluda o Jugoslaviji, analize Moljevićevog i drugih spisa četničkih ideologa u Drugom svjetskom ratu, pa do ovih današnjih nesretnika...“ skicirao je Mikulić srpske zablude o Bosni i Jugoslaviji. „Od pravaških zabluda o Bosni i Muslimanima, preko ustaških sramota u Drugom svjetskom ratu do ovog umišljenog mudrosera iz Zagreba, čija je ambicija Banovina Hrvatska...“ izložio je potom kostur analize hrvatskih zabluda o Bosni i Hercegovini. „Ni Alijinima se ne može dopasti. Pokušao sam ući u genezu njegove zablude o Bosni kao državi s posebnim pravom za muslimanski narod...“, izložio je na kraju i supstrat bošnjačke, muslimanske i bosanske tragedije i zabluda.

No, Brankovoj knjizi nije bilo suđeno da se pojavi u suludim vremenima. „Samaranch ju je htio odmah objaviti na francuskom..., ali hoću da se prvo pojavi na našem jeziku... Naći će se već neko...“. Nitko se nije našao da objavi Brankovu knjigu do dana današnjega, na sramotu onih koji drže rukopis u svojim rukama, ma kakva kvalieta bio.

O „Brankovom vremenu“, ograničenom u pogledu političke pluralnosti, protivurječnom i kompleksnom u svakom pogledu, morat će se, ipak, pisati studije, pa i o Brankovoj osobi. Jedan od najlucidnijih bh. umova, književnik Ivan Lovrenović, koji nikada nije posebno mario za bilo kojega komunističkog funkcionera, je svojedobno nepristrasno upozorio da bi novi vlastodršci, a Alija Izetbegović u prvom redu, morali priznati Branku, i nekim drugima, ako već ništa drugo, onda makar istinsku „probosansku ulogu“.

...Ujutro smo mogli još samo dopratiti Branka do američke vojne baze u Frankfurtu kako bi odletio zauvijek američkim bombarderom u opkoljeni grad, u njegovu zemlju. Grad i zemlju koji ne umiju cijeliti

svoje ponajbolje sinove i kćeri. U kojima se uspjeh ne oprašta. Pozdravili smo se s malo riječi i bez suza. Ogromna vrata aviona su progutala majušnu siluetu velikog čovjeka. Ono što je od njega ostalo. U daljini su se samo žarile njegove velike, pametne oči. „Kao žeravice“, pomislio sam, osjećajući danima potom pogled koji je otišao preko oblaka za Sarajevo, u ono što je od grada ostalo, da tamo bude zauvijek sa svojim umrlim iluzijama i nadama. Isplakao sam se deset dana kasnije...

Umro je 12. travnja 1994. godine i sahranjen na groblju Sv. Josipa u nazočnosti 2.000 ljudi, koji su prkosili tijekom sahrane granatama i snajperistima s okolnih sarajevskih brda. U ratnom magazinu BH Dani, No. 251 iz 1994., pod naslovom „Odlazak velikog Bosanca“ zabilježeno je i sljedeće: „Ni jecaj nije ranjavao tišinu. Nije zujala ni TV kamera. Nije je ni bilo. Samo ljudi i toplina očiju, uspomene i nadanja, samo pianissimo pjesme o vječnoj tišini, i nadgrobna ploča: Branko Mikulić 1928.–1994.“. Autor ovoga nekrologa bio je Brankov višegodišnji suradnik i prijatelj Hrvoje Ištuk, koji će i sam nedugo potom otići s ovoga svijeta.

U uistinu antologijskom eseju „Nesuđeni socijalistički car“, u BH Danima od 25. listopada 2005., bh. i hrvatski pjesnik Mile Stojić je navedene riječi krivo pripisao književniku Aliji Isakoviću, ali je glede Branka Mikulića i njegova vremena točno zaključio: „Njegovo je vrijeme prošlo, jer je u ruinama završila država Jugoslavija i njezin politički sustav, tako da se svaki njezin dosljedni borac i zatočnik danas gleda kao biće dostojno prezira i zaborava. Komunisti su se uglavnom premaskirali u nacionaliste i međusobno poklali, iza dimne, krvave zavjese grupa je kriminalaca preuzela resurse koje je godinama stvarala radnička klasa, nacionalizam se ustoličio tamo gdje je bio socijalizam, ukratko: sve se promijenilo da bi sve ostalo isto. Samo su oni koji su ostali dosljedni osuđeni na odumiranje. Pa ipak, pored priče o Mikuliću, velike priče o našem vremenu, redaju se bezbrojne sage o kvarljivom ljudskom materijalu, o huljama što su se zbog materijalnih dobara odrekli vlastitih života...“

*****

Sa zadovoljstvom sam se odazvao pozivu gospodina Gorana Mikulića (vlasnik i ravnatelj Rabica, nije u srodstvu s Brankom Mikulićem) da napišem podsjećanje na čovjeka koji je uradio toliko mnogo dobrog za Sarajevo i BiH da bi potom bio posve svjesno odgurnut od strane dominantnih političkih i akademskih elita u zaborav. Pri tomu se ne zna koji je od tih narativa i tobožnjih elita više nepravedan prema prošlom vremenu i ljudima poput Branka Mikulića. Uz notornu ignoranciju srpskih elita, najbolnija je ipak ignorancija ovako važnoga čovjeka hrvatskoga roda od strane hrvatskih političkih i akademskih krugova. Oni se, de facto, ne umiju kompleksno odnositi prema kompleksnom vremenu recentne bh. povijesti i položaju Hrvata unutar BiH i SFRJ, pa zbog njihovih „ideoloških naočara“ i izostaje objektivni govor o dosezima i ograničenjima, uspjesima i greškama politika i protagonista prošloga sustava. Ništa pravedniji nisu ni bošnjački narativi i politike koje ignoriraju ili omalovažavaju istinske borce za ravnopravnu BiH u prošlom sustavu, posebno kad nisu prave vjere i nacije, ma koliko uradili za međuratnu afirmaciju Muslimana/Bošnjaka, ma koliko bez njihovih politika ne bi moglo biti ni međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine u trenutku disolucije bivše SFRJ.

*****

Već sam negdje zapisao da nemam dokaza za tvrdnju da je pokojnog „druga Branka“ više ubio osjećaj nemoći da se nešto poduzme u smislenoj obrani Bosne i Hercegovine od njezinih vanjskih i unutarnjih osporavatelja, nego opaka bolest kojoj nije bilo lijeka, kako su rekli liječnici u švicarskoj Lausanni, gdje je kratko pred smrt boravio u bolnici. Bitku za Jugoslaviju je izgubio – kao i mnogi čestiti ljudi – već onda kada se morao povući s pozicije predsjednika Saveznog izvršnog vijeća, pod pritiskom Miloševićeve političke kamarile i njegovih brojnih tadašnjih istomišljenika u BiH. Danas su se mnogi od takvih

jednostavno preustrojili, pa umjesto unitarne SFRJ zagovaraju unitarnu BiH, kao da u višenacionalnim zemljama načelo „jedan čovjek – jedan glas“ može donijeti nešto dobro. Takvi ni prije dvadesetak godina nisu bili u stanju misliti izlomljenu prošlost svoje zemlje, njezine nacionalne i religijske identitete, u njihovoj plurimorfnoj ljepoti, pa nisu zbog toga u stanju ni danas misliti filozofiju i praksu složenih identiteta i alteriteta, međusobnog i uvažavanja svijuu, što bi moglo biti rješenje i za bosanskohercegovačku kvadraturu kruga.

Uostalom, sugeriramo ideološki i politički, nacionalno i vjerski neostrašćenim Bosancima i Hercegovcima, kojima su podsjećanja na Brankovu osobnost, njegovo i naše vrijeme, i namijenjena, da kritički promišljaju sve tzv. komunističke jednostranosti, ali i da ulože napor pa promotre i rezultate kojeg su tadašnje bh. političke elite postigle u zadanom jugoslavenskom i svjetskom ideološko-političkomu okruženju. Potpisnik ovih redova je uvjeren da bi se tim putom mogla isčitati i formula bh. opstojnosti, koja se nedvojbeno krije u upućenosti jednih na druge, u međusobnoj povezanosti u ekonomiji, u oslanjanjanju na vlastite resurse, te – što je najvažnije – u jednakopravnosti na svim razinama.

Ovi redovi ne zagovaraju, dakako, ni uskrснуće jednostranačkog sustava ni društvenog vlasništva, ni modela socijalističkog samoupravljanja. Ali, imaju za svrhu potaknuti kritičko promišljanje ideja i modela bh. samobitnosti i održivosti, upravo kritičko-povijesnom revalorizacijom političkih i gospodarskih ideja i prakse koje su demonstrirali ljudi poput Branka Mikulića i Džemala Bijedića i još par drugih ličnosti koje su obilježile drugu polovicu 20. stoljeća i u BiH i u SFRJ. Predlažem, dakle, da se Bosancima i Hercegovcima tipa Branka Mikulića posveti dužna pažnja organiziranjem znanstvenih konferencija i na druge načine. Pokojnog Branka Mikulića mogli bi se, primjerice, prisjetiti već za 30. obljetnicu XIV. ZOI, u veljači 2014., i/ili za 20. obljetnicu njegove smrti, u travnju 2014., na primjeran, dostojanstven način!

2. O mrtvima kako su zaslužili za života

Ljetos sam – tijekom boravka u B. – priredio i dao objaviti moj stari tekst o, u međuvremenu umrlom, Aleksandru Tijaniću. On se upravo tih dana u jednoj anketi našao u samom vrhu najutjecajnijih ličnosti u Srbiji, mada je svakomu poznato da je bio ne samo vispren novinar u svojoj mladosti, nego i sluga-službenik svih režima u zrelijoj dobi života. Pojasnio je u posthumno objavljenom posljednjem intervjuu da je bio takav da bi preživio. Ali, mnogi nisu, ma koliko bili nevini, ili čestiti u vremenima smrti iza nas. Taj moj ljetošnji tekst je objavljen na portalu mojih mostarskih studenata (HSPF.info) i tuzlanskih studenata (Vidiportal.ba), dakle čitan je u vrlo uskom krugu mladih ljudi. Tek da se ne zaboravi „who is who“ u vremenima konačnoga umiranja Titove Jugoslavije. U tom podsjetniku sam, zapravo, htio ukazati na uzaludni trud mojih (nekadašnjih) beogradskih prijatelja, koji su svoj prvi „javni dosje – protivu zaborava“ posvetili te daleke 2005. godine upravo „službeniku A.T.“. I na tomu bi ostalo da ovih dana nismo svjedoci enormnoga licemjerja povodom smrti Aleksandra Tijanića. Licemjerju su se oduprli tek rijetki, primjerice Miljenko Jergović na njegovom blogu, ili dr. Žarko Korać na Peščanikovu portalu. Govoriti o mrtvima po zasluži, a ne samo dobro, nekako tako je napisao, primjerice, bivši glodur Oslobođenja Kemal Kurspahić povodom smrti Smiljka Šagolja, da bi povodom smrti njegova prijatelja Aleksandra Tijanića odustao od vlastitoga gesla. Ali, i neki drugi imaju svoje umrle i žive prijatelje, pa ne mogu i ne smiju zaboraviti...

*****

Pisao sam o „javnom dossieru – protivu zaborava“, odnosno o knjizi „Slučaj službenika Aleksandra Tijanića“ u izdanju Komiteta pravnika za ljudska prava (YUCOM) čim je predstavljena ož.

ožujka 2005. godine u Beogradu. Toliko sam bio i ostao dužan mojim prijateljima iz tih vremena, pogotovu što su neki od njih umrli. U uređivačkom odboru ove važne Yucomove edicije „Protivu zaborava“ su bili i dr. Lino Veljak, dr. Žarko Korać, dr. Nebojša Popović, Dušan Bogdanović i drugi. Tadašnja beogradska promocija u organizaciji osam uglednih nevladinih organizacija održala se pod znakovitim sloganom „Protiv zaborava“. Unatoč tomu, sve je zaboravljeno...

Na beogradskoj promociji je Biljana Kovačević-Vučo, predsjednica YUCOM-a, kazala kako „*ovo nije knjiga osvete, već publikacija javnih izjava čoveka koji je za direktora državne televizije postavljen protivno svim važećim propisima*“. Biljana Kovačević Vučo je na promociji ove knjige, također, rekla da je bivši šef vladinog Biroa za informisanje u Đinđićevo vrijeme, Vladimir Beba Popović ustupio dokumentaciju za „prikaz Tijanićeve karijere“, ali da on nije autor knjige. Beba Popović je, inače, svojedobno uzburkao srbijansku javnost emisijom „*Insider*“, u kojoj je demaskirao laži kojima se služi Koštuničina vlada kako bi do kraja poništila Đinđićev period kao nezakonit. Godišnjica mučkog ubojstva Zorana Đinđića se, uzgred rečeno, dostojanstvenije obilježava u Njemačkoj nego u Srbiji.

Ne krijem, pokojna, u međuvremenu pod nesretnim okolnostima umrla, Biljana je bila godinama rado viđen i čest gost u mojoj kući u B., u vrijeme mojega „apatridstva“ u Njemačkoj. Ona je inače bila kćerka časnog čovjeka, generala JNA Veljka Kovačevića, autora „*Kapelskih kresova*“, kojega Slavko Goldstein u njegovoj knjizi „*1941. Godina koja se vraća*“, izdvaja – zajedno s Gojkom Nikolišom – među vrlo rijetke generale bivše JNA koji se nisu osramotili u ratovima 1991.–1995. Po Goldsteinu, Veljko Kovačević, ratni komandant Pete operativne zone Hrvatske „nikako nije mogao podnijeti da njegova JNA napada Gorski kotar i njegovu Slavoniju, pa je – već teško bolestan – u Beogradu 1993. izvršio samoubojstvo.

„Čuo sam da je u oprostajnom pismu kćerkama naveo upravo te razloge – nepodnošljivu bolest i nepodnošljivu politiku koja je dovela do rata njegovih protiv njegovih“, napisao je Slavko Goldstein u fusnoti na strani 376 njegove dobre i poštene knjige, koju su prošle godine zajedno objavili za BiH i Srbiju – sarajevski „Synopsis“ i beogradski „Službeni glasnik“. Ovoliko sam bio dužan kazati „in memoriam“ Biljani, jer se spletom nesretnih okolnosti naše višegodišnje međusobno uvažavanje okončalo pred njezinu smrt u šutnji...

„Ovo nije knjiga o jednom čoveku, već o vremenu i mentalitetu, o novinarima koji za račun određenih službi napadaju, vređaju, demaskiraju i lažu javnost“, kazao je, pak, jedan od urednika ovog izdanja, historičar Milan St. Protić, najavljujući nove javne dossiere. S promotivnog skupa u Beogradu izdvajamo i izjavu predsjednice Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji Sonje Biserko kako Srbija ne može izaći iz višegodišnje krize ukoliko se ne postavi pitanje „odgovornosti političkih elita“.

Predsjednik Evropskog pokreta u Srbiji Živorad Kovačević (u međuvremenu preminuli Žika, posvetio sam mu svojedobno nekrolog u Helsinškoj povelji) je ovom prigodom explicite osudio ponašanje aktualne „političke elite“ u Srbiji, koja, po njegovom mišljenju, „pitanje suradnje s Trubunalom u Haagu stavlja u kontekst nagrade i kazne“. Kovačević je na promociji „Slučaja službenika A.T.“ i doslovice kazao: „Političke stranke u Srbiji nikada ne kažu da se sa Haagom mora sarađivati da bi se utvrdila istina o dešavanjima u bliskoj prošlosti“, bez čega, inače, nema ozdravljenja srbijanskog društva. Kažimo još u uvodu da je naslovnicu ovog YUCOM-ovog projekta uradio legendarni Predrag Koraksić-Corax, te da je njome kao i u tisuće drugih karikatura sve rečeno. Parazitska gusjenica, gmaz ili zmaj, s glavom A.T., nekadašnjeg miljenika i u hrvatskim i u bh. novinama, palaca

„poganim jezikom“, (pre)obučena u odoru s brojnim „amblemima“...

*****

Takav je, zapravo, i bio sad već pokojni direktor RTS-a, „pravovjerni“ komunista, pa nacionalista, pa podstrekač na izopćenja i ubojstva, bivši „arhivar“ i novinar u kući „Politika“, jedno vrijeme i direktor „Televizije Politika“, suradnik zagrebačkog lista „Danas“ i „Slobodne Dalmacije“, i „Oslobođenja“ uoči rata. Nekadašnji „borac za Jugoslaviju“ je, logično, odmah nakon dolaska Miloševića na vlast postao vatrenim obožavateljem „novog Tita“, te posebno njegove supruge Mire. Kažimo ovdje izriješkom, nitko nije koliko on unio pometnje u medijski prostor bivše Jugoslavije uoči rata, pa urednicima „izvan Srbije“ koji su mu objavljivali te „patriotske brljotine“, u stvari kontraobavještajne „dimne bombe“ ne služi ni danas na čast što su poslužili kao „medij“ za propagiranje tzv. antibirokratske revolucije. Umjesto da se licemjerno peru pred javnošću povodom Tijanićeve smrti, bolje bi bilo da preispitaju sebe i svoju savjest – nisu li bili uvučeni u razne kontraobavještajne koloplete koji su trebali pripremiti nesreću koja je odnijela Jugoslaviju kao da nikada nije ni postojala. Jer, i prije nego što će „progovoriti oružje“ upravo su tipovi poput A.T. uneređivali jugoslavenski medijski prostor, zagađujući izvornu ideju Jugoslavije, ideju suživota, sve ono što je bilo i vrijedno u pokojnoj zemlji.

„Slučaj službenika A.T.“ dakako i nije samo slučaj A.T., nego brojnih drugih kameleona, koji će vjerno služiti onoga tko je na vlasti u određenom vremenu. Zato ako čujete nekoga iz ove „plejade“ kako žestoko udara u još uvijek popularne nacionalističke talambase, pogotovu ako znate da se prije kleo u „bratstvo i jedinstvo“, budite sigurni da je dotični agent neke službe, bila ona BIA ili KOS, kako se te službe zovu u Srbiji, ili se zovu nekako drugačije u BiH i Hrvatskoj.

Uostalom, „službenik A.T.“ priznaje na jednom mjestu u „dossieru“, valjda ironično, da je bio agent i BIA-e i KOS-a...

Srbija je, de facto, završila u rukama „obavještajnog mraka“ čiji je A.T. bio, vrlo vjerojatno, javni reprezentant. Ovo će pokazati ili opovrgnuti arhive, kad jednoga dana budu otvorene. Ja se, srećom, time ne bavim. Usput kazano, otuda je više nego cinično da se osoba poput njega našla na čelu „javnog servisa“, što bi RTS trebao biti, ali nije. A.T. i njemu slični su, u stvari, moralna ništavila, koja cijela postjugoslavenska društva drže u ideološkom i informativnom mraku, prosto zato jer samo u močvari mogu opstati. Ne, nije riječ o močvari, nego o brlogu. Zato i moram da dodam ovdje još i rečenicu na temu (ne)pravde. Da ima pravde, kako je nema, u Den Haagu ili negdje drugdje bi funkcionirao i specijalni sud za „potpaljivače mržnje“, a njegovim hodnicima i sudnicama bi sve vrvilo od nekadašnjih „uglednih“ novinarskih i književnih perjanica. Među njima bi, svakako, bio i „službenik A.T.“, te oni za koje YUCOM najavljuje nove dossiere, ali ne samo oni. Treba li još reći da je vrijednost čitavog ovog projekta i u tomu što se radi o „javnom dossieru“, jer o onim tajnim, tako omiljenim na Balkanu, ne vrijedi trošiti riječi. Oni su bili i ostaju oružje u rukama kvazielita na vlasti. Ponašanje „službenika A.T.“ se drugačije i ne daje objasniti...

*****

“Otvaranje dosijea, kao prvi korak u demontaži kriminalizovanih ‘službi’, nije se dogodilo do današnjeg dana, pa ni lustracija ni raskid sa kriminalnom prošlošću”, piše u „Prologu“ knjige „Slučaj službenika A.T.“. Potom pisci „Prologa“ ocjenjuju: „Nerazlikovanje demokratskih političkih opcija od krimogenog ponašanja branilaca Miloševićeve ratne ideologije, stvorilo je uslove i za ubistvo premijera Đinđića, pobjedu kontinuiteta, nesaradnju s Hagom kao i regeneraciju Miloševića i njegovih sledbenika“. Potom slijedi konstatacija da je poznatom odlukom Vrhovnog suda Srbije, kojom je izvanredno

stanje u Srbiji zvanično proglašeno protivustavnim, „*zatvoren krug zla i poslata opomena da će svi oni koji preduzmu mere diskontinuiteta biti stavljeni izvan zakona*“!

Srbijanski nevladin sektor već dugo vremena uzaludno pokušava otvoriti dossier glavnih protagonista Miloševićevog režima, ali u tomu nema uspjeha. „*Kako otvoriti dosijee u situaciji kad su glavni protagonisti Miloševićevog režima u vlasti ili je podržavaju?*“ zapitali su se u „Prologu“ i izdavači „Slučaja službenika A.T.“, kako otvoriti dosijee „*kad je šef BIA čovek bez javne biografije*“ (uostalom koji je izjavio „*tajni dosijei biće otvoreni posle 30 godina*“), kada je direktor „javnog servisa“ RTS-a „*nekadašnji Miloševićev ministar*“, a „*glavni Miloševićev propagator rata Milorad Vučelić svakodnevni tumač i vrhovni arbitar naše 'grešnosti'*“? Kako otvoriti dosijee, pitaju se izdavači prvoga „javnog dossiera“ kada vojni suci, tužitelji i ostali protagonisti prikrivanja zločina u Topčiderskoj kasarni javno prijete i kompromitiraju one koji sumnjaju u njihovu zvaničnu verziju?

„*Srbiji je potrebno sećanje*“, poručuju izdavači prvog javnog dossiera, „*dogodilo se toliko ružnih stvari da je normalno da sećanja počinju da blede i da se u naše sećanje sve češće nezvano useljavaju tuđe intervencije i interpretacije*“. Ova edicija se i pokreće zato, poručili su autori, što je Srbiji potrebna normalnost, a ona se može dostići samo ukoliko se javno i glasno kaže ko je ko. Pošto od otvaranja „tajnih dossiera“ nema ništa još za dugo vremena, YUCOM-ovci i njima bliski ljudi su se odlučili da „*povratimo sećanje bar na ono što je javno rečeno i na ono od čega se nikad nismo ogradili*“.

*****

Neobična knjiga o „službeniku A.T.“ počinje, inače, uvodom, u kojem se pita koji su to kvaliteti ovog čovjeka koji su naterali Koštuničinu vladu da baš njega imenuje na čelo RTS-a i „*šta je to što njega kvalifikuje da bude uvek izuzet od primene zakona?*“ U pozadini je riječ o tomu da A.T nikad nije završio fakultet (makar nije bio do

2005.), a nije ni izdržao pravomoćnu sudsku presudu od 15 dana zatvora. Ali, to je ništa u usporedbi s drugim nedjelima A.T.

Nakon uvoda slijede potom poglavlja u kojima se Tijanićevim izvornim izjavama i tekstovima, te eventualno kratkim objašnjenima, ako je neophodno, odslikavaju njegovi usponi i padovi. Usponi su, naravno, praćeni sve novijim i dubljim moralnim padovima. Na početku je bio „branilac lika i dela...“, što je pokazano u prvom poglavlju. Potom slijede poglavlja „*Uspom u karijeri – odnos s Mirom Marković*“; „*Zenit u karijeri – Miloševićev ministar*“ i „*Miloševićev ex-ministar*“, kojim se već dokazuje njegovo moralno ništavilo. Ali, potom slijede poglavlja o njegovom još dubljem srozavanju u srbijansku medijsku i političku močvaru – naime, poglavlja o njegovoj neslavnoj ulozi uoči i poslije „05. oktobra“, te poglavlja „*Uvek na strani pobjednika – Koštunićin savetnik*“; „*Ubistvo premijera – sablja*“, „*Rušenje vlade*“; „*Izborna kampanja Koštunice i DSS-a*“; „*Koštunićina vlada*“; „*Direktor Radio-televizije Srbije*“. Posebno raskrinkavajući odjeljci su „*Gigant novinarstva*“, „*Dvoličnost*“ i „*Spinovanje laži*“, u kojima je kao na dlanu dokazano „njim samim“ da je A.T. običan prostak. Pri samom kraju ove „hrestomatije ljudskog ništavila“ daje se i drugima riječ da kažu što misle o Tijaniću, a izdvojeni su u poseban odjeljak i njegovi muškošovinistički stavovi prema ženama, dok je u odjeljku „*Javni linč*...“ izdvojeno njegovo huškanje na ubojstvo Zorana Đinđića. Knjiga „*Slučaj službenika A.T.*“ završava „*Epilogom*“, u kojem se, logično, zatražila njegova ostavka na mjesto direktora „javnog servisa“. Na žalost, to je ostao epilog bez epiloga.

*****

Isviše je gadosti na *circa* 200 stranica „dossiera“ o vrtoglavoj karijeri „službenika A.T.“, pa ih nećemo ni navoditi, nego ćemo navesti imena osoba kojima se A.T. divi. Jedan od njih je glavni Miloševićev obavještajac, organizator sveg zla koje se iz Beograda prenijelo preko Drine i Dunava u BiH i Hrvatsku, glavom i bradom

Jovica Stanišić, prvostupanjskom presudom nedavno oslobođeni haaški pritvorenik, vjerojatno zbog toga što je bio dugogodišnji (ne)formalni šef „službenika A.T.“, koji je, dakako, Tita u svojoj početničkoj „službeničkoj“ karijeri dizao u nebesa („*Ali, Tita više nema, a velike istorijske uloge nisu prelazne...*“), da bi potom slijedili hvalospjevi „novom Titu“ (S.M. je „*umetnik politike, onako kako je to u slikarstvu bio Van Gog*“), te beskrajno praznim knjigama njegove supruge („*Izuzetno publicističko ostvarenje*“) i njoj osobno („*Gospođu Marković smatram svojom prijateljicom i tako će zauvek ostati*“, ili „*Ona deluje kao evangelista nade i tolerancije*“)...

No, poslije rata NATO-a protivu Miloševića kazat će „službenik A.T.“: „*Par koji je zaratio sa čitavim svetom, danas stoji pred ratom sa svojim narodom. Logičan kraj i za njih i za nas*“. Samo 90 dana od promjene vlasti u Srbiji, A.T. je potom izjavio: „*Jedna žena je umislila da je njen muž Bog, mada je znala da to nije. Zauzvrat, on je poverovao kako je veći i većnji od Srbije...*“! Očigledno, „službenik A.T.“ je bio u tom momentu u potrazi za novim-starim gospodarima, onima kojima će i postati „savetnikom“, novoj nacionalističko-obavještajnoj besprizornoj eliti. Sapienti sat...

Ne mogu, završiti ovaj mrski mi osvrt, a ne progovoriti barem par rečenica o zaslugama „službenika A.T.“ za ubojstvo Zorana Đinđića. Mjesecima je „službenik A.T.“ stvarao duhovnu klimu kako je najnormalnija stvar na svijetu da se Đinđić ukloni, ovako ili onako, svejedno. Baš sa pozicije „savetnika predsednika Koštunice“, samo mjesec dana uoči mučkog Đinđićevog ubojstva, zaprijetio je: „*Ako Zoran Đinđić preživi, Srbija neće...*“! Ostalo je poznato, nažalost. Možda je, ipak, najvažnije ovom prigodom upozoriti kako i u BiH i u cijeloj regiji ima još uvijek u izobilju u medijima i drugdje Tijanovićeve subraće, kojih će se kao i Tijanića morati stidjeti i rođena djeca jednoga dana. I o svim tim trovačima medijskog i uopće javnog prostora bi se, dakle, morao sačiniti „javni dossier“, kad-tad, inače nam spasa nema, iz baruštine u kojoj smo nikad izaći nećemo...

3. Velikosrpski „demokrata“ s kalašnjikovom

Prvi dossier Komiteta pravnik za ljudska prava (YUCOM), jedne od najvažnijih nevladinih organizacija u Srbiji, uzvitlao je mnogo prašine i doživio sudski proces. Kako čitatelji vjerojatno već znaju, „*Slučaj službenika Aleksandra Tijanića*“, tako se zove taj prvi YUCOM-ov dossier, i nije ništa drugo do porazno demaskiranje ovog kameleona, slugu svih režima, i to njim samim. Od tada se tužaka pred beogradskim sudovima s predsjednicom Komiteta pravnik za ljudska prava (u međuvremenu umrlom) Biljanom Kovačević-Vučo, jer mu se ne dopada kakav je u očima prosvjećenih čitatelja, koji su samo podsjećeni na ono što je ovaj kameleon govorio o Titu, Slobi i Miri, pokojnom Đinđiću, i drugima, nerijetko koristeći najprimitivniji jezik mržnje, koji bi u normalnom svijetu morao biti sankcioniran...

*****

Drugi YUCOM-ov dossier bio je, pak, posvećen tadašnjem srpskom premijeru dr. Vojislavu Koštunici. Opet je pribjegnuto istoj metodi – i njega se, naime, iscertava njegovim javnim izjavama, koje ga svrstavaju u red notornih nacionalista i desničara velikog formata. Autori ovog dossiera su beogradski historičari dr. Nebojša Popović i dr. Kosta Nikolić, koji bi mogli ponovo imati grdne probleme, jer je i najcrnjim desničarima jasno koliki su kukavelji kada im se podastre ravno 400 stranica neoborivih dokaza njihovog ništavila, koje, nažalost, nije samo njihovo.

„Dossier Koštunica“ je urađen izuzetno temeljito. Politička filozofija i praksa dr. Vojislava Koštunice je ispitivana u periodu od 1992. godine pa do Miloševićeve smrti, jer se i tim povodom očitovao kotinuitet Koštuničine Srbije sa onom koju je

simbolizirao Milošević. Knjiga dvojice srpskih historičara o Koštunici je zamišljena kao prilog za historiju „i neka dublja i znanto ozbiljnija sagledavanja najnovijih političkih procesa u Srbiji“, kazali su Popović i Nikolić u uvodnim napomenima. Pri tomu se autori vjerno drže stava da „istoričar nije sudija“, ali dobar historik mora odgovoriti i na „duhovno nasilje vladajuće elite nad istorijskom naukom i njenom instrumentalizacijom zarad trenutnih ciljeva“.

Potom su njih dvojica na 400 stranica demontirali Koštunicu u paramparačad „njim samim“, jer malo se tko tako obilno služio zlouporabama znanosti i manipulacijom prošlošću vlastitog naroda kao Koštuničin prethodnik i uzor Milošević, te potom i on sam. „Nasuprot mitskim predstavama koje proizvode narcističku ljubav za svoju naciju, a mržnju prema drugoj“, pišu Popović i Nikolić, „nauka mora da ponudi ono što je toliko jednostavno, a teško ostvarljivo u narodu koji je opsednut nacionalnim romantizmom – istinu“.

YUCOM-ov dossier je podijeljen u dva dijela koji de facto u detalje prate političku karijeru dr. Vojislava Koštunice. U prvom je riječ o njegovoj političkoj karijeri od 1992. do 2000. godine, koja je prijelomnica za mnoge ljude u Srbiji, ali nije i za Koštunicu. On će, doduše, od tada biti neprestano na vlasti, te učiniti sve da ostvari kontinuitet s prethodnom vlašću, u krajnjem slučaju i sa samim sobom. To i jeste sadržaj drugog dijela dossiera, kojemu je pridodata i nekolicina vrlo zanimljivih autorskih priloga o dr. Koštunici, između ostalog i sjajan esej pokojnog dr. Slobodana Inića „Demokrata na velikosrpski način“.

U prvom dijelu dossiera autori su pokušali da rekonstriraju Koštuničin ambivalentan odnos prema vlasti, tj. Miloševiću i opoziciji, kojoj je njegova Demokratska stranka Srbije u tom periodu makar zvanično pripadala. Nikuda ne bi vodilo da ovdje prepričavamo historijat tih vrludanja, izdvajanje DŠ iz

Demokratske partije, stvaranje DEPOS-a, pa potom raznih demokratskih oporbenih koalicija, kojima Koštunica nije nikada srcem pripadao, ako je tu i tamo i bio u njima. Našim čitateljima će sigurno biti interesantna ocjena autora dossiera da se osamostaljivanje Koštuničinog DSS-a podudarilo 1993. godine sa sve jačim usmjeravanjem „pogleda preko Drine“ i sve većom zastupljenošću „nacionalnog“ u retorici ove stranke i njezinog predsjednika dr. Koštunice.

Iako je našim čitateljima Koštuničina pogubna retorika više-manje poznata, ne možemo ovdje ne izdvojiti neke njegove izjave iz te ratne 1993. godine, koje su relevantne za njegovu politiku do danas, s pravom poručuju autori dossiera. U intervjuu beogradskom nedjeljniku „NIN“ od 15.01.1993. godine dr. Koštunica je kritizirao Miloševićevu vlast, ali ne što vodi rat, nego što je – pod pritiskom – morala postaviti kakve-takve carinske granice na Drini. *„Postavljanjem carina na Drini dovode se u pitanje i nastojanja mnogih naraštaja srpskog naroda da sa obe strane Drine žive zajedno“*, kazao je Koštunica. Za isti list je pet mjeseci poslije plasirao svoje viđenje rješenja za BiH, koju nikada nije priznavao, a ne priznaje je ni danas. *„Rešenje dostižno u ovom trenutku svodi se na tri cilja. Prvo, uspostavljanje stabilnog mira. Drugo, uspostavljanje teritorijalnog kontinuiteta srpskih provincija u Bosni. Treće, uspostavljanje jedinstvenog političkog subjektiviteta srpskog naroda u Bosni“*. U tom broju „NIN-a“ od 04. 06. 1993. izrazio je dr. Koštunica, također, nadu da će *„možda sazreti uverenje da je podela Bosne ne samo najjednostavnije, već i najbolje rešenje“*. U istom broju ovog nekoć čitanog i uvažavanog lista širem Jugoslavije, koji se pretvorio uoči i za vrijeme rata u glasilo „Velike Srbije“, kazat će dr. Koštunica kako se srpski narod nalazi *„pred grdnom, velikim zadatkom da stvaramo nešto što treba da bude srpska nacionalna država“*, te da je *„iluzija o nekom novom konglomeratu, višenacionalnoj državi – pogubna“*. Pet mjeseci poslije, točno 26. 11. 1993. godine, opet u „NIN-u“, koji mu je, kao i

druga Politikina izdanja širom otvarao stranice, dok drugi, istinski opozicionari nisu mogli ni primirisati „NIN-ove“ pragove, ili slične Minevićeve „Politike“ ili Mitevićevog RTS-a, iscertat će dr. Koštunica, kažu autori dossiera, granice „srpske, nacionalne“ države. „Potencijalno, to je prostor Srbije, Crne Gore, Republike Srpske i Republike Srpske Krajine“, objasnio je dr. Koštunica, jer se „naše nacionalno pitanje ne može rešavati na parče: do Drine i preko Drine“.

Uistinu je frapirajuća dosljednost dr. Koštunice u „brizi“ oko prekodrinskih Srba, pokazali su autori dossiera, navodeći i jednu bizarnu sekvencu iz intervjuja dr. Koštunice „NIN-u“ od 08. 04. 1994. godine. Novinar „NIN-a“ je u tom intervjuu ocijenio da Miloševićev SPS ima „pravo autorstva“ na „jednu od utopističkih ideja – svi Srbi u jednoj državi“! Uslijedio je sljedeći Koštuničin odgovor: „Ideja o tome da bi svi Srbi trebali da žive u jednoj državi je stara ideja. Nije strana našoj partiji. Možda bi je trebalo samo bolje definisati kao ideju da svi Srbi treba da žive u srpskoj državi, a to su, onda, već dva različita stava“.

U intervjuu nedjeljniku „Vreme“, 28. 11. 1994. godine Koštunica je ponovio ove stavove: „Mi živimo u tri međunarodno nepriznate države, a imena tih država su: SRJ, RS i RSK. Mi te tri države smatramo vlasnim da ostvare pravo na samoopredeljenje i na jednu jedinstvenu srpsku državu. Kada će do toga doći – ne znam... Ali znam da je naša moralna i politička obaveza da stalno iskazujemo prezir prema veštačkim, administrativnim granicama kojima nas je svet podelio“.

*****

Pomenuti prezir je Koštunica – pokazuje uvjerljivo YUCOM-ov dossier – iskazivao ne samo prema patnjama žrtava suludih zločina koji su u to vrijeme počinjeni u ime Srba po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, nego i prema onim Srbima koji nisu dijelili i

ne dijele njegovu velikosrpsku iluziju. U „Dugi“, još jednom monstrum-listu u vrijeme rata, Koštunica je u broju od 13. do 19. 05. 1995. godine kritizirao „beogradske intelektualce“ koji su tijekom rata išli nekoliko puta u Sarajevo. Koštuničin cinični, neljudski komentar iz tog vremena glasi: *„To je njihovo pravo. Svaki čovek ima pravo, veli Povelja Ujedinjenih nacija, da napusti zemlju u kojoj živi, vrati se u nju i to je njihovo pravo. Da odu, da vide, ali utisak koji su oni formirali, koji su oni ovde preneli, vezan je za mišljenja, stavove jedne povlašćene srpske populacije, beznačajno male, u Sarajevu. Onih ljudi koji su praktično svi funkcioneri u Izetbegovićevom režimu..., šta je s onim drugim delom našeg sveta?“*

Potom slijedi nešto najcrnje što se može zamisliti, to jeste izjednačavanje onih na brdu i građana Sarajeva, ma koje vjere i nacije bili, čime se Koštunica upisao u historiju beščašća za sva vremena, kao i Limonov, onaj nesretni ruski pjesnik što je pucao s okolnih brda po Sarajevu. Uostalom, i Koštunici su se dopadali slični pogledi s tih brda. Za tu (pro)fašističku „Dugu“ kazat će dr. Voja Kalašnjikov, koji će ovaj naziv zaraditi posjetom Kosovu, a ne Palama: *„Pokušava se prikazati da se sukob u Sarajevu i drugde u Bosni vodi između nečega što su navodno nenaoružani civili i srpske vojske koja ruši gradove. Situacija je drugačija u tim gradovima, u Sarajevu, u enklavama u istočnoj Bosni se nalazi jako mnogo naoružanih, pored nenaoružanih civila. To je jednostavno rat koji se u osnovi vodi između naoružanih ljudi i u kojem civilno stanovništvo i na jednoj i na drugoj strani strada“*. Poslije ovakvog uvoda mogao se, naravno, od nekoga kao što je dr. Koštunica i očekivati sljedeći zaključak: *„U Sarajevu se i proizvodi oružje i jedan deo Sarajeva okupiraju Izetbegovićeve snage. Ne vidim u čemu je razlika između ta dva akta. S jedne strane, Srbi drže na nišanu Sarajevo, a Izetbegovićeve trupe ga na nišanu drže iznutra“*.

Autori dossiera ne komentiraju, naravno, ove i slične

„bljuvotine“ dr. Koštunice, nego ih slažu u paletu neistina, groznih laži i manipulacija kojima se dr. Koštunica obilato služio u vrijeme ratova i poslije njih, dok je navodno bio u oporbi. Bio je, očigledno, kada je riječ o duhovnoj oporbi točno onoliko „oporben“ koliko i jedan drugi Vojislav, dr. Šešelj naime, „Miloševićev pas na lancu“. Njih dvojica nisu nikada, ustvari, kritizirali Miloševića što vodi ratove, nego što ih ne vodi još krvavije i odlučnije, ili što nije ostvario zacrtane ciljeve.

I autori dossiera o njemu konstatiraju da je „*nacionalna briga Vojislava Koštunice često išla ispred 'zvaničnog', onoga koji je dolazio iz okruženja Slobodana Miloševića*“. To će se u potpunosti ogledati i uoči užasnog pokolja muslimanskog naroda u Srebrenici. Krajem mjeseca lipnja 1995. godine kritizirao je dr. Koštunica neku deklaraciju usvojenu na summitu EU u Kanu, što je „zadržala stari stav o zalaganju za očuvanje integriteta Bosne i Hercegovine“, a kao „korak nazad“ ocijenio je povratak stavu „o mogućnosti suživota u Bosni“ („Politika“, 29. 06. 1995.).

Na konferenciji za novinstvo 05. srpnja 1995. godine, dakle neposredno uoči pokolja u Srebrenici, najvećeg zločina od Drugog svjetskog rata u Europi, dr. Koštunica je pomenuo „ofanzivu bosanskih muslimana i Hrvata“, koja, po zabrinutom Koštunici, ugrožava mirovne napore, a izrijeком je pozdravio nekakvu izjavu kolege mu i sudruga u istom kravovom poslu dr. Radovana Karadžića kako će se „*Srbi uzdržati od akcija koje bi mogle dovesti u pitanje mirovni proces*“ („Politika“, 06. 07. 1995.).

Kako su se „uzdržali“ Slobini i Vojini izvršitelji, Radovan i Ratko, znano je, nažalost. Dan poslije ulaska Karadžićeve i Mladićeve, zapravo Miloševićeve i Koštuničine soldateske u Srebrenicu, dakle 12. 07. 1995. godine, zabilježili su autori dossiera egzemplarno beščašće, koje je dr. Koštunica demonstrirao, a „Politika“ vjerno prenijela u broju od 13. 07. 1995.: „*Radi se o kontraofanzivi i odbrambenoj akciji Vojske Republike Srpske na*

delovanje muslimanskih snaga iz nečega što bi trebalo da predstavlja zaštićenu zonu“!

*****

Nas je, naravno, ovdje prvenstveno interesirao Koštuničin odnos prema BiH, pa je ovo što je ovdje prezentirano iz dossiera samo mali dio onoga što je dr. Koštunica govorio i činio tijekom drugih krvavih ratova u bivšoj Jugoslaviji. Kažimo samo još toliko, autori dossiera su se opredijelili za pristup da izbjegavaju svaku krupnu riječ, pa su se odlučili da samo slažu u paletu sljepilo, nacionalističku opijenost i bezdušje glavnog junaka dossiera. Po istom principu bit će potom iscertana i Koštuničina problematična aktivnost prema postdejtonskoj BiH, pa njegov odnos prema Miloševiću uoči i polije „05. oktobra“ (2000.) kada su se mnoge srpske demokrate ponadale da je došlo vrijeme diskontinuiteta sa zločinačkom Miloševićevskom politkom, koja je zavila sve u crno, uključujući i samu Srbiju. Ali, od ovog i ovakvog Koštunice se to i nije moglo očekivati. On će uskoro zavladatai Srbijom na isti način i uz metode koje je primjenjivao njegov politički očuh Sloba, pa od nekadašnjeg izvikanog „demokrate“ na kraju i nije ostalo ništa.

Autori dossiera su se, naravno, najviše potrudili da demaskiraju Koštuničinu ulogu u pripremanju baražne medijske i političke vatre za sklanjanje Zorana Đinđića sa srbijanske političke scene, čija je politika uistinu značila pokušaj diskontinuiteta sa zlokobnim Miloševićevim režimom. Iz palete koja je složena s tim u svezi proizilazi da je Đinđićevo ubojstvo bilo samo posljedica nespremnosti da se u Srbiji prekine vladanje uz pomoć tajnih vojnih i civilnih službi, kojima se treba pridodati i moćna Srpska pravoslavna crkva. SPC i te službe Koštunica u potpunosti preuzima, a koristi ih i danas da bi opstao na vlasti i osigurao kontinuitet s Miloševićevim režimom. Ili, pak, one koriste njega za taj i takav kontinuitet?! Od toga se demokratski opredijeljenim

ljudima u Beogradu utroba okreće, ali skoro da ne mogu ništa da učine. Time se ovdje ne možemo, međutim, detaljnije baviti, kao niti drugim bitnim stvarima po Srbiju i region. U dossieru su, primjerice, objašnjene i glavne političke i privredno-financijske afere koje su potresale Srbiju posljednjih desetak godina, a u koje su, sve od reda, na ovaj ili onaj način umiješani i „Koštuničini ljudi“, koje on, poslije otkrivanja, uvijek principijelno brani. I pri tom, brate, laže kao pas...

Zaključimo, YUCOM-ov dossier o Koštunici pokazuje kao na dlanu tko je odgovoran za katastrofalne nazadnjačke procese u Srbiji, pa i u regionu, koji Srbiju i region koštaju desetljeća izgubljenih godina. Dr. Vojislav Koštunica i nije ništa drugo, nameće se poslije pročitanih više od 400 stranica ovoga dossiera, do sinonim za kontinuitet zabluda i krvavih orgija, za nedemokratsku Srbiju, isključenu iz svjetskih procesa. YUCOM-ov dossier je, povrh svega, pisan lijepim stilom i znalacki urađen izbor iz Koštuničine neslavne političke biografije. Ovim se YUCOM-ovim izdavačkim poduhvatom, dakle, i definitivno na police ljudi zainteresiranih za istinu u Srbiji i u regionu preseljava još jedna ukoričena „historija beščašća“!

5. Naming and shaming

O prvom YUCOM-ovom dossieru posvećenom Aleksandru Tijaniću pisao sam odmah poslije njegova objavljivanja 2005. godine, pa potom i o drugom odmah poslije promocije dossiera *«Vojislav Koštunica – jedna karijera»* u Beogradu. O tomu su čitatelji upoznati, ali nisu da sam o ovim dossierima govorio i na valovima nekih njemačkih radio stanica, što me koštalo i aranžmana s WDR-om, radio postajom u čijoj su tzv. jugoslavenskoj redakciji Koštuničini ljudi glumili „demokrate“. Tamo sam poštovao jedino Davora Korića, autora *„Pisma iz opkoljenog Sarajeva“*, još neprevedenog sjajnog svjedočanstva o Sarajevu pod opsadom. Usputno kazano, i moja suradnja s „bosanskom redakcijom“ u radio postaji „Deutsche Welle“ je naprasno prekinuta, pretpostavljam zbog toga što je mladog urednika Benjamina Pargana netko upozorio da se u mojim priložima govori o konsocijaciji kao demokratskoj metodi upravljanja razlikama u višenacionalnim zemljama. A gdje ćeš to, ma koliko bila činjenica, ako se s njome i dalje muče tzv. patriotski akademski i politički narativi u BiH. O trećem YUCOM-ovom dossieru zabilježio sam pak nekoliko redaka i za *«Hercegovačke novine»*, u broju od 10. 08. 2007., i za portal Peščanik.net, od 15. 03. 2008. godine. Suradnjom s „Peščanikom“ se ponosim i danas (*„Ako vam je dobro, onda ništa“*), ali žalim suradnju za „Hercegovačke novine“. Za HN sam ispisao (ispostavilo se za džabaka) gomilu zahtijevnih tekstova, jer mi je bila važna duhovna veza sa zavičajem, ali bi se njihov „gazda“, gosp. Alija Lizde, sakrio kad bih ja navratio u Mostar. On je bio i ostao „obična lopina“, govoreći po mostarski. *„Dužan je na sve strane, traži ga pola zemlje, ako ti je za utjehu“*, objasnio mi je jedan tadašnji član uredništva HN-a. Naming and shaming, moj Ale...

*****

Da, u pravu su bili YUCOM-ovci, pokojna Biljana Kovačević-Vučo i njezini suradnici, kada su već uz prvi YUCOM-ov dossier poručili da je Srbiji potrebno sjećanje i normalnost, jer nje ne može ni biti bez sjećanja. Dakako, sjećanje i normalnost trebaju i svi narodi i zemlje-sljednice bivše SFRJ, ali ovdje je riječ o Srbiji. U predgovoru prvom javnom dossieru, onom posvećenom Aleksandru Tijaniću, Komitet za ljudska prava (YUCOM) je u „reči izdavača“ poručio: *„Srbiji je potrebno sećanje. Dogodilo se toliko ružnih stvari da je normalno da sećanja počinju da blede i da se u naša sećanja sve češće nezvano ubacuju tuđe intervencije i interpretacije. Srbiji je potrebna normalnost, a ona se ne može dostići ukoliko se javno i glasno ne kaže ko je ko. Zato je potrebno samo da učinimo mali napor i povratimo sećanje bar na ono što je učinjeno javno, na ono što je javno rečeno i na ono od čega se nikad nismo ogradili. S nadom da se i to, u međuvremenu, ne proglasi tajnom“.*

Nakon važnoga dossiera o Tijaniću iz 2005. godine, uslijedio je 2007. godine još važniji YUCOM-ov dossier o tadašnjem srbijanskom premijeru Vojislavu Koštunici, u kojem je raskrinkana njegova antievropska, nazadnjačka politika, posebice u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, koju on jednostavno ne priznaje. U lipnju 2008. godine se potom pojavio i treći YUCOM-ov dossier, posvećen nominalno Željku Cvijanoviću, a zapravo svim njemu sličnim «novinarima u civilu», dakle onima koji su uprljali časnu novinarsku profesiju, stavivši se u službu prvo ratnih vođa, pa potom i poratnih političara i njihovih javnih i tajnih službi. Nažalost, nitko od njih nije krivično procesuiran u ratu i poraću, iako su se zbog njihovih laži zakotrljale brojne glave tamo negdje «preko Drine», u bh. provinciji i ne samo u njoj. U ovom YUCOM-ovom dossieru je, nažalost, bilo moguće „obraditi“, to jest djelomično dekonstruirati njima samima samo najmarkantnije lažove u historiji srpskog novinarskog beščašća, podrijetlom iz BiH, kao što su Željko Cvijanović, Miroslav Toholj ili Ljiljana Smajlović. Svaki od spomenutih bio bi kao paradigma beščašća zanimljiv, ali akcent je stavljen ipak na Željka

Cvijanovića, jer je u ratu služio Karadžiću i Mladiću, pa tako stekao «reference» da poslije rata bude u Beogradu komentator ili urednik desetak listova i časopisa, za koje se ne zna tko ih i zašto pokreće i finansira. No, svi su bili izrazito antievropski, pa se tim putem može eventualno i razumjeti koje službe i političke snage stoje iza njih.

Ali, da ne bi bilo nikakvih nedoumica komu su služili nesretni „novinari u civilu“, izdvojit ćemo ovdje iz pogovora prof. dr Nikole Samardžića pod naslovom „Demokratija puštena s lanca“ (iz dossiera o Koštunici) znamenitu ocjenu: *„Koštunica je sublimirao najgore osobine političke Srbije. Te osobine preuzeo je od centralne ličnosti autoritarne epohe, ne obazirući se na njegovu političku i ličnu sudbinu, niti na sudbinu njegovih žrtava. Vladavina Koštunice potekla je, uostalom, iz kapitala i sinergije balkanskog kasapina i njegove oligarhije. Iz sinergije komunizma, religije i nacionalizma... Njena ideologija je u mizantropiji i kleptokratiji vladajuće koalicije, politička budućnost u novom izolacionizmu koji će Srbiju verovatno uputiti na potrebu da se suoči sama sa sobom...“*

Izdvojimo s razlogom i Samardžićevu ocjenu: *„Zoran Đinđić je ostao Steppenwolf u istoriji srpske politike. Ubijen je kao slačajna, uzgredna pojava, kao incident koji se ne sme ponoviti. Vojislav Koštunica je sublimirao mišljenje i osećajnost onih koji su ubistvo naručili, i koji su se ubistvu radovali. Počeci vlade Vojislava Koštunice, njen sastav i politički karakter, dali su povoda izlivu strepnje i besa albanskih nezadovoljnika na Kosovu. Taj događaj bio je poruka da Đinđićeve ubice, tetovirani maroderi, akademici, vladike i ološ sa Ibarske, zauraju i zapale džamije u Nišu i Beogradu. Te noći, zgarišta su postala nov, postmiloševićevski Gazimestan. Prethodno je Koštunica, u predizornoj kampanji, najavio obračun s reformama, privatizacijom, evropeizacijom školstva, sa suočavanjem s prošlošću, s tolerancijom u javnom diskursu, sa slobodom mišljenja i preispitivanja. Staromodni pseudomoralista, usputni proizvod Udbe i dorćolske šovinističke degeneracije, isplivao je u stihiji koja je probila nejaku*

branu kojom je Đinđić pokušao da, u tranzicionoj brzini, odvoji prošlost od budućnosti, da pomiri staru tiraniju i novu slobodu, zločin i kajanje, zaborav i praštanje. Trijumf Koštunice bio je politički placebo, lažni anestetik koji je u trenutku trebalo da odloži tranzicioni bol, bol reformskih nepravdi, ali i bol nove lične i kolektivne odgovornosti...“ Jezgrovitije i točnije ocijeniti ovu etapu u političkom životu Srbije nije moguće od kolege Samardžića, pa ipak dodajmo rečenomu kako je dr. Vojislav Koštunica postao sinonim za kontinuitet zabluda i krvavih orgija, za nedemokratsku Srbiju, isključenu iz svjetskih političkih procesa. Glede, pak, YUCOM-ova dossiera o Koštunici mogu mu se i danas izreći samo pohvale, jer je uvjerljivo pokazao svu duhovnu bijedu one vrste političara i politika koje Srbiju i region „drži u šahu“ , u svojevrstnoj nacionalističkoj omamljenosti već više od 20 godina. Ne reče li, uostalom, lucidni Boris Dežulović kako je među svim balkanskim narodima u međuvremenu pobijedio koncept „Velike Srbije“?

*****

Nekadašnji Đinđićev čovjek za kontakte s javnošću Vladimir Beba Popović je u predgovoru trećeg YUCOM-ovog dossiera objasnio smisao objavljivanja ovakvih monografija „protiv zaborava“ upravo neophodnošću *„demontaže kriminalizovanih tajnih službi, lustracije, raskida sa kriminalnom prošlošću i otvaranja tajnih policijskih dosijea...“* U ovim se dossierima, to jest monografijama, inače svjesno koristi metodologija „imenovanja i posramljivanja“ odnosno „naming and shaming“, obrazložio je Popović, jer *„ovaj pristup služi upravo organizacijama za ljudska prava da uspostavljaju, konsoliduju i neguju kulturu demokratije i jačaju kritičku javnu svest“*. Po Popovićevim riječima, osnovni smisao koncepta „naming and shaming“ jeste identifikovanje ličnosti i grupa koje su učinile neko društveno neprihvatljivo ili opasno djelo, sa ciljem da se, kao takvi, izlože javnosti... Dodajmo tomu jedino da ostaje nerješiv problem što se ovakvi „junaci“ ne znaju više sramiti, te što je fenomena „prevladavanja prošlosti“

svjesna jako mala populacija građanstva i u Srbiji i u regionu...

Vladimir Beba Popović je bio – podsjetimo na tu činjenicu – sekretar Biroa za komunikacije u vladi dr. Zoran Đinđića, formiranoj nakon čuvenog „05. oktobra“, kada je izgledalo da će se Srbija okrenuti Europi i susjedima na posve drugi način nego u Miloševićevo vrijeme. Ali, to su bile iluzije. Kao što je znano, u Srbiji je bilo i ostalo mnogo ljudi i političkih snaga kojima ne odgovara nikakvo suočavanje s krvavom ratnom prošlošću. Ozbiljni analitičari govore, pak, o svjesno podgrijanoj, u suštini vještačkoj dilemi – Srbija između Istoka i Zapada. O čemu se radi, vidi se i u aktualnim raspravama o budućem statusu Kosova, kojeg Koštunica and Co. ne žele da „izgube i po drugi put“, no ostavimo se toga. Tri godine se pripremao medijski i politički linč, odnosno ubojstvo dr. Đinđića, tog „stepskog vuka“ srbijanske i srpske politike, kako je primijetio dr. Nikola Samardžić, a svemu tomu su obol dali baš „medijski junaci“ a la Željko Cvijanović, Ljiljana Smajlović, da o „Ackermannu“ Radovana Karadžića po imenu Miroslav Toholj i ne govorimo. U krajnjem, Đinđićevo ubojstvo je pripremljeno u brlozima protivnika „europske Srbije“, a potom je nastavljena višegodišnja hajka na svaku proeuropsku ideju i njezine nositelje u Srbiji, što su dobro osjetili baš najistaknutiji ljudi u srbjanskom NGO-sektoru.

U izradi YUCOM-ova trećeg dossiera, koja je trajala više od godinu dana, učestvovala je skupina od desetak stručnjaka, novinara, psihologa, sociologa, analitičara, objasnio je u predgovoru Vladimir Beba Popović, a moje ime, u svojstvu autora ove publikacije, potpisano je samo iz jednog razloga – da bih time sve one koji su omogućili da ona ugleda svjetlo dana zaštitio od siledžijstva i eventualne osvete čovjeka čija je biografija pred vama. A pred čitateljima je uistinu neobična biografija čovjeka i novinara koji se od nekadašnjeg Karadžićevog i Mladićevog paljanskog glasnogovornika uspio prometnuti u glasnogovornika i urednika brojnih listova u Beogradu s dominantno antieuropskim sadržajima. *„Zašto su i kako svi zaboravili da je taj „ugledni urednik“ onaj isti čovek koji je hvalio genocid u Srebrenici, obožavao Mladića, imao*

samo reči hvale za radikale?“, pita se u predgovoru Vladimir Beba Popović. „Koje su to tajne sile i veze koje su Cvijanoviću dale dozvolu da vređa i kleveće premijera, predsednika, poslanika, političara, profesora...? Zašto je model novinarstva koji je u Srbiju doneo ovaj paljanski glasnogovornik, a koji je podrazumevao lažno potpisivanje novinara, podmetanje neistina, citiranje nepostojećih izvora, izmišljanje čak i samih događaja, prekrajanje tekstova svojih kolega i mnoge druge neprofesionalne i nemoralne postupke, postao prihvatljiv i uticajan čak i u onim udruženjima novinara koja su se slovom zalagala za održanje profesionalizma i etičkih normi u novinarstvu?“, pita se dalje Popović.

„Istražujući biografiju Željka Cvijanovića, koji je svojim delom paradigma onog novinarstva koje je godinama raspirivalo sukobe i ratove, a čiji su predstavnici danas 'ugledni' i 'cenjeni' tvorci srpske medijske scene, otkrili smo mnogo više od onoga što je bila početna ideja ovog projekta, ustanovili smo kako funkcioniše njihov sistem i razotkrili povezanost i isprepletanost interesa službi, ratnih lobija, profitera i zločinaca..., otkrili smo modele naručenog novinarstva i metode rada plaćenih novinara, među kojima je Cvijanović samo jedan od mnogih...“, ključna je Popovićeva poruka u predgovoru.

Rečenomu dodajmo na samom kraju da treći YUCOM-ov dossier primarno svjedoči o sunovratu novinarske profesije i njezinoj ogoljenoj prostituciji u dodiru s političarima i tajnim službama. I još k tomu, ma koliko se dossier „Novinar u civilu“ bavio isključivo srbijanskom medijsko-političkom scenom, on posredno govori o ovoj vrsti novinarstva i u svim regionalnim i provincijskim centrima bivše Jugoslavije (čiji pipci dopiru nerijetko i do nekih inozemnih redakcija, kako smo pokazali u uvodu). Dakako, nabranje opskurnih novinarskih imena i tiskovina nas ne bi nikuda odvelo, njihova imena su ionako znana, otvorite novine, pogledajte televiziju, prelistajte profesorska imena na fakultetima. Nažalost, nitko od njih nije i neće biti procesuiran i suđen. Tim više bi bilo važno da budu prezreni od prosvijećenih ljudi. Ako ništa drugo, tada barem „naming and shaming“, zaslužili su...

6. Deset godina poslije: Zoranovo srce na dlanu

Trinaest je godina od „petog oktobra“ i nešto više od pet godina od surovoga političkog ubojstva Zorana Đinđića. Otuda ovi redovi, prvi put objavljeni na portalu Peščanik.net prije pet godina. Jedva da sam ga poznavao, pa ipak kao da su mi ubili najrođenijeg. Pošteno govoreći, dok je bio živ i ja i moji prijatelji smo ga samo uvažavali, a kad je ubijen počeli smo ga i voljeti. Nismo više zakerali za svaku sitnicu. Uostalom, o tomu je sjajno progovorio Nenad Prokić na Peščanikovim stranicama. Zoran je morao da Srbiji ponudi na dlanu i svoje raskomadano srce, kazao je Nenad, kako bi ga shvatila i zavoljela. Govorimo o „drugoj Srbiji“, dakako, da se ne lažemo, ona prva umije još uvijek samo da mrzi sve oko sebe, kao i u Miloševićevo vrijeme...

*****

Jedne davne prilike, s početka zadnje decenije prošloga stoljeća, bili su pokojni Zoran i stari Mićun gosti u Bonnu, ali nisu htjeli svratiti u Ambasadu SFRJ, jer je u njoj sve vrvjelo od Miloševićevih ljudi, što su oni dobro znali. No, znali su da ima i nekih drugih ljudi u njoj, pa su se rado sastali s nama nekolicinom, prvo u jednom hotelu u Bonnu, pa potom i u jednoj privatnoj kući u Bad Godesbergu, gdje su ostali s „bonnskimi anti-miloševićevcima“ do duboko u noć. U neko smo doba noći zapitali Zorana i ono što nas je tištalo (da li je to bio Drago T., Dule B., Milenko B., ili, pak, ja, potpuno je svjedeno): zašto je – takav kakvog ga je Stvoritelj dao – uopće išao na Pale? Oni su mu se paljanski satrapi, nije bilo (više) nikakve sumnje, morali jednako gaditi kao i Milošević i njegova ekipa. Odgovorio je lakonski da bi mogao da se okane politike da to nije učinio. I to je bio Zoran, ma koliko je ova vrsta pragmatičnosti znala škoditi njegovom ljudskom i demokratskom liku ...

O tomu, pak, na kakvoj se stranputici našla Srbija poslije Zoranovog ubojstva znade se bolje u Beogradu nego u Berlinu. Pa, ipak, kažimo i ovdje kada se u Srbiji razbistre sadašnje mutne vode i ljudi dođu na trenutak sebi od aktualne gazpromovske i kosovske omame morat će se potražiti europski orijentiri i ponovno zaveslati u kontra pravcu, toliko bi i kukaveljni Boris T. morao znati. Dakle, vratiti se Zoranovom putu u Europu, u kojoj i za Srbiju i Srbe ima mjesta, kao što je i vjerovao Zoran, koji je Srbiju želio ugledati što prije, po mogućnosti odmah, u ravnopravnoj europskoj zajednici naroda. Njemu bi se, nema nikakve sumnje, morala beskrajno gaditi količina podaničkog odnosa u aktualnoj potemkinovskoj prapolitičkoj Srbiji, vještački iskonstruirana od strane aktualne političke elite, koja Srbiju vodi čvrstim domanovićevskim korakom u status ovisne „ruske gubernije“, a što i nije ništa puno drugačije od onih Miloševićevih saveza s Lukašenkom i Bjelorusijom...

Ovdje ću u nastavku – iz tužnog povoda – ponoviti, pak, ono što sam napisao neposredno poslije zločina izvršenog nad Zoranom, a time, de facto, i europskom orijentacijom Srbije, tog kobnoga ožujškoga dana prije pet godina. No, prije toga kazat ću kada se – ako se netko od aktualnih srpskih političkih lidera probudi iz vještački stvorenog transa, koji i nije drugo do bijeg od realnosti, Zoranovo „srce na dlanu“ pokazat će mu put. A u Europi, Europskoj uniji, primit će ga i razgovarati s njim čim se pozove na mrtvoga Zorana, koji je, nesumnjivo, i mrtav državotovniji od većine srpskih političkih lidera, znate već kojih i kakvih...

*****

„Kennedy Srbije je mrtav“, „Prijatelj Njemačke i demokracije“, „Tvorac nove Srbije“, samo su neki od naslova u njemačkim novinama, koje su u detalje izvještavale o ubojstvu, Đinđićevom životnom i političkom putu, njegovim vrlinama i manama. U prvi

plan su se isticali Zoranovo izuzetno obrazovanje, njegova radna energija, njegovo suprotstavljanje Miloševićevom režimu, kao i isporučivanje Miloševića Den Haagu, te prvi uspjesi na putu demokratizacije Srbije i njezinog ponovnog uključivanja u međunarodnu zajednicu. „Umrta je srpska nada u budućnost“, zabilježili su njemački mediji riječi jedne obične žene s beogradskih ulica povodom Zoranove smrti. Đinđić je htio „u Srbiji ostvariti ideale moderne europske države“, te je tako „pripremiti za ulazak u Europsku uniju“, kazalo se u jednom tipičnom ovdašnjem novinskom komentaru.

Sahrana Zorana Đinđića je uživo prenošena na „NTV-u“, jednoj od njemačkih specijaliziranih TV stanica za vijesti. A prije i poslije sahrane se o mučkom ubojstvu srbijanskog premijera detaljno izvještavalo i u svim drugim elektronskim medijima. Nema medija, nema novine, uključujući i one u najmanjem mjestu, koja tragičnoj Đinđićevoj smrti nije posvetila ne samo izvještaj, nego i komentar.

U SR Njemačkoj se na pokojnog Zorana gledalo „kao na svoga“, na nekoga koga se u proteklih desetak godina naviklo, kada se izvještavalo o „Miloševićevoj Srbiji“, na nekoga ko je besprijekorno poznao njemački jezik i kulturu, u krajnjem, kome je prije dvije godine i uručena značajna medijska nagrada – „Bambi“. Kao na „poznanika i prijatelja“, kako je to formulirao njemački kancelar Gerhard Schröder. Kao na nekoga tko je značio mnogo „za demokraciju i stabilnost u regionu“, kako je to formulirao njemački MIP Josef Fischer. „Kao na heroja“, kako je to kazao Bodo Hombach, nekadašnji koordinator Pakta stabilnosti EU za JIE, koji nije propustio da istakne Đinđićevu reformsku orijentaciju, ali i pragmatičnost.

„Đinđić je kao nitko drugi bio simbolom za obnovu, za povratak Srbije u međunarodnu zajednicu“, kazala je ugledna ovdašnja analitičarka dr. Marie-Janine Čalic, iz berlinske Zadužbine za

znanost i politiku, koja savjetuje njemačku vladu, „*a ovaj razvoj je sada pretrpio jedan jasan udar*“. No, ona ne misli da sada slijedi ponovno rasplamsavanje balkanskog konflikta, o čemu se, inače, uveliko spekuliralo nakon Đinđićeva ubojstva. Uzgred rečeno, u visokotiražnom Springerovom „Bildu“ se spekuliralo i o opasnostima za Đinđićevu obitelj, posebno suprugu Ružicu i djecu – Jovanu i Luku.

Sve analize upućuju, kažu njemački analitičari, da se ubojice Zorana Đinđića moraju tražiti u strukturama „starog režima“, u Miloševićevim ljudima, koji su „mrzili Đinđića kao kugu“, pri čemu ne treba zaboraviti da su ga mrzili i mnogi drugi, upravo zbog njegovog „proeuropskog kursa“ ili što je bio „njemački prijatelj“ i što je „želio demokraciju i za Balkan“. Možda je upravo njegovo „prozapadno držanje“ i njegovo „njemačko obrazovanje“ ono što mu je odredilo sudbinu, zapitao sam se u ovom podsjećanju prije pet godina, a pitam se i danas!

7. Njemački mediji i disolucija SFRJ¹

Cijeneći nedorečenom i preoštrom atribuciju koju sam izgovorio na respektabilnoj konferenciji „*Religija i politika*“ (glede njemačkog novinara Reissmuellera, u replici uvaženom dr. fra Ivanu Šarčeviću na KAS-ovom skupu u hotelu Europa u Sarajevu), nudim čitateljima potpunije viđenje odnosa njemačkih medija prema Jugoslaviji na umoru te 1991./1992. godine. Dakako, riječ je o subjektivnom viđenju, jer sam u to vrijeme obnašao dužnost „savjetnika za štampu i kulturu“ u Ambasadi SFRJ u Bonnu. Usuđujem se, dakle, svjedočiti o jednodimenzionalnom pristupu nekolicine pojedinaca, ali i o veoma iznijansiranom odnosu većine njemačkih medija prema jugoslavenskoj tragediji od prije 20 i više godina. U nastavku slijede moja viđenja kako su već ponuđena javnosti u knjizi „*Nepodnošljiva lakoća umiranja Titove Jugoslavije*“.

*****

Nisam imao nijedan razlog biti zadovoljan mojim učincima u Bonnu. Sve se odvijalo nekom drugom logikom od one koju sam priželjkivao i za što sam se u Ministarstvu u Beogradu pripremao. Rat je poništavao svaku smislenu djelatnost. Medijske slike o mojoj zemlji, pa i kulturna suradnja, bile su determinirane ratnim događanjima. I tu se ništa nije dalo promijeniti. Mogao se samo glumiti privid, te ponašati u skladu s osjećanjem za mjeru stvari i veoma ograničenim mogućnostima djelovanja. Ništa nije bilo kao prije i nikada više neće ni biti kao nekada. U ovdašnjim lokalnim, regionalnim i nadregionalnim novinama, u časopisima i knjigama, na mnogobrojnim televizijskim i radio stanicima gomilale su se za

---

¹ Okrugli stol „*Religija i politika*“, u organizaciji njemačke zaklade bliskoj CDU „Konrad Adenauer Stiftung“ održan je u sarajevskom hotelu Europa 19. veljače 2013. godine.

pripadnike istinske jugoslavenske opcije porazne informacije – zemlje više nema, ubijena je i zadavljena. Za sva vremena. Vlastitim rukama. Iz obijesti. Ambasada SFRJ je reagirala kao vatrogasna služba, ne uspijevajući u konačnici ništa napraviti. Nova balkanska povijest se „pisala“ topovima i ruševinama, krvlju nevinih žrtava, ubijenima, silovanima i raseljenima...

Odlučujući preokret u odnosu ozbiljnih njemačkih medija, kao i u njemačkoj politici, prema SFRJ dogodio se paralelno s izbijanjem rata u Sloveniji, odnosno njegovim nastavkom i grozotama u Hrvatskoj. I oni do tada uzdržaniji i objektivniji su morali prihvatiti logiku bilježenja svega što se događalo u prvomu susjedstvu, dva sata avionskog leta daleko, pa su novinski i politički komentari postajali sve oštrij i precizniji, sve zahtjevniji što se tiče pružanja pomoći napadnutim republikama, uključujući i u oružju, sve do preciznih zahtjeva za međunarodnim priznanjem Slovenije i Hrvatske. Uslijedile su analize kojima se dokazivalo da je Jugoslavija oduvijek bila „vještačka“ ili „prisilna“ tvorevina, čiji je raspad bio neminovan uslijed ogromnih razlika u civilizacijskoj razini njezinih naroda. Pritisak na političku elitu u Bonnu je rastao svakim danom i bio sve usmjereniji. Malo tko se još uopće sjećao da je SR Njemačka bila glavni promotor jugoslavenskih interesa u Europskoj zajednici. Na kraju će i njemačka vlada, i to kao posljednja, a ne kao prva od europskih zemalja, staviti na dnevni red svojeg parlamenta (u kolovozu 1991.) pitanje smisla daljnje suradnje sa zemljom koja se rastače sama od sebe. Miloševićevska propaganda u zemlji je, dakako, već mjesecima prije toga trubila o zavjeri Njemačke i Vatikana protivu SFRJ. U tim klišejima se veliki dio srpskoga političkog mišljenja kreće još uvijek, nažalost. Ali, kada se u „njemačkom političkom geniju“, dakle u kulturološkim i političkim vrhovima zemlje shvatilo da je dotadašnji pristup jugoslavenskoj krizi neodrživ, potražila su se i našla, pa potom uporno zagovarala, nova rješenja. Tako se njemačka službena politika prema Jugoslaviji u samo par

mjeseci transformirala od zagovarača opstojnosti Jugoslavije u postojećem obliku do politike priznavanja novih realnosti, uključivši međunarodno priznanje svih novih država na prostoru bivše Jugoslavije, ukoliko to žele i za to ispunjavaju određene uvjete.

Pojedine novine i njihova udarna pera, u prvom redu Reissmueller u listu „Frankfurter allgemeine Zeitung“ i Carl Gustav Stroehm u listu „Die Welt“ su aktualno krvoproliće na Balkanu koristili da pokažu kolegama u drugim novinama i medijima, te „neodlučnim njemačkim političarima“ kako je nepomirljivost s bilo kojim oblikom postojanja Jugoslavije, što njih dvojica godinama zastupaju, konačno dokazana. Jugoslavija se, po njihovom pristupu, morala kad-tad „razložiti“ na njezine sastavne dijelove. Pri tomu je u njihovim tekstovima – osim poprilično točnog registriranja zločina – vrvilo od svjesne netočnosti: brkanja srpskog režima s cijelim narodom ili izjednačavanja srpske i jugoslavenske vlade, dok su u njoj još bili i Marković i Lončar, i tomu slično. Hrvatima i Republici Hrvatskoj se, usput kazano, „posrećilo“ pa će ih par godina kasnije Tuđmanov miljenik Stroehm svakodnevno podučavati hrvatstvu, anatemirati sve opozicijsko, liberalno i ljudsko kod Hrvata, uživajući u poziciji „većeg katolika od Pape“, ulogu koja mu je u znak zahvalnosti za propagandni rat koji je vodio, ne obazirući se na istinu, dodijeljena od Tuđmanovog režima.

Na očigledne greške i propuste reagirali smo žurno i smireno, pri čemu su demantiji Ambasade uvijek predstavljali zgodan povod da se „aktivnom dijelu“ diplomatskog osoblja uputi kritika s ove ili one strane. Promiloševićevsko-vojna struja u Ambasadi, i u zemlji, je u mojoj principijelnoj reakciji na slike užasa, odmah na početku rata u Hrvatskoj, našla manu u formulaciji „ma koja strana počinila zločin“, smatrajući da ubijanje svega što se našlo na putu „slavne“ JNA ne može biti zločin. I to je

bio povod za moj neobjavljeni demanti u „Politici“. U „FAZ-u“ i „Die Weltu“ bi se u pravilu ljubazno zahvalili „na vašem viđenju stvari“, potencirajući razumijevanje što „vi drugačije gledate na ovu situaciju“, ali nije bilo pretjerane spremnosti da objave demantije. Tek poneki...

*****

U Ambasadi se znalo da Stroehmovo i Reissmuellerovo svakodnevno poantiranje „o sukobu Bizanta i Zapada“ daje srbijanskoj ratnoj propagandi dovoljno osnove za poistovjećivanje ovoga pristupa sa svim što se pojavljuje na njemačkoj javnoj i političkoj sceni, da je to idealan materijal za stigmatiziranje SR Njemačke kao moćnoga staroga neprijatelja, koji je uvijek bio i bit će protivu Srba i Srbije. Što moćniji neprijatelj, što vještije poistovjećivanje demokratske Njemačke s „Hitlerovom Njemačkom“, prema zamisli ne tako naivnih Miloševićevih propagandista, imalo je dvostruku ulogu – pokušati dijeliti Europljane među sobom i, istodobno, prikriti vlastite barbarske zločine. Na ovaj se način i držao srpski narod u opčinjenosti „Vođom“ i zlim režimom unatoč sve težem životu u Srbiji.

Naučio sam vremenom razlikovati nijanse u njemačkom medijskom prostoru, pri čemu je bivalo jasno da su liberalno i ljudsko glavne odlike javne riječi u ovoj zemlji. Potomci očeva i djedova, dakle onih koji su nekritički slijedili svoga „Vođu“ prije šezdeset godina, uvaljujući i sebe i druge u planetarnu katastrofu, u međuvremenu su naučili ponešto iz vlastite povijesti. Ili su naučeni u početku. Putem prisilne denacifikacije i demilitarizacije, pa potom permanentne demokratizacije javnoga života, stvoren je i skoro općeprihvaćen kodeks kojega samo ne slijede bolesni (neo)nacisti, koji su u apsolutnoj manjini. Pa se i ne treba bojati da će nešto biti prešućeno u čestitim i serioznim medijima, bila to „smeđa prošlost“

ili neonacističa ovovremena divljanja protivu židovskih svetinja, protivu nesretnih azilanata, protivu...

Beskompromisno se, dakle, mora obračunati s vlastitom prošlošću i kod nas kako bi se imala budućnost. Ali, kod nas je bivalo sve obrnuto. Tek se počinjalo marširati iza „vođa“, a kada i hoće li uopće slijediti denacifikacija, demilitarizacija i demokratizacija nitko ne zna. O vlastitom fašizmu i/ili staljinizmu, ili pak o njihovom originalnom hibridu na Balkanu, govorili su i govore samo usamljenici! Nešto od ovih mojih nedoumica pokušavao sam uporno i na vrijeme pojasniti mojim eventualnim „čitateljima“ u Ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu, svjestan da nekima ne treba ništa pojašnjavati, jer to znaju i bez mene, a drugima je bilo uzaludno poklanjati biserje. Ja sam, naime, već duže vrijeme zapažao da ispisana kronologija umiranja moje zemlje u njemačkim medijima, koju sam u mojim izvješćima za SSIP prepričao na stotine i tisuće stranica, postaje sve više moj vlastiti pogled na smrt Titove Jugoslavije. Bilo mi je, dakako, odmah jasno da se u većini njemačkih medija ne radi ni o antijugoslavenskoj ni o antisrpskoj „zavjeri, nego da su bili na visokoj etičnoj i profesionalnoj razini. A takvih je bilo sve manje u Jugoslaviji, posebice u Srbiji, ostala je ona prkosna „Borba“ (iz koje će nastati „Danas“, za koji ću pisati duže od decenije), „Vreme“, „Republika“, u Hrvatskoj „Feral Tribune“, „Erasmus“, u BiH ...

Po mojem razumijevanju, temeljni problem je u početku bio u suludoj logici srpsko-crnogorskoga političkog vrha, i vrha JNA, da se Jugoslavija može braniti i obraniti lažima i silom, to jest da se politički i ekonomski problemi mogu rješavati topovima i raketama. Ili kako reče srpska i jugoslavenska „prapočetna nesreća“, zvana Slobodan Milošević, u razgovoru s predsjednicima srbijanskih općina – ako ne znamo da radimo, znamo da se bijemo! Potom su se i svi drugi prozili...

Njemački novinarski i politički „etički kodeks“ iskusit će uskoro i Tuđmanov režim u Hrvatskoj, čim je postalo jasno da je sudjelovao u davljenju Bosne i Hercegovine. Uslijedile su bespoštedne osude hrvatske kratkovide unutarnje i vanjske politike, posebice dvojbenog odnosa prema Bosni i Hercegovini. Tuđmanovom režimu ostali su na usluzi samo već spominjani novinari i novine. Do normalnog tretmana Hrvatske i Hrvata u njemačkim medijima doći će ponovno tek poslije Tuđmanove smrti, s formiranjem Račanove vlade 2000. godine, koja će artikulirati u temeljnim naznakama novu, alternativnu, proeuropsku hrvatsku politiku. Bosnu i Hercegovinu se dugo poistovjećivalo u njemačkim medijima s „ulogom žrtve“. Zato se gledalo „kroz prste“ i na Aliju Izetbegovića, koji se u vladanju umio maestralno koristiti slabostima, tako bi nekako kazao Ivan Lovrenović. BiH se, ipak, ponajviše poistovjećivala u Njemačkoj s izbjeglicama. Njih se tijekom rata i poraća pomagalo kao najrođenije. I to je danas skoro zaboravljeno u BiH...

8. „Slučaj Handke“ iliti „Izviješće zabilaznog svjedoka o procesu protivu Slobodana Miloševića“

Prije točno devet godina je ugledni časopis „Literaturen“ u dvobroju za srpanj/kolovoz 2005. godine najavio na naslovnoj strani sa slikom austrijskog književnika Petera Handkea njegovu „putopisnu pripovijest“ od 20 strana pod naslovom „Još jednom za Jugoslaviju“. Časopis se pojavio upravo uoči desete obljetnice srebreničke tragedije, koja se te godine u SR Njemačkoj dostojno obilježavala u Bundestagu i na drugim mjestima. U uredničkom uvodniku, popraćenom Miloševićevom slikom, se u „Literaturen“ kazalo: „Peter Handke je posjetio bivšeg jugoslavenskog predsjednika u zatvoru, ali se odlučio za svjedočenje u jednoj drugoj, njemu kao književniku primjerenijoj formi, ekskluzivno: u formi velikog eseja, poluputopisne pripovijesti, polukritici medija i procesa...“ No, prije nego što su „Literaturen“ Handkeu ustupile 20 strana velikog formata (od 84. do 103.) za njegovo „Izviješće zaobilaznog svjedoka...“, kako stoji u podnaslovu njegovog teksta, uredništvo časopisa se smatralo obveznim da na dvije pune stranice pruži dodatna objašnjenja svojim čitateljima. S tim prijevodom je i počinjao moj prevoditeljsko-publicistički uradak, specijalno rađen za beogradski dnevni list „Danas“, baš povodom 11. srpnja, to jest desetljeća od srebreničkog masakra. Nažalost, „Danas“ je – nakon objavljenog uvoda iz „Literaturen“ i par nastavaka iz „Izviješća zaobilaznog svjedoka...“, morao prekinuti moj kritičko-prevoditeljski intoniran feljton. Uz poziv na ekskluzivna prevoditeljska i nakladnička prava glede objavljivanje Handkeovih djela u Srbiji, te impicitnu prijetnju sudom jednog prevoditeljskog njemačko-srpskog para koji je u NIN-u objavljivao, također, Handkovo „Izviješće...“, oporbno uredništvo lista „Danas“ je odustalo od kompoletnog objavljivanja mojih prijevoda iz „Literaturen“. Original Handkeova teksta u „Literaturen“ je inače nosio naslov „Die Tablas von Daimiel“ (Table od Daimlea), što bi na b-s-cg- jezik(e) ponajbolje bili prevesti kao „Španjolska sela“ Petera Handkea, s obzirom

na to da se radi o izvjesnim tablama u malo poznatom španjolskom mjestu po imenu Daimiel ...

Uredništvo časopisa „Literaturen“ je u nadnaslovnoj najavi kazalo: „S novim esejom vraća se Peter Handke njegovoj dragoj temi; Die Tablas von Daimile je istovremeno odgovor njegovim kritičarima i literarni rezime njegovog desetogodišnjeg bavljenja balkanskim ratovima“. U uvodu se mora, također, reći da su se vodeći njemački pisani mediji promptno i unisono ogradili od ovog Handkeovog eseja, ma koliko on visoko kotirao u književno-kulturnim i teatarskim krugovima njemačkog govornog jezika. (Uostalom, i u svijetu, u 2014. godini primio je i cijenjenu „Ibsenovu nagradu“.) Vodeći dnevnik „Süddeutsche Zeitung“, primjerice, primijetio je da bi Handke mogao kao pravnik, što je nekoć bio, znati o pravnim stvarima više nego što pokazuje da zna, te da je ostao osamljen u ovoj svojoj poziciji, kao i da se ovaj njegov esej pretvorio u „arabesku resantimana“. Slično su prokomentirali i drugi vodeći listovi, primjerice „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ (FAZ), koji je našao niz grešaka u Handkeovom esej (pogrešno pisanje imena, primjerice „Gračamica“, pogrešno temporiranje Miloševićevih funkcija, nepotpuno ili netočno imenovanje Tribunala u Den Haagu, itd. Magazin „Der Spiegel“, ma koliko bio liberalan, poručio je izravno – poslije porazne analize Handkeovog izvješća – od sada šutjeti o Handkeu!

*****

Peter Handke je jedan od više od 1.600 svjedoka koje je bivši jugoslavenski predsjednik Slobodan Milošević, u Den Haagu optužen sada za genocid i zločine protiv čovječnosti, imenovao u svoju obranu. Handke se odlučio da ne svjedoči pred Tribunalom u Den Haagu. Umjesto toga je napisao esej kojeg „Literaturen“ ovdje objavljuju po prvi put. Handke se ne vidi kao svjedok obrane, nego mnogo više kao ‘zaobilazni svjedok’. Tako njegov esej „Die Tablas von Daimiel“ nosi podnaslov „Izvišće zaobilaznog svjedoka o procesu protivu Slobodana Miloševića“, kazalo se u uredničkim napomenama časopisa, opremljenim

naslovom „*Još jednom za Jugoslaviju*“. U eseju objašnjava austrijski književnik i dramatičar njegove razloge zbog čega on Međunarodnom tribunalu za Jugoslaviju – koji je u njegovim očima „pogrešni sud“ – neće stajati na raspolaganju za pitanja i odgovore, a opisuje i njegov višesatni razgovor s optuženim Miloševićem, kojega je posjetio u zatvoru u Den Haagu. (Handke je zapravo o susretu s Miloševićom ostavio vrlo škrto svjedočenje, prim. M. L.) Osim toga, Handke nastavlja njegovo duže od deset godina bavljenje jugoslavenskim secesionističkim ratovima i obnavlja kritiku – po njegovom mišljenju – nepravedne, jednostrane i unaprijed stvorene slike, koju su međunarodni ratni izvještači proširili širom svijeta u novinama i na televiziji o balkanskim ratovima, bombaškom napadu NATO-a u kosovskom konfliktu, kao i o sudskim procesima u Den Haagu.

Naslovima u svjetskim novinama suprotstavlja Handke svoje vlastito poetsko iskustvo, koje je sakupio na njegovim brojnim pješačenjima i obilascima rijeka, uzduž i poprijeko Balkana, baš kao ‘zaobilazni svjedok’. Upravo onomu zašto se mediji ne interesiraju, tomu poklanja on njegovu naročitu pažnju: primjerice srpskim ratnim izbjeglicama iz Bosne, Hrvatske i s Kosova koje je potražio u njihovim čemernim kvartirima u srpskoj provinciji. Handkeov esej je sve u isto vrijeme: svadljivi i miroljubivi rukopis, kritika medija i procesa, samorefleksija, mudrovanje o pitanju ratne krivnje, reportaža iz zatvora i putopis iz nekadašnjih ratnih oblasti, kao i onima s njihove periferije.

Skoro desetljeće već traje literarni spor o balkanskim spisima Petera Handkea. Kontroverza oko političko-moralnog držanja književnika Handkea buknuła je početkom 1996. godine povodom njegova izvješća ‘*Jedno zimsko putovanje ka rijekama Dunavu, Savi, Moravi i Drini ili pravednost za Srbiju*’. Sukladno objašnjenju, Handke nije time želio paušalno predstaviti Srbe kao agresore i potencijalne ratne zločince, nego kao ratom pogođene civile. Knjiga je bila osebujna mješavina, sastavljena iz poetskog hodočašća ka ljudima i stvarima u

Srbiji, izvješća o autobiografskom uviđaju u pozadinu i ukora medijima zbog senzacionalizma i užasa u ratnom izvještavanju.

Handkeovi protivnici su mu prigovorili da politizira svoj poetski program 'pisanja protupovijesti', koji gleda na neznatno kao događajno, te da poetizira samo njegove prosrpske predrasude. Oni su doveli njegov integritet u pitanje i rasplamsali su medijsku kampanju protivu njega, koja u osnovi samo malo diferenciranija traje do danas, više pohranjena, nego relativirana, ili čak zamrla, njegovim sljedećim spisima – „*Ljetnim dodatkom zimskom putovanju*“ (1996.), njegovim ratno-reporterskim igrokazom „*Vožnja u čamcu ili komad za film o ratu*“ (1999. godine premijerno izveden), njegovim opisom dviju vožnji kroz Jugoslaviju u proljeće 1999. godine za vrijeme NATO bombaškog rata („*Pitajući pod suzama*“, 2000.), kao i njegovim izvješćem kao promatrača procesa u Den Haagu („*Okruglo oko Velikog tribunala*“, 2003.).

Iza ogorčenih, promjenjivih napada skriva se principijelan spor, koji prevazilazi pitanje krivnje za jugoslavenske ratove, koji su inače donijeli raspad zemlje, masakre, 'etnička čišćenja' i druge ratne zločine. Dva diskursa o medijskim tehnikama i opažanju svijeta se ovdje međusobno sukobljavaju. Tko ima prioritet u opažanju svijeta? Jesu li to mediji, koji sebi uzimaju pravo da konstruiraju svijet? Ili je to pjesnik, koji – nelegitimiran ničim, izuzev svojom umjetničkom samovoljom – medijski posredovanim slikama suprotstavlja svoje poetske protuslike? Tko vidi rat stvarno pravično – medijska industrija s njezinom sve zakotrljanijom žurnalističkom moći u pravljenju javnog mnijenja? Ili pjesnik, koji istrajava na njegovom 'trećem uklonu' i potrebi da ispriča 'povijest bez slike (sheme) neprijatelja'? Spor nije okončan. 'Die Tablas von Daimiel' isporučit će mu nove argumente.

*****

„Ja sam jedan od više od 16 stotina onih koji su kao svjedoci obrane imenovani u procesu Haaškog jugoslavenskog tribunala protivu Slobodana Miloševića. Ne mali broj imenovanih, koji su najprije bili

spremni svjedočiti, dali su se u nastavku brisati s liste. Glavni razlog tomu je bio što je Miloševiću od strane njegovih sudaca bilo oduzeto pravo na samoobranu, jer je bolestan. Protivu volje optuženoga, pak, određen mu je branitelj po službenoj dužnosti. I za mene bi to, također, bio razlog, ili u najmanju ruku jedan od razloga, da se uzdržim od nastupa pred Međunarodnim tribunalom u Den Haagu. U međuvremenu je, dakako, nadređena instanca uvažila protest Slobodana Miloševića protivu odluke njegovih sudaca. Nekadašnji predsjednik Jugoslavije, potom Srbije (sic!), smije se u defileu njegovih svjedoka sam braniti protivu optužbe. Mogao bih, prema tomu, svjedočiti. Samo, nije bilo oduzimanje prava na samoobranu za mene glavni razlog za moguće opiranje svjedočenju. Bilo je i prije toga više razloga za snažno oklijevanje od sudjelovanja u scenariju svjedočenja Haaškog tribunala. U međuvremenu stoji čvrsto: neću biti svjedok u procesu protivu Slobodana Miloševića. Ne želim to. Neću to. Ne mogu to. Pri tomu sam dugo vremena – na stranu Tribunal – odvažao poziciju svjedoka. Nedjelju dana nakon što je obznanjena lista svjedoka obrane, posjetio sam, na zahtjev Miloševićevog pravnog savjetnika, njega čak u njegovom kraljevsko-nizozemskom zatvoru Scheveningen, na Sjevernom moru, u vrijeme Europskog prvenstva u nogometu“, tako piše austrijski književnik u uvodu „Izvjешća zaobilaznog svjedoka o procesu protivu Slobodana Miloševića“. Geslo pod kojim je objavio svoje viđenje je inače izuzetno mudro: „Vrijeme je sudac/sutkinja“, tako Ibn Arabi...

Pri tomu ne bih znao navesti niti jedan od glavnih ili odlučujućih razloga što za moju osobu uloga svjedoka u ovom procesu ne dolazi u pitanje. Par jednakopravnih i povezujućih razloga želim, ipak, ovdje i danas pojasniti i pokušati obrazložiti, prvenstveno meni samom. Ukoliko bi se radilo o igri – pažnja, ironija – mogao bih početi time da sam se bojao. Strah od čega, pred kim? Primjerice, biti u unakrsnom saslušanju poslije mojeg svjedočenja u Jugoslavenskom tribunalu, unakrsnom saslušanju prekopiranom i po kratkom postupku uvedenom iz anglosaksonskog prava (od koje li moćne sile samo?), možda čak osobno i od strane visoke zastupnice optužbe, svjetski

čuvene eksperetkinje za kaznane delikte iz Švicarske, nepogrešive tragateljice za istinom i pravičnošću, nositeljice različitih međunarodnih nagrada za ljudska prava; ili sam se bojao pitanja onih u koje sam tijekom mojih posjeta skoro zadobio povjerenje, sudačke trojke, naime, bijelobradataog crnog Jamajčanina o jugoslavenskim nacionalnim bojama, mene, koji sam s farbama rijetko siguran, ili suca do njega, južnokoreanskog pravnog eksperta za pljenidbe – o izgovoru kosovskih mjesta kao što su Dečani, Gračmica (sic!), Kosovska Mitrovica. U ovom smislu mogao bih biti uzdržan od svjedočenja i zbog komentara u novinama o objavljenoj listi svjedoka. Skoro u isto vrijeme bilo je, naime, svakako mojom voljom, objavljeno da sam polovicu jednog teatarskog honorara proslijedio južnosrpskom gradu Varvarinu, u kojem je za vrijeme rata protivu Jugoslavije, svibnja 1999. godine, na jednom mostu preko Morave NATO bombama ubijeno desetero ljudi. Pogođeni ljudi Varvarina potražuju od SR Njemačke, koja je sudjelovala u ratu, nadoknadu štete i naknadu za pretrpljeni bol, u procesu pred jednim njemačkim sudom koji se u prvoj instanci proglasio nenadležnim, pa moje prosljeđivanje dijelića novca iz državnih izvora (Berlinski senat) u najmanju ruku može biti znakom, majušnim u pogledu visine troškova procesa.

Jedan stručnjak za kulturu iz lista „FAZ“ je sada, iz ove dvije slučajno vremenski podudarne vijesti, poduzeo sačiniti sintezu, iz koje je uslijedila sljedeća analiza: obzirom da sam ja „diktirao“ daljnje prosljeđivanje njemačkog državnog novca, sve dok ljudi iz Varvarina nigdje na svijetu nemaju instancu koja bi im pomogla u ostvarenju njihova prava, ne zaslužuje međunarodno pravo više svoje po čovječanstvo časno ime, jer je ‘jasno’ da je to usmjereno da se ‘međunarodnom pravu’ i time također Den Haagu odrekne legitimacija. Mojim pitanjem: „Gdje su današnji juristi?“, pitam, tako jezični analitičar, samo ‘prividno u ime ljudi iz Varvarina’ – ukoliko bih ja ‘stvarno’ – to je suština analize – nastupio u ‘obranu jednog ubojice kao što je Milošević’, ja bih ‘konačno izgubio pravo na optužbu’. Sinteza ili novinska demagogija? Analiza ili mišljenje? Činjenica ili

prijetnja? Zanimajući to da su ljudi iz Varvarina, prije svih gradonačelnik grada, koji je u bombardiranju – a bombaši su se vratili još jednom nakon prvog bacanja da dovrše njihovu nedjeljnu rabotu – izgubio njegovu petnaestogodišnju kćerku, od samog početka dali do znanja da su bili i da jesu protivu Slobodana Miloševića; zanimajući i to da još uvijek ne odgovara pravilima u internacionalnim novinama da se optuženom pripisuje pridjev ‘ubojica’ prije presude: iako bih ja sada mogao time opravdati da je baš onaj prijeteći članak, između ostalih, koji me je zaplašio od mojeg svjedočenja u Den Haagu, na primjer ‘u interesu mojih knjiga i prije svega mojih rasijanih čitatelja’, sve to zajedno, ‘molim, vjerujte mi’, ni u najmanjoj mjeri nije uticalo na moje odustajanje od javnog nastupa, mojeg ‘comebacka’ u javnosti, kako je to nazvao frankfurtski jezični specijalista. Isuviše sam se godinama na to navikao, da se svaka moja rečenica o Jugoslaviji, koja umjesto ‘masakara i masovnih grobova’ o ‘tišini i miru’ govori, vrednuje kao prvorazredni pravni delikt.

U to vrijeme, kada je Slobodan Milošević bio partner za zaključenje mira u Daytonu 1995. godine, prikrivao sam baš ja nedjela cijele Srbije i ‘Srba’, jer sam nalazio pripovjedački vrijednim pisati o ‘u nebu uživajućim ovcama’ na vinogradskim brežuljcima na Moravi ili ‘šumsko tamnom medu’ – takve su riječi nosile, mislilo se nezavisno od Jugoslavije, miris ‘krvi i tla’. Potom, s utamničenjem nekadašnjeg predsjednika u Beogradu u novom milenijumu i njegovog isporučivanja Međunarodnom tribunalu u Holandiji, čime je ratom zahvaćena Jugoslavija, u lipnju 1999. godine, na kraju rata još nepobijedena, tek tada činjenično izgubila rat – mjenjaju se takva javna pripisivanja: svaka moja rečenica u kojoj nije bila ukucana i riječ masakr, itd., pokazivala je u međuvremenu moje zavjereništvo s krvlju zamrljanim diktatorom i balkanskim mesarom.

U medijsku uobičajenu svakodnevicu uvedeno je uopće dugogodišnje paušaliziranje Srbije. Primjerice, glavna narodna osobina ‘inat’ (kojeg je tadašnji dopisnik iz Jugoslavije sa sjedištem u Budimpešti,

u vrijeme najžešćeg antisrpskog klimaksa objasnio kao 'zloćudnost' – 'inat', srpska riječ za prkos, je još puno više zločestija nego upravo samo prkos – dok u stvarnosti 'inat' potječe iz stranog turskog jezika, Srbima data u vremenima skoro polumilenijske turske vladavine nad njima); k tomu personificiranje zla sada u liku Slobodana Miloševića nije čak netipično na primjeru kada se francuski odvjetnik Jacques Verges ponudio Den Haagu kao pravni savjetnik za M., poslije čega se njegovo ime objavljuje pod samogovorećim naslovom 'branitelj Klaus Barbies i teroriste Carlosa', bez da se jedna jedina misao kaže o njegovim velikim zaslugama kao odvjetnika, prije svega u obrani alžirskih boraca za neovisnost pred francuskim sudovima.

Što se mene tiče, bilo je dovoljno, još donedavno, izvođenje, pri čemu nije ni premijerno, mojeg 'Untertagblues', pa da turistički kritičar lista 'Süddeutsche Zeitung' zagrmi iz vedrog neba na teatarski komad i njegova autora, s navođenjem 'drugačije žute tjestenine' s beogradskog Zelenog venca (listopad 1995., mir u Daytonu), kako sam branio 'masovnog ubojicu Miloševića' i kao autor 'izgubio integritet'. Pa čak i jedan moj dugogodišnji prijatelj vidio je u meni, na temelju mojih jugoslavenskih putopisnih pripovijesti, 'Miloševićevog prijatelja' – što mi on, dakako, nije dao do znanja licem u lice, privatno (Postoji li 'javno prijateljstvo?'), iako smo se priličito redovno i prijateljski susretali, nego u novinama i na uobičajenom njemačkom (on, umjetnik): moje 'prijateljstvo s...' me je 'zaslijepilo'.

Ja sam, dakle, navikao da budem imenovan prijateljem masovnog ubojice, etc. Medijska prijetnja s kojom je nastup u ulozi svjedoka i 'pravo na optužbu' konačno otpisan, me je – vidi, inat, 'zloćudni prkos' – prije gurnula na 'comeback u javnost'. Ne, drugi su razlozi da se ne stavim na raspolaganje Međunarodnom tribunalu. Nekih razloga je bilo već prije početka procesa, a njih je bilo tijekom procesa protivu Slobodana Miloševića sve više i više. Na neobičan način, protokom vremena je prvi i, objektivno promatrano, možda odlučujući od razloga, postajao sve slabiji: činjenica, naime, da osnivanje ovog specijalnog

‘Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju’ nema nikakvu pravnu osnovu. Jednako kao i izvješća prethodnih procesa tamo protivu ‘manjih’ okrivljenika, a mnogo jače još od neposrednog učešća u tomu kao gledatelj, izgledao mi je, meni skeptičnomu, sud na Churchilplein, sama već zgrada, mjesto i naročito raznoliko uređen, nadhijerarhizirani scenarij, iako kao ne nešto bezuvjetno legitimirajuće, tada ipak kao datost, neophodnost. Skoro kao da se pokušalo formulu o ‘normativnoj snazi činjenica’ prenijeti na takve fenomene – skoro: nije zračila činjenica postojanja ovog naročitog tribunala ništa više i ništa manje nego jedna ‘snaga’, čije djelovanje ne dolazi ništa manje iz faktičnog, nego iz jedne neprozirne isprepletosti, amalgama i simultanosti trajne sile zaokruženog, primarnog nadmoćnog činjenicama, s jedne, i s druge za nacionalne sudove posramljućeg, nadciviliziranog procesnog poretka, gdje se oni sa Balkana privedeni optuženici dan za danom, pitanjem po pitanjem, tretiraju kao dragovoljno doputovali svjedoci, ili čak počasni gosti – gdje se odigrava jedno ne bezopasno povezivanje od početka postavljene nadmoći i i niza ljudima prepunjenih, ujednačenih figura, gdje više, s obzirom na samo faktičko, nije moguć prigovor, ili čak otpor, a da se ne govori o pravnom sporu. Drugi razlozi za moje nesvjedočenje u Miloševićevom procesu su mi nejednako dohvatljivi kao ovaj početni (nelegitimnost ili samovoljnost Tribunala, pomiješani s mojim ponovljenim sudjelovanjem prag po prag, kut po kut, jedno pa drugo zatvorsko razdvajajuće staklo, talar po talar, sukladno prenaglašenom sudskom scenariju). Isto tako mi se sada čini kao da svi ti razlozi, baš svi, potječu iz onog početnog, oslabljenog razloga. Neću ove druge razloge, dakako, dalje nabrajati, nego će se oni možda osjetiti u daljnjem pripovjedanju o onomu šta se događalo nakon što je obznanjena već spomenuta lista svjedoka – dati osjetiti u prvom redu u opisivanju mene samoga.

*****

Za posjet zatvoru Scheveningen bio sam spreman bez oklijevanja. Svakako nisam otišao tamo upravo kao mogući svjedok –

iako to tada, također, nisam sasvim isključivao. Jednako tako nisam bio radoznao da upoznam nepoznatog ‚prijatelja‘ i nisam, također, htio, u svakom slučaju neopterećujuće po proces, o njemu znati. Bilo mi je malčice neprijatno i u predstavi da me pravni savjetnik optuženomu samo tako spomenuo. S druge strane, ako on neće o meni ništa da zna, utoliko bolje. Primarna je bila za odluku o putu svijest o obvezi – ne, ne, ne pred poviješću, itd. – obvezi, tako. Dan i također sati su bili pojašnjeni s Miloševićevim pravnim savjetnikom. Kratko pred polazak još sam jednom nazvan iz Tribunala, ‚Sekcije svjedoci i žrtve‘. Vozna karta Paris–Den Haag je spremna za mene. Isto tako je rezerviran i hotel. Kada sam odgovorio da želim da sam platim i prijevoz i hotelsku sobu, a osim toga da sam već rezervirao u jednom drugom hotelu od onoga imenovanog od Tribunala, nastupilo je dugo nerazumijevajuće šutanje, pa sam moj odgovor ponovio. Nakon daljnje pauze u šutnji i jednog ne sa mnom, i meni također nedešifriranog dijaloga, izjavio je glas Tribunala ne baš uvjerljivo da se slaže, premda, prema vlastitom razumijevanju, nije baš uvjeren. Za sljedeće svjedokovo putovanje vladala bi, razumije se, jasna, striktna pravila, koja se do ovog trenutka još nisu iskazala neophodnim. Ali, u najmanju ruku bih sada trebao da kažem vrijeme moga dolaska kako bi me kola Sekcije za svjedoke mogla pokupiti s haaškog kolodvora. Kada sam, također, i to, zahvaljujući, odbio – jer sam se kratko prije odlučio za vlak i htio sam, također, nepraćen naći hotel – kazano mi je da u svakom slučaju budem spreman za planirani posjet zatvoru u kolima Tribunala, s čime sam se bez daljnjega suglasio (iako je od hotela na moru do zatvora, što mi je već dugo bilo poznato, bila kratka zračna razdaljina).

Došavši potom u hotel u Scheveningenu čitao sam poruku Suda: početak vremena posjeta sljedećeg dana, od strane zatvorenika u istražnom zatvoru fiksirana – je li to bio dio njegovih prava? – pa je pomjerena unaprijed. Sljedećeg jutra stajao sam u točno vrijeme na recepciji. Ja sam bio taj koji je prepoznao one koji su me trebali pokupiti – bila su dvojica. Jedan od njih dvojice je iščezao, a ja, jedini putnik u malom autobusu, istovaren sam od strane vozača pred

ulazom kraljevske hapsane. Dobra tri sata je čekao mladi čovjek tamo na mene. On je već dugo vremena namještenik Tribunala, poznao je Balkan s više putovanja sa svjedocima iz svih nekadašnjih jugoslavenskih republika. Za unutarnju službu Sekcije za svjedoke radi, navodno, više od 30 ljudi.

Dva mjeseca poslije mog posjeta zatvoru – Milošević je u međuvremenu zbog njegove bolesti isključen iz vlastite obrane – mi je od njegovog engleskog branitelja po službenoj dužnosti, prijašnjeg *amicus curiae*, naznačeno da ja nisam imenovan kao jednostavni svjedok (očevidac), nego kao *‘expert fitness’*, a jedan takav ‘ekspertni svjedok’ obećava analizu o svjedočenoj stručnoj problematici i ona uključuje *‘neizbježno iznošenje mišljenja o ovomu’*. Takvo ‘ekspertno svjedočanstvo’ se mora obaviti u formi jednog (pismenog) izvješća, koji se mora dostaviti sudačkoj klupi i predstavništvu optužbe *‘unaprijed’*. Jedno takvo ekspertsko izvješće bi moglo, pak, od sudaca biti odbijeno kao svjedočenje i posljedično ne biti uključeno u postupak (*‘if not served in the correct form... Would you be willing to provide an expert witness report?’*).

Za jedno takvo ekspertno izvješće umjesto jednostavnog svjedočenja ne bih bio podjednako niti spreman niti sposoban. (Ekspertu za ovo i ono, što se mene tiče, u redu je to – ali ‘balkanski ekspert’: da, analize bezuvjetno prepletene s mišljenjima – ne samo mišljenja, mnogo više zauzimanje strane – i tako: nepravdo, nepravno; sve, samo ne nastupiti kao strana.) U momentu postavljanja pitanja o *reportu* bio sam, dakako, ovako ili onako, već siguran, ništa neće biti od mog *comeback* kao svjedoka u ovom, tom Tribunalu. I nije bilo, također, potom nikakvih novih neodlučnosti i ponovnih vaganja, kada je druga instanca u postupku dala ponovno za pravo optuženomu da se brani sam. Nije li upravo tako pronosirana igra instanci – koje su bliske jedna drugoj, u istoj oficijelnoj kući – pri istovremenom zajedničkom daljnjem djelovanju i u konačnoj kompetenciji izgovaranja presude? Nisu li upravo suci, koji su

njihovom optuženiku, pak, prije toga oduzeli prava, još više me osnažili u mojim mislima o besmislenosti, alibičnosti, pa čak i štetnosti jednog takvoga svjedočenja? Alibi za što? Šteta za što? (Nepotrebno nagađati.)

Kada pogledam funkcionere, način rada i reagiranja, i naročito prezentiranja sebe, ovog specijalnog tribunala, nameću mi se neke usporedbe vlastitog načina ponašanja, koje se sa godinama, ne baš na moju radost, mehaniziralo i upravo stoga institucionaliziralo. Ova unutarnja mašinerija se uvijek pokreće čim sam, u mojem ispoljavanju ili djelovanju prema ovomu i onomu drugačijem, prekoračio ili čak preskočio granicu. Osjećam potom da možda i nisam posve nepravo djelovao, ili čak da sam 'donekle' imao pravo, ali još jače, kao da nije bilo posve ispravno tako činiti, tako se ispoljiti. Mehanizam ili automatika koja se tada pokreće u meni odvija se otprilike na sljedeći način (to je u stvarnosti igra, pa ako i nije vedra, dragovoljna, nego prilično prisilna, mračna, upravo panična): ne radi se sada samo o tomu mene pred drugim, prema komu sam počinio prekoračenje ili neumjerenost, opravdati na jednoj, u mojoj unutrašnjosti projiciranoj sceni, nego također, potom na ovoj sceni navesti razloge, ili prije opravdanja, koja drugoga označavaju krivcem. Bez mojeg činjenja i, kako ja to prije ili kasnije (nažalost, većinom kasnije) spoznam, pretvara se to što se u stvarnosti dogodilo, protivu moje najbolje volje, putem par nesuvislih riječi u iscrpnu, teatralnu inscenaciju.

Dugotrajno, bez pauza i prekida, verbaliziranje, dijalogiziranje, retoriziranje i prije svega plediranje i fingiranje vrti se u krug, i dalje u krug, pri čemu se, pak, rezultat znao od početka: kriv je taj drugi. Suviše blag sam bio s tobom. Još mnogo oštrije riječi si zaslužio. Još mnogo neobičnija je tvoja krivnja nego što je od mene rečeno. Budi sretan da sam se ovaj put uzdržao od mnogih mojih sredstava, ali sljedećeg puta! Osim toga ja sam radio u duhu najvišeg interesa: ne radi se o tebi i meni, nego o principu, o suštini stvari, svijetu, pravičnosti, žrtvama, budućnosti, bistroći, primjeru, iskričavosti. I kad

mi tada u takvoj unutarnjoj inscenaciji bježe govorne figure, ponavljam ih, umnažam ih, zavrtim karusel, sve brže i brže, glasnije i glasnije, oblačim se u njih, šarenije i šarenije, podjetinjem pri tomu, službenije i službenije, sažimam sve u jednu sintaksu, koja, iako u tišini, neizgovorena, biva sve vlastelinskija i vlastelinskija, sve dok sve figure ne dobiju, samo snagom vožnje u krug, mene kao samu instancu, koja nijednu drugu instancu ne priznaje, niti činjenični izgled argumenata, dokaznih figura, zaključivanja, pa neophodnost za ispravnu, urednu priliku svijeta, ništa osim sebe. Za takvo što mi, također, često samo jedna jedina retorička figura bude dovoljna: na nju se veže sve više i više unutarnjih okretnih scena, pa ova posljednja izgleda kao puni, neoborivi dokazni lanac protivu drugoga. Svakako znači ovaj moment u isto vrijeme, u pravilu, vrhunac ovoga izvan kontrole dospjelog teatra izricanja krivice. Ringišpil se zasutavlja – šuti – nema više ringišpila – ništa nije tu – nema više figura – uistinu nema, na moju veliku žalost. I tek tada biva slobodan put za dijagnozu: nešto je pogrešno. Ja sam pogrešan. Šta je bilo pogrešno, bilo je bolesno u mojim unutarnjim sudskim i pravosudnim igrama? Već prvi početak je bio pogrešan, započinjanje je bilo pogrešno. Toliko mnogo obrazloženja sam naveo, jer mi je nedostajao razlog. Sve je bilo pogrešno. Sve je bilo bolesno.

*****

Izvjesno, svaka sudska institucija ima nešto od jednog, u činjeničnu stvarnost prenesenog teatra savjesti, više ili manje. Ali, ovdje se i radi o tomu više ili manje. Što manje, to veće i, također, samorazumljivije, ukotvljenije u pravnu tradiciju, jedinstvo sveza dotičnog suda i njegova sjedišta s njegovim mjestom, njegovom okolinom, a naročito datim društvom. Za njega je takav lokalno orijentiran sud – a ne mora se zvati okružnim ili zemaljskim sudom – nadležan, pa je pravosudna praksa tu u protoku vremena zadobila (skoro) nešto od prirodnog događanja, ponajviše na dnevnoj površnosti, tamo iznova, praćeno insceniranjem, odnosno

ritualiziranjem; ali ne vođeno, određeno razlogom i podrazlogom u njegovom osnivanju, već u sudskom pokretačkom aktu. I najmanji tragovi ogovaranja i imponiranja, nastupa i odstupanja, usiljenosti i retorike, pozivanja (na autoritete) visokih i najviših imena podjednako ugrožavaju sliku o jednom kvaziprirodnom događaju u jednom lokalnom sudu, kao i iznad ovog, u stručno specificiranim sudovima, naslijednom, trgovinskom ili plijendidbenom sudu.

Što razgranatija i ranolikija nadležnost jedne institucije, što više prekogranična, nadlokalna, 'inernacionalnija', to se ona sama prezentira udaljenijom od svog, od svakog društva, to je više podložna samo vlastitim zakonima i biva ritualnija, kao kvazidržavna sila s onu strane države, čak i bez njezinih principa podjele vlasti, kontrolirana od koga samo? Odgovorna komu samo? To je svijet, i novost, na primjeru i u obliku Međunarodnog kaznenog tribunala za Jugoslaviju. Je li to svijet? Novi veliki svjetski teatar? Tako posmatrano – a ja mogu samo tako posmatrati – donosi u sebe samoga zaokruženo vladanje i njegov vanjski izgled, kao svaki teatar, također i kad se ništa posebice sveto ne čini, ovu i onu istinu sa sobom. 'Tko mnogo donosi...' A osim toga je Tribunal, kad god upravo ne glumi svjetski tribunal, ili ga mora glumiti, uvijek iznova, u smislu iznalaženja pravičnosti i presuđivanja (što bi samo njegova stvar trebala biti) bio od koristi. Također od blagoslova? Sama bi korist mogla biti blagoslov.

Onoliko puta koliko sam kao gledatelj bio kod Tribunala pokazali su mi temeljno različite procese. Najrealnije je bilo, svakako, kada su činjenice i počinjena djela posvjedočena, istražena, propitana, koja su u neposrednom odnosu stajala s optuženima. U procesima, primjerice protivu lokalnih hrvatskih paramilitarnih poglavica od Mostara/Hercegovine, ili protivu muslimanskih kapoa i podkapoa u logoru Čelebići, gdje su bili internirani bosanski Srbi, radili su suci u propitljivoj i sagledljivoj zajedničkoj igri i protuigri s optuženima i braniteljima na pojašnjenju krivice i nekrivice. Uz pomoć jednog u dlaku rekonstruiranog modela logora za internaciju, na primjer, je od

strane svih sudionika procesa korak po korak, potez po potez, ispitivano da li su se činjenično zbile torture, silovanja, ubijanja, i da li tako, kako su svjedoci optužbe naveli, te da li je jedan od optuženih, stražara, izvan sumnje bio među počiniteljima, i da li se drugome – komandantu logora i vojnom komandantu oblasti – mogla dokazati sukrivnja za primjenjenu silu, ili čak izdavanje naredbi. U ovom procesu, ograničenom na lokalitet i te vražije osobe, kao i one koje su patile, bilo je nešto od normalnog suda na djelu (u mjeri u kojoj takva jedna ustanova može biti upravo ‘normalna’), a nisu se niti tužitelji niti branitelji celebrirali kao dio jednog suda. Pa se u sve to uklopila za balkanske odnose i prilično pravično nastala presuda u ovom procesu, u kojem je s teškim kaznama sankcionirano ponašanje neposrednih počinitelja i/ili izdavatelja naredbi u logoru, dok je njihov komandant dobio najnižu kaznu, a regionalni vojni komandant, iako nesumnjivo upućen u zločine, čak bio oslobođen? (O odgovornosti Alije Izetbegovića, predsjednika i vrhovnog komandanta u Sarajevu, iza sedam brda, nije bilo u ovom sudu niti jedanput govora, niti u naznakama.)

Uvijek za vrijeme mojih posjeta Tribunalu sam mijenjao tri različite procesne dvorane. One su bile u svemu različite. I zamislivo najveća razlika bila je između dvorane s jednim optuženim i onih s dvojicom, još više s trojicom, s više njih i naročito u slučaju kad oni nisu ‘jednakog ranga’, odnosno nisu na istom mjestu, ruku pod ruku, počinili inkriminirana djela. Varam li se, ako ustvrdim da su mi ove potonje dvorane već na prvi pogled izledale odlučujuće svjetlije od one stalno mračne, više kao komora nego dvorana namještene ‘glavne dvorane’ Nr. 1 s dotičnim usamljenim optuženikom Nr. 1? (Prije Slobodana Miloševića sjedili su tu tako sami i jedan hrvatski general, potom jedan srpski general, potom...). U svakom slučaju bilo je u dvoranama s više optuženih, iako se tamo koliko koncentrirano toliko i stručno procesuiralo, neuporedivo mirnije, samorazumljivije i, prije svega, profesionalnije nego u centralnoj komori. Ako se trebalo raditi o tomu da se dospije od malenog, korak po korak, do velikog – možda da

bi se dokazao naredbodavni lanac – takvo što se niti jedanput nije moglo osjetiti, u najmanju ruku ne kao namjera ili zadnja misao tužitelja ili sudaca.

Nijedna teorija, nijedna teorema, nijedan uzor ne određuje ovaj postupak (u najmanju ruku za vrijeme dok sam ja slušao). Malo po malo je tražio Sud svoj put, ‘pipajući’ se kretao naprijed, skoro kao u predstavi o idealnom pravosuđu. I upravo tako maleni koraci, bez nepokolebljive izvjesnosti o temeljnoj strukturi (balkanski ratovi) stvarali su povjerenje. Da li je otuda došlo, također, svjetlo? Može biti da su tomu također doprinijele izvanjske pojavnosti: izostanak televizijskih ekrana sa stalnim gro-planovima sudionika procesa; nikakvo retoričko celebriranje ‘ranga’ jedinog optuženog (‘Kako ste, moj generale?’); nemjenjanje štafeta između tužitelja, pod-tužitelja i pod-pod-tužitelja; jedva da je bilo novinara kao gledatelja, a ako ih je i bilo tada su bili manje teretni, nenapadni, smješteni između par gostiju iza ograde, srodnika i možda grupe studenata prava na ekskurziji u Međunarodnom tribunalu, kao što su bili prošle nedjelje u posjetu i okružnom sudu, kažimo, u Groningenu ili Delftu.

*****

Postepeno sam shvatao šta sebi ovdje želim pojasniti. Već obilaznje (Suda) je bilo pojašnjenje. Činilo mi se da je to ne samo obični put ka činjenicama, nego i od njih neodvojivom dijelu (ako ja, umjesto da se igram pravnika ili novinara, želim slijediti ono što je moja stvar, moj poziv). Nije li se, dakako, s protokom godina na ovdje običenoj i više skiciranoj nego opisanoj strukturi Tribunala nešto promijenilo? Da li bi onaj predsjedavajući sudac tamo, kada bi još danas službovao, na svoje suđenje još uvijek gledao u paraleli sa slikanjem Vermeer van Delfta, u što se on u početnoj fazi rada haaškog Tribunala očigledno dao uvjeriti od strane reportera ‘New Yorkera’: nekoć, usred ratničkog 17. stoljeća, *camera obscura* umjetnikova, a sada kao paralelna akcija *camera obscura* i činjenično u glavnoj

procesnoj dvorani, iako na prvom katu, nešto kao sudačkom suterenu, a obojica, slikar sa njegovim nebom iznad Delfta jednako kao i sudac izricanjem kaznenih presuda o dalekom Balkanu, rade takorekući nadvremenski za mir? Da li vrhovni suci i tužitelji u jugoslavenkom tribunalu i dalje samosvjesno gledaju na glavni poriv njihovog djelovanja, utemeljen manje u sljedenju važećeg prava, a mnogo više u pravljenju važećim ono što nastaje iz moralnih, humanitarnih i estetskih kategorija, iz čega oni izvode novo pravo, bivajući zakonodavac i sudac u jednoj osobi? (Ali, možda bi onaj sudac bio već tada u pogledu njegove uloge zamišljeniji da nije njegovo, ipak, priličito nečuveno profesionalno shvatanje postalo u našoj epohi skoro uobičajeno, a u jugoslavenskoj tragediji eklakantna i sveukupna slabost, u simbiozi s isto tako novim, nečuvenim, divlje sugerirajućim žurnalizmom, više pojačano ili uopće tek stvoreno, nego konfrontirano s temeljno drugačijim partnerima u razgovoru, ljudima, primjerice, koji žalosno, neprimjereno službi ili moći, moralno i/ili humanitarno djeluju, s ljudima koji u stvarnosti, ne metaforično, s estetskim sredstvima nastoje osvijetliti odnose ili datosti? Konfrontiran sa osobom Vermeer van Delfta onaj je sudac i priznao da u njegovim izricanjem presuda – odgovara već – djeluje paralelno sa slikarom mira?). Da li su kućne staze i uzlazi ka međunarodnim sudačkim dvoranama još uvijek nagizdani tucetima ogromno uvećanih, uramljenih blještavih portraita svih sudaca koji su tamo radili, portraita na kojima boje i svijetla na afričkim, azijskim, europskim i američkim licima djeluju tako kao da su naslikani, galerija jednog moćnog, od nikoga i ništa zavisnog esnafa, što se kao takvo ne prezentira niti u jednom drugom sudu na svijetu?

Možda su takva samoslavljena i metaforička samoobrazloženja u međuvremenu izčezla. Drugo je nešto, pak, zauzelo njihova mjesta, u svakom slučaju u takozvanim glavnim procesima, u kojima se radi o generalnom pripisivanju krivice, protivu onoga koji je pojedinačno optužen, bez da su osobno nešto počinili i bez njihova prisustva na (inkriminiranim) mjestima ili u njihovoj blizini. U procesu protivu

Miloševića, primjerice, izbjegava Tribunal svaki moralni ili estetski vokabular (pri čitanju optužbe bilo je to još posve drugačije). Ograničava se, što je za rekonstrukciju samog činjeničnog stanja užasno, na čisto pravnu terminologiju. U najmanju ruku ima ovo takvu pojavnost. Samo, upravo najteža, glavna optužba protivu ranijeg srpskog predsjednika, pa potom predsjednika 'ostatka' Jugoslavije – za genocid s onu stranu Dunava u Hrvatskoj (vukovarski masakar) i, prije svega, s onu strane Drine u Bosni (masakr muslimanskih vojnika u Srebrenici) – oslanja se na pravnu konstrukciju jednog *'joint criminal enterprise'*, dakle, preko granica pojedinih republika prekoračujućeg zločinačkog poduhvata, čiji šef bi trebao biti S. Milošević: u kojem je on računao na 'Veliku Srbiju', bez da je izdavao naročite komande, pa čak i bez da je nešto znao o masakrima s onu stranu srpskih granica, pogađa ga vrhovna (komandna) odgovornost za genocid u Srebrenici 1995. godine. A to je u međuvremenu, iako presuda još za dugo nije oficijelno izgovorena, ne samo prigovor haaškog tužiteljskog biroa, nego, također, mišljenje sudaca – u najmanju ruku dvojice, koji su trećeg, drugačije mislećeg, odbijanjem zahtjeva *'amici curiae'* – da se optužba za genocid protivu M., zbog u procesu očiglednih manjakvosti na dokazima, prijevremeno obustavi – nadglasali i to sa obrazloženjem da je 'izvan svake sumnje' da optuženi mora odgovovarati zbog ovog kapitalnog, najkapitalnijeg od svih zločina, jer je dokazano da je on – vidi *'joint criminal enterprise'* i 'Velika Srbija' – imao pod svojom kontrolom masakre s druge strane Drine.

Ako ova konstrukcija ili fikcija ('fikcija' nije bezuvjetno 'neistinita') nije jedna unaprijed donesena presuda od strane Visokog suda (i ne više samo od strane ratničkih NATO državnika i medija), i to, doduše, još prije nego što su mogli nastupiti svjedoci obrane, ona izgleda nemalo nalik jednoj pred-presudi. Nije li ovaj sud dopuštanjem i preuzimanjem formule o 'kriminalnom udruženju' (govorim samo o specijalnoj dvorani broj 1 Tribunala) najkasnije tada postao pristrasan kao i optužba? A kao pristrasna partija – oproštenje za jednu drugu formulu – nešto još skandaloznije nego samo 'farsa jednog suda':

apsurdnost institucije ‘pravosuđa’, iznevjeravanje smisla ‘sudačkog bića’ i to u njegovoj unutarnjoj suštini? Tako mnogo je presuda unaprijed donijela ova međunarodna kaznena komora da je jedva još zamisliva konačna presuda suprotna tim pred-presudama. (Pa, ipak?) U svakom slučaju je, čak, i onaj nezavisni *amicus curiae*, engleski pravnik Stephen Kay, koji nije djelovao ni u kojem slučaju kao ‘prijatelj’ optuženoga, konstatirao u protokolu kako postoji ‘fundamentalna slabost’ (flaw) u postupcima Tribunala” ...

*****

Potom je i rujanski broj „Literaturen“ tematizirao „slučaj Handke“. Riječ je bilo, u stvari, o reakcijama na Handkeov tekst iz prošlog dvobroja „Literaturen (07.–08./2005.)“. Kontroverzni austrijski pisac je u međuvremenu posjetio Slobodana Miloševića u zatvoru u Scheweningenu, pa opisi priprema za put i utisci o razgovoru s Miloševićem i zauzimaju najveći dio njegova teksta „Die Tablas von Daimiel“. Već prema očekivanju, i ovaj Handkeov tekst je dočekan na nož od većine poslanika javne riječi na njemačkom govornom području. Povrh svega, Handkeov priličito isprazni putopis se poklopio s 10. objećnicom srebreničke tragedije, a u njegovom tekstu se u najmanju ruku upotrebljavaju problematični pojmovi „vojnici“ tamo gdje bi trebali stajati „civilni“ ili samo ljudi, kako je ustvrdila i Slavenka Drakulić u novomu, devetom broju „Literaturen“ za 2005. godinu. O žrtvama je riječ, naravno, koje su u Handkeovom tekstu ignorirane ili se njima manipuliralo, svjesno ili ne, svejedno. Dok Boru Ćosića, primjerice, boli svaka ona velika „škorpionska rupa“ učinjena pucanjem iz blizine iz velikih cijevi, takve sitnice Handkea ne interesiraju, ili on o njima ne zna i neće da zna. Znao ili ne znao, pak, njegov tekst se i u Njemačkoj i u Srbiji pojavio u vrijeme objavljivanja ovog čuvenog snimka o bezmilosnoj egzekuciji bosanskih ljudi, među kojima je bilo i djece.

U jednom je Handke svakako doslijedan. On već od eseja „*Jedno zimsko putovanje ka rijekama Dunavi, Savi, Moravi i Drini ili pravednost za Srbiju*“ traži pod paravanom „pravde za Srbiju“ i suprotstavljajući se općem mišljenju na Zapadu da je prevashodno režim Slobodana Miloševića odgovoran za izbijanje posljednjih „balkanskih ratova“, pravdu baš za Miloševića i njegov režim, kojega, doduše, ne oslobađa potpuno krivice, ali ne bi da mu se sudi, barem ne u Den Haagu. Ali, gdje onda? Nije da nije povodom njegovih tekstova bilo i neprimjerenih reakcija, pa i revanšizmom nabijenih komentara, bilo ih je. Ali, većini medija je bilo stalo da ne budu slijepi kod očiju i gluhi kod ušiju, pa ako drugačije tvrdnje dolaze i od inače uvaženog pisca s oreolom „borca protiv moderne“, koji kao da uživa u svojevrsnoj dekadenciji. Od tada se, zapravo, svaki Handkeov napis na temu Balakana pažljivo prati, a polemizira se nerijetko u skladu s unaprijed zauzetim stavovima, pa čitatelj dobija osjećaj da predmet polemike više i nije tako važan. „*Odnos između Petera Handkea i njegovih kritičara morat će i dalje ostati neurotično-simbiotičan, kakav je i bio do posljednjeg ljeta*“, napisala je s tim u svezi Ina Hartwig u listu „Frankfurter Rundschau“. Uostalom, i ugledni nakladnik i pisac Nenad Popović, alfa i omega zagrebačkog „Durieuxa“, je kazao da to što je Handke napisao u „Literaturen“ ne predstavlja jednostavno ništa. No, time problem nije riješen, o čemu svjedoče i brojne reakcije u „Literaturen“.

Hrvatsko-švedskoj spisateljici Slavenki Drakulić pripala je uloga u devetom broju „Literaturen“ za 2005. godinu da ukaže na propuste u Handkeovim „Španjolskim selima“, pa je njezin tekst apsolutno noseći u tematskom bloku posvećenom „slučaju Handke“, mada je sličnu funkciju zadobio za jotu po Handkea povoljniji i nešto kraći tekst Cornelia Vismann s Max Planck Instituta za europsku pravnu povijest u Frankfurtu, čiji je zaključak: „*Njegov tekst nije ni nastavak suđenja novinarskim sredstvima, ni formalni sudski proces u formi eseja. Šta je onda on? Kako izbjeći pravnu logiku direktnog puta? Bivši student prava, Handke, napisao je 'zaobilazno svjedočenje' u kojem, ako*

govorimo škrtim pravnim jezikom, svjedočenje preuzimaju detalji koji se ne mogu subsumirati. Nakon čitanja se ne zna kako bi izgledala pravedna presuda o ratu u Jugoslaviji. No, s ovim tekstom su porasla naša očekivanja za sve što će nam o tome ubuduće biti predočavano na čitanje“. U prikupljenim reakcijama na Handkeov putopis iz prošloga broja „Literaturen“ se mogu pročitati različita mišljenja, ali i bezmilosni zaključak Ulricha Weinzierla u listu „Die Welt“ – „... pravno promatrano moglo bi se zbog srbijanskog sindroma pledirati i na pristrasnu neuračunljivost“, Handkeu, naravno, čime se priča o „neurotično-simbiotičnoj svezi“ Handkea i njegovih oponentata samo nastavlja. Ovdje izdvajamo, pak, kao kurioznu reakciju bivšeg Visokog predstavnika u BiH Wolfganga Petritscha, objavljenu u bečkom listu „Die Presse“, jer je svog zemljaka Handkea pozvao da ne traži pravdu za Miloševića i njegovu Srbiju, nego za „drugu Srbiju“, za pisce i intelektualce koji su se suprotstavljali Miloševiću i njegovom režimu.

Slavenka Drakulić je već u prvoj rečenici njezinog priloga u „Literaturen“ 09./2005. pod naslovom „*Jedan tekst i jedan fatalan jubilej*“ ustvrdila da bi Handkeov tekst Table Dajmiela bio primljen na znanje samo u krugovima koji se bave Slobodanom Miloševićem i procesom protivu njega u Den Haagu da nije objavljen baš u vrijeme obilježavanja desetogodišnjice srebreničkog pokolja, ali „*u takvom kontekstu djeluje Handkeov tekst ne samo nepotrebno, nego je i besraman*“. U umetnutim rečenicima prvog pasusa Drakulićka dodaje: „... *iako je tekst napisan već u siječnju ove godine, srbijanska novina „NIN“ je smatrala primjerenim da ga – u formi pretiskivanja iz Literaturen – objavi baš u ovim danima*“. (Iz tih razloga se, ponovimo ovdje, i moralo prestati s objavljivanjem našeg prijevoda s kritičkim komentarima u listu „Danas“!) Potom se Drakulićka koncentrirala na Handkeovo spominjanje Srebrenice, i to tri puta na pogrešan način i u pogrešnim konstelacijama.

Handke u „*Tablama...*“ odnosno „*Izvešću zaobilaznog svjedoka*“ prvi put spominje Srebrenicu kada govori o „*masakru koji je počinjen*

nad muslimanskim vojnicima“, piše Slavenka Drakulić, pri čemu upotrebljava izvjesno ne bez namjere izraz „vojnici“, a ne „muškarci“, koji je mogao upotrijebiti, ako je neizostavno želio izbjeći izraz „civilni“. Samom upotrebom termina „vojnici“, zaključuje Drakulićka, „*Handke je stao na jednu stranu, čak ako mu to i nije bila namjera*“. Drugi put Handke spominje Srebrenicu „braneći srpsku stranu od optužbi za genocid“ kada se poziva na tekst novinara lista „Figaro“, koji je opisao kako je 250 Muslimana nakon pada Srebrenice pobjeglo u Srbiju i tako se spasilo, no upravo Handke, a ne spomenuti novinar označava ovih 250 Muslimana kao „bjegunce, ali ipak i neprijateljske vojnike“. Handke spominje Srebrenicu i po treći put kada opisuje svoj posjet Kravici – srpskom selu u blizini Srebrenice, u kojem su muslimanski vojnici ubili Srbe – i navodi svoj razgovor s majkom kojoj se ubijeni sin gladan javlja u snu, konstatira Drakulićka.

„Očigledno je Handke ovaj tekst napisao prije nego su u svibnju u Tribunalu u Den Haagu, a onda i na srpskoj televiziji, prikazani snimci na kojima se vidi kako pripadnici srpske specijalne jedinice Škorpioni ubijaju šest mladih ljudi iz Srebrenice“, zaključuje Slavenka Drakulić, ostavljajući prostor za povlačenje Handkeu, zapitavši: *„Možda bi Handke inače razgovor s majkom iz Kravice dopunio razgovorom s majkom iz Srebrenice, Nurom Alispahić, koja je na snimcima vidjela pogubljenje svog sina Azmira.“*?! Slavenka Drakulić je, između ostalog, autorica i potresnog svjedočenja o bezdušnosti onih na optuženičkoj klupi u Den Haagu („Oni ni mrava ne bi zgazili“), nakon što ih je duže od Handkea promatrala u Den Haagu. Otuda njezin zaključak djeluje još uvjerljivije: *„Handke piše na isti način kao prije 10 godina, kao da je vrijeme stalo, kao da se ništa nije promijenilo, otkako se otisnuo na putovanje na kojem traži «pravdu za Srbiju».*“! Međutim, „pravda za Srbiju“ nije više – a nije nikada ni bila – pravda za Miloševića, poantira Slavenka Drakulić, dobitnica i ugledne lajpciške Nagrade za europsko razumijevanje. *„Milošević je (samo) nekadašnji političar koji je optužen za ratne zločine i kojem se sudi pred Međunarodnim tribunalom u Den Haagu, a u Srbiji je u međuvremenu stasala jedna druga generacija i ova*

se generacija užasnula kada je vidjela snimke egzekucije. Ne može se više pobjeći od uvida koju je ulogu igrala Srbija i kakve su sve zločine počinili srpska vojska i paravojske, čak se i Vojislav Koštunica, nacionalista od krvi i mesa, vidio prisiljenim to priznati“, točno je uočila Slavenka Drakulić, pa zbog svega toga, „u ovoj novoj situaciji Handkeov tekst djeluje deplasirano, kao da visi dva, tri koraka iza stvarnosti“!

Tako je, nema sumnje, događaji na Balkanu su bili ne malo drugačiji nego što se na njih gleda iz bečke ili berlinske tople sobe, pa ako se za kratko i boravilo među „domorocima“. To je Handkeu, zapravo, i prigovorila Slavenka Drakulić: *„Handke insistira na tekstu, on se brani tekstem, on želi u prvom redu ostati književnikom, netko tko ne sudjeluje direktno, nego događaje i ljude promatra i opisuje baš kao ‚zabilazni svjedok‘. On želi za sebe izboriti pravo i slobodu da opisuje kako je on osobno doživio Tribunal, Miloševića, Srebrenicu, rat, pravičnost, Srbiju ili bilo šta drugo. No, ova je pozicija nemoguća i neodrživa u stvarnosti, jer rat je također i zbog toga rat jer nema više neutralnosti, u ratu i književnik prestaje biti samo književnikom... Ako se u ratu čak i književnici ubrajaju u neprijatelje, kako tada ne može Handke shvatiti da također on sam ne može u tomu biti nikakav izuzetak?“*

*****

Ni punu godinu poslije uzbuđenja u njemačkoj i europskoj javnosti Handkeovim *„Izviješćem zabilaznog svjedoka o procesu protivu Slobodana Miloševića“*, krajem svibnja 2006. godine su slijedila nova uzbuđenja, jer je Peteru Handkeu dodijeljena „Heinrich Heine nagrada“ grada Düsseldorfa. Radi se o nagradi u iznosu od 50.000 eura, koja se dodjeljuje od 1972. godine ne samo za književnost, nego i za društveni angažman, pa se time odluka žirija u Düsseldorfu za 2006. godinu učinila mnogima još problematičnijom. Najgore je što se obrazloženju žirija kazalo da je Peter Handke nagrađen i zbog nepokolebljivosti njegovih ideja. U konkurenciji za nagradu je bio i

vodeći njemački književni kritičar Marcel Reich-Ranicki, koji je kazao: „*Odlikovanje Petera Handkea Nagradom Heinrich Heine je razočaravajuća uvreda i ismijavanje pjesnika Heinea*“! Inače, „Heinrich Heine Preis“ se tradicionalno dodjeljuje 13. prosinca, na dan rođenja velikog njemačkog pjesnika židovskog podrijetla H. Heinea, najvećeg, u stvari, poslije nenadmašnog Johanna Wolfganga von Goethea. Ovu kontroverznu odluku žirija moralo je te 2006. godine potvrditi Gradsko vijeće Düsseldorfa, kako bi bila punovažna, tako kaže statut grada, što – poslije halabuke koja se podigla – i nije uslijedilo. Njemački mediji su, već prema očekivanju, skoro unisono ustali protivu obrazloženja i dodjeljivanja „Heinrich Heine Preis“ Peteru Handkeu. Iako je magazin „Der Spiegel“ svojevremeno zaključio da se „o Peteru Handkeu mora šutjeti“, ipak se u „Spiegel Online“ mogla pročitati bespoštedna kritika cijelog ovog cirkusa s dodjelom „Heinrich Heine Preis“ kontroverznom piscu. I u ovom i u drugim komentarima se smatralo najproblematičnijim obrazloženje žirija kako Handke „*u svom djelu nepokolebljivo kao Heinrich Heine, slijedi svoj put do otvorene istine*“. Ili, dalje: „*Peter Handke svoj poetski pogled na svijet provodi odlučno bez osvrtnja na javno mišljenje zastupano kroz medije i njihove rituale*“! S tim u svezi, u jednom broju medija se podsjetilo i na riječi Bernarda Henri Levya kako je Handke označio Miloševića ni manje nio više nego „žrtvom historije“, te da je Handke ovovremenu patnju Srba usporedio s patnjom Židova u nacističko vrijeme.

Peter Handke je u početku bio, naravno, oduševljen viješću iz Düsseldorfa, pa je u telefonskom razgovoru s tadašnjim gradonačelnikom Düsseldorfa Joachimom Erwinom (CDU) poručio kako će ovu nagradu primiti s radošću, iako je njegov izdavač „Suhrkamp“ godinu dana ranije priopćio javnosti da Handke neće više primati nikakva odličja. Uistinu, do primanja ove ugledne nagrade nije ni došlo, jer se Handke – ma koliko bio tvrdoglav – povinovao volji javnosti, pa je od nagrade dragovoljno odustao. Očigledno je Handkeu vijest iz Düsseldorfa bila dobro došla nakon fijaska kojeg je upravo doživio njegov tetarski komad „Igra pitanja“ koji je skinut s repertoara

„Comedie Francaise“ za 2007. godinu, upravo zbog bliskosti Petera Handkea sa Slobodanom Miloševićem, odnosno zbog njegove nazočnosti na sahrani u Požarevcu.

Za riječ se potom u konzervativnom „Frankfurter Allgemeine Zeitung“, u broju od 30. svibnja 2006. godine javio i Peter Handke. U kratkoj reakciji na „FAZ“-ovo bespoštedno pisanje o promašenosti dodjeljivanje ove ugledne nagrade njemu, Handke je pozvao na ponovno čitanje svega što je ikada napisao o Jugoslaviji. U pismu opremljenom naslovom „Šta ja nisam kazao“, Handke je kazao: „1) Nikada nisam poricao masakre u jugoslavenskim ratovima (1991.–1995.), niti ih umanjivao, bagatelizirao, a pogotovu ih nisam odobravao; 2) Nigdje se kod mene ne može pročitati da sam Miloševića označio „žrtvom“; 3) Točno je da sam se – u povodu zapadnog diktata Jugoslaviji u Rambouilletu, u veljači 1999. godine, kao što svijet to od tada zna – pred kamerama beogradske televizije zapleo, pri čemu je proizašlo, na mojem francuskom, da su Srbi bili još veće žrtve nego Židovi, što sam – nakon što sto sam s nevjericom preslušao traku s besmisлом kojeg sam producirao – hitno pismeno korigirao, a što je objavljeno svojevremeno u „Focusu“ i hitno, bez komentara, u „FAZ“-u, riječ po riječ.“ Peter Handke je potom u P.S-u pozvao da se svi njegovi snimci, pripovijetke, izvješća i tetarski komadi iz posljednjih 15 godina, posvećeni Jugoslaviji, čitaju „riječ po riječ“.

Potom je za „Zeitung“ Peter Handke pojasnio kako su – po njegovom mišljenju – svi sudionici ratova u nekadašnjoj Jugoslaviji počinili zločine. No, najviše se zadržao na „srpskom masakru muslimana“ u Srebrenici 1995. godine. To je, navodi Handke doslovice, „najgori zločin protivu čovječnosti, koji je u Europi počinjen poslije (Drugog svjetskog) rata“. I još je kazao da je Srebrenica bila „odvratna osveta srpskih oružanih snaga“. U svezi njegovog boravka na Miloševićевой sahrani u Požarevcu, Handke je kazao da je to bio akt usmjeren protivu unaprijed presuđivanja i jezika u medijima, a da se nije radilo o „lojalitetu prema Miloševiću“. U stvari, ovo drugo Handkeovo javljanje u njemačkim medijima, poslije onog u „FAZ“-u od

30. svibnja, je prerađena i dopunjena verzija onoga što je Handke objašnjavao i u francuskom dnevnom listu „Libération“. Inače, nakon bure protesta koja je uslijedila u njemačkoj i europskoj javnosti, Gradsko vijeće (Stadtrat) Düsseldorfa se većinski izjasnilo protivu prijedloga „stručnog žirija“ da se ugledna nagrada dodijeli kontroverznom Austrijancu baš u jubilarnoj Heineovoj godini.

*****

Ne bavim se Peterom Handkeom po povratku u BiH, ne znam i što bih: domaćih „handkea“ je napretek, uključivo i takvih koji dovode u pitanje nepobitne činjenice da je u šumama oko Srebrenice bestijalno pobijeno 11. srpnja (i par dana potom) 8.372 ljudi, muškaraca, koji su bili krivi jer su nosili druga imena. Iz pijeteta prema svim žrtvama besmisla u proteklim „jugoslavenskim reatovima“, ali u prvom redu žrtvama Srebrenice, kazat ću otvoreno: gadi mi se sofisticirana relativizacija koje se poduzeo austrijski književnik Peter Handke, a još više svaka relativizacija kod nas, jer je ona i osnova za viktimizaciju i viktimo-transagresiju.

Pri kraju ovoga prigodničarskog osvrtu povodom „11. srpnja“, dotaknut ću se još i činjenice da je Peter Handke, kako i dolikuje njegovom sofisticiraniom dogmatizmu, bio doista među rijetkima, egzotičnim gostima iz svijeta, koji su došli pokloniti se i mrtvom Miloševiću u Požarevcu. U berlinskom „Tagesspiegelu“, u izdanju od 20. ožujka 2006. godine, je tim povodom Caroline Fetscher objavila znakovitu crticu „Peter i vuk“ („Peter und der Wolf“), u kojoj je s uspjehom odgonetnula „tajnu vezu“ preminulog diktatora i kontrovernog austrijskog književnika. Već u prvoj rečenici njezinoga smislenog komentara Fetscherova kaže: „*Još jedanput je Peter Handke ispsovao publiku*“, čime je željela reći da je Handke demonstrirao „*lojalnost s preminulim vladarem, koji je umiranjem od srčanog udara izbjegao presudu za genocid*“. I ovaj put, „*na grobu Slobodana Miloševića u srpskom gradiću Požarevcu je austrijski književnik u*

kratkom govoru za dugi rastanak psovao odsutnu publiku“, piše Fetscherova. Gdje su dostojanstvenici iz cijelog svijeta, upitao se Handke nad Miloševićevim grobom? „*Takozvani svijet*“ – optužio je patetično Handke – „*je danas odsutan, i ne samo danas, i ne samo ovdje*“. Potom je Handke zaključio da „*takozvani svijet i nije svijet*“, te da je on, Handke, sretan „*što je blizak Slobodanu Miloševiću*“. I još je rekao austrijski književnik: „*Znam da ne poznajem istinu..., pa, ipak, pogledavam oko sebe, slušam, sjećam se, zato sam ovdje danas nazočan!*“!

Već je dugo on, dotični, itekako nazočan, prokomentirala je Caroline Fetscher, melankoličnog i u mantilu dalo ga se vidjeti i u dvorani Tribunala u Den Haagu. U njegovom „*Zimskom putovanju ka rijekama Dunavu, Savi, Moravi i Drini*“ zahtijevao je „*pravičnost za Srbiju*“. I dalje, kazala je Fetscherova: „*Branio je Miloševića, austrijsko-jogunastom vjernošću tragičnom čovjeku, koji je Jugoslaviju razbio u pramparčad..., čiji su se i otac i majka i voljeni ujak ubili, a mladi Slobodan odrastao među mrtvima*“. Po njezinom sudu, „*u psihi, gdje bi traumatsko moglo biti transformirano i u stvaralačko, nastao je kod Slobodana duševni vrtlog, koji se na fatalan način spleo sa srbijanskim društvom, što je 'takozvani svijet' dugo ignorirao, sve dok to nije postalo djelatno*“. Ovaj je moment bio Handkeu signal za angažman, misli Fetscherova, izdavačke kuće su ga tiskale, a njemački feljtoni mu dali pisati, elegično, tvrdoglavo, opsjeno. Radilo se o tomu, mislili su urednici feljtona da se Srbija „*ne demonizira*“. U tomu je igrao ulogu i respekt pred mnogim nekorumpiranim intelektualcima iz Srbije. Kada je Handke posjetio Miloševića u Den Haagu, 2004. godine, pojavilo se njemačko izdanje romana Bore Ćosića „*Nulta zemlja*“ („*Das Land Null*“, Suhrkamp Verlag), „*veličanstvena, metaforična pripovijest o simboličnom bankrotu njegove zemlje, o njenoj klaustrofobiji i gubitku osjećaja za realnost*“. I u osmrtnici, koju su Miloševićevi protivnici sastavili za beogradsku „*Politiku*“, piše Caroline Fetscher, čitamo poruku upućenu na adresu umrloga: „*Hvala za strah i nesigurnost, za izgubljene živote i generacije, za izbrisane snove, za*

užas i ratove“. Za Handkea je kod ovih i ovakvih Srba preostao samo jedan umoran, ovlaštan osmijeh, zaključuje Caroline Fetscher u „Tagesspiegelu“.

Na književnoj večeri u Berlinu, 20. ožujka 2006. godine, veliki južnoslovenski i srpski pisac Bora Ćosić je govorio o „kulturi političkih laži“. U svezi s tužnom posmrtnom ceremonijom i sunovratom Petera Handkea u Požarevcu, Bora Ćosić je kazao: *„Nemam nameru da nipodaštavam profesiju političara ako kažem da izostavljanje istine u svakodnevnom opštenju ovih ljudi čini sastavni deo njihovog posla. Jer kada bi svako od njih neposredno iznosio ono što misli, kako misli, pa napokon kako stvari stoje, propala bi ne samo njegova osobna karijera, no bi to bio znak smaknuća čitave ove struke. Govorenje neistine ili onoga što govornik zapravo ne misli, jedna je od veština kako da se do neke jedva dostižne istine svejedno dođe, makar ovakvim zaobilaznim i pomalo čudnim putem. Ipak, sve ovo spada u kulturu političke laži kao domišljate igre, inteligentne, višesmislene, što se koristi u razvijenim demokratijama. Laž na koju misle autori ovog skupa ona je prostačka, zlokobna i ubilačka laž generala Mladića koji deli bombone neodraslim mladićima u Srebrenici, govoreći im da samo treba da pređu mirno na susednu livadu, iako ih onde čekaju mitraljezi zločinačkih vojnika. Laž je ležala u svakoj od Miloševićevih rečenica, kojima je obmanjivao evropske i druge emisare u doba jugoslovenske krize. Drugo je pitanje što su ove neistine veoma dugo odgovarale tim lepo negovanim ušima. Laž proviruje i danas, na pogrebu ovog diktatora, u neverljivim suzama sredovečnih gospođa i loše odevenih staraca oko tog kovčega, jer je teško poverovati u njihovu vernost mrtvom vođi nakon svega što je s njihovim životima ovaj počinio. Laž ove svečanosti exitusa najtačnije obnaroduje austrijski pisac Handke, veliki manipulant našom nesrećnom povešću. Pojavio se taj gospodin u svojoj poznatoj profetskoj maniri nad otvorenim grobom, da onde prospe svoju antievropsku žuč, pružajući ruku tom mrtvacu – ali to nije učinio u haškoj sudnici, pa je svoje svedočenje u prilog diktatora Srbije izostavio. Jer govoriti neistine u prisustvu pravde nije isto što i krezubim starcima u Požarevcu.“*

9. Na ukletom kolodvoru u Grunewaldu: vlak za „Nigdjevo“

S radio valova je stizala obavijest da je čuvena Friedrich Strasse zapriječena, te da se kolima ne može stići u „vladinu četvrt“ u Berlinu, niti iz blizine razgledati Reichstag, Kanzleramt, ili pak Brandenburška kapija, te druga znamenita mjesta u strogom centru grada, u kojem se povijest i suvremenost prepliću kao malo gdje drugdje na svijetu. Jer, tu – na onoj praznoj ledini ispod koje se nalazio „Hitlerov bunker“, koliko sutra niknut će i Spomenik ubijenim Židovima Europe, njih oko šest milijuna, a možda će i Sinti i Romi doći na svoje, njih se do sada slabije slušalo i uvažavalo.

a) Razgovori s „dr. Krležom“

Tražeci „tursku četvrt“ u Berlinu, ili „mali Istanbul“ kako se još tepa Kreuzbergu, prolazimo kolima pored komadića, grafitima išaranog „Berlinskog zida“, koji ovih dana postaje temom dana i ne na prvom mjestu, zato što 13. kolovoza pada 40. obljetnica početka njegove gradnje. (Ovi redovi su nastali 2001. godine, u Berlinu i Njemačkoj se sve izmijenilo – u međuvremenu je podignut i spomenik umorenim europskim Židovima, sastavljen od više od dvije tisuće manjih ili većih mermernih blokova u strogom centru, ali i s tim se Berlinjani ležerno ophode. Usput, jedna od ulica koji vode ovom spomeniku nosi ime Hannah Arendt.)

„Židove“ u glavama je uvijek teže razgraditi, zapisao sam prije desetak godina, baš zahvaljujući političarima ponosita i plitka čela, kako to pokazuje i balkansko i berlinsko iskustvo, jer i neki njemački političari u kampanji za berlinski Senat iz čiste obijesti špekuliraju s time da nekima nedostaje „Zid“ i bodljikava žica. „Kuda se samo

istopila čežnja s obje strane „Zida“ koja je u konačnici i dovela do njegova rušenja 1989. godine?“, pitao sam se i tada i često potom.

Do kasno u noć smo bili u društvu s Borom Ćosićem i njegovom (u međuvremenu umrlom) Lolom, koji točno onoliko koliko traje agonija na Balkanu i žive u Berlinu. U međuvremenu imaju kulturni status među apatridima u Berlinu s južnoslavenskih prostora kojima ratovi nisu posve pomutili pamet, te na berlinskoj književnoj sceni. Bora Ćosić se ne može požaliti da mu je u književnom pogledu u Berlinu išlo loše. Nakon tri knjige kod „Rowohlta“ i prijevoda „Carinske deklaracije“ kod „DAAD-a“, upravo se kod uglednog „Suhrkamp“ pojavila Borina prva zbirka pjesama, posvećena mrtvima („Die Toten“), koju je iz njega iznjedrila tuga i melankolija egzilskog života. Prve recenzije uglednih i suptilnih kritičara („Neue Zürcher Zeitung“, „Süddeutsche Zeitung“ i dr.) bile su izuzetno povoljne. Na nedavnim „susretima svjetskih literatura u Berlinu“ u publici je za vrijeme Borinog „čitanja“ sjedio i Charles Simich, neosporni autoritet po pitanjima poezije i u SAD i u Zapadnoj Europi. „Bora se ponaša kao pjesnik početnik“, zadirkuje ga Lola, koja je poetsku zbirku prevela na italijanski jezik, a Bora ne umije objasniti kako se to u 68. godini postaje pjesnik. Odgovor je u stvari dobro znan, ili jesi ili nisi, godine su ionako relativna stvar. Uživamo u Borinoj enciklopedistici, izbrušenim ocjenama njemačke i južnoslavenske knjižarske i književničke situacije i stidimo se naše površnosti.

Spominjemo Petera Handkea, u čijoj čuvenoj „obrani Srba i Srbije“ Bora ne vidi ništa drugo do dubokog potcjenjivanja srpske kulture. Njegov „obračun s Handkeom“ je doprinio njegovom imageu ovdje, ali mu je donio i dodatne probleme. U razgovor na velika vrata ulaze i Dževad Karahasan, Ivan i Dubravko Lovrenović, koje Ćosići dobro poznaju, a s Dubravkovom doministarskom funkcijom su prijatno iznenađeni. Danima poslije će nas proganjati misao da u Berlinu nismo bili s autorom „Doktora Krlež“ i više od 40 drugih knjiga-bisera, nego s „dr. Krležom“ osobno. U Berlinu intelektualni

guru, a u Jugoslaviji ga brkaju s njegovim prezimenjakom, kvazipiscem, kojemu je „sunce sve dalje“, kojemu se, zapravo, odavno pomračilo. Zbog njega i njemu sličnih Bora Ćosić i stanuje u Berlinu...

b) Pas koji je volio „kolodvore smrti“

Početak je srpnja, sparno je već u rano nedjeljno jutro. Zagrobnu tišinu remeti ptičji pjev iz obližnjih zelenih krošnji i jedva čujan glas na engleskom jeziku, koji pokušava mladomu muškarcu i ženi, obučenim u šorc i majicu, s naočalama na glavi i turističkim torbama na ramenima, približiti tragediju i zločin od prije više od pola stoljeća. Vijenac uveloga cvijeća i gomila poluizgorjelih svijeća leže beživotno ispod spomen ploče na berlinskom „kolodvoru smrti“, samljeveni sinočnjim prolomom oblaka nad Berlinom.

Na beskrajnom nizu malenih metalnih pločica, s obje strane kolosijeka, kojim već pola stoljeća ne prometuju ni roba ni ljudi, uklesan je identičan tekst, s promjenljivim brojevima, koji obaviještava znatiželjnike koliko je kojeg dana, mjeseca i godine s ovog mjesta odvedeno „berlinskih židovskih sugrađana“ na njihovu posljednju vožnju u (ne)izvjesnost, u „Nigdjevo“. Jedan dan 30, govori prva ploča, drugi dan 50, priča druga, a ovoga je dana, kaže treća, čitavih 100, dok je četvrta posve ponosna na njenih 130 „putnika“...

Sistematični i marljivi „Hitlerovi dobrovoljni dželatni“, kako bi to formulirao Daniel Goldhagen, potrudili su se svojski i uspjeli su za par godina uništiti berlinsko židovsko stablo, koje je ovdje puštalo korijene skoro tisuću godina. Kažu da je nacistima najviše smetalo što su Židovi bili Nijemci, prije nego što su postali Židovi, a priča zvuči tako poznato i vodi nas direktno u balkanske jazbine duha i oživljuje tragediju jednog naroda i jedne zemlje u srcu Balkana...

Ne zavaravajmo se, poručuju suptilne analize njemačko-židovskog prokletstva, nije bilo i nije ni danas riječ samo o ludom

„Vođi“ i njegovim malim imitatorima, nego o kompleksnome uzajamnom odnosu luđaka i mase sljedbenika, koji su „Führera“ trebali i koji ga jos uvijek trebaju. A u pozadini je fenomen frustrirane i zakašnjele nacije, nezreo odnos prema sebi i svojim susjedima, te svojemu mjestu u svijetu. Tako barem piše Christian Graf von Krockow u knjizi „Hitler i njegovi Nijemci“ (Hitler und seine Deutschen, List Verlag, München, 2001.), koja je vjerojatno aktualnija na Balkanu nego u Njemačkoj, jer kod nas „Führeri“ rastu na svakom ćošku, u svakom imalo tamnijem kutku, čega se većina i ne stidi, nego se vlastitim brlogom još i ponosi. Učiti toleranciju i solidarnost, te preduprijediti „Führere“ dok su mali i nejaki, poručuje Graf von Krockow, drugoga lijeka nema.

Na početku puteljka koji vodi „kolodvoru smrti“ u berlinskoj četvrti Grunewald, te na unutarnoj strani kolosijeka, okrenutoj zahrđalim tračnicama, stoje dvije metalne neugledne table na kojima se može pročitati da je od početka 1942. godine, kada je na čuvenom savjetovanju Hitlerovih glavešina, tu u blizini, u dijelu grada sa poetičnim imenom Wannsee, donesena odluka o „konačnom rješenju židovskog pitanja“ („Wannseekonferenz“), pa do ožujka 1945. godine, s majušnog kolodvora u Grunewaldu „otpremljeno“ u Auschwitz, Theresienstadt i druge koncentracijske logore svih 50.000 berlinskih Židova.

...Na ukletom kolodvoru u Grunewaldu može se, bez velikih naprezanja, zamisliti nepregledna kolona Berlinjana na putu za „Nigdjevo“, ili Nirgendwo, rekli bi Nijemci. (Otkud baš u ovim rječima toliki sklad tona i značenja, kojeg skoro i nema drugdje, teško je objasniti, ako odgovor ne leži u metafizičkoj sklonosti za posrnućem i kod njemačkog i kod balkanskih naroda!) Ne treba biti posebno senzibiliziran da bi se ugledala kolona ljudi bez prtljaga, sa žutom trakom oko rukava i strahom u očima, okružena „arijevcima“ s džukelama na uzici, nepomična izraza, spremni na sve, izuzev na dobro. A ljudima sa Balkana se može dogoditi da u spomenutom

„filmu“ ugledaju i kolone očajnika iz Vukovara, Zvornika, Mostara, Srebrenice, na njihovom putu u „Nigdjevo/Nirgendwo“ ...

Bez riječi, pognutih glava, vraćamo se u podnožje „spomen obilježja“ u Grunewaldu, jednog od tisuće u Berlinu. Do podnožja se, naime, dovode turisti i radoznalci autobusima da vide – u sklopu razgledanja grada – i ovu turističku znamenitost. Na sred puteljka, u neposrednoj blizini spominjane spomen ploče, mučio se ogroman smeđi pas s njegovom jutarnjom toaletom. Bilo mu je, naravno, boje nacističke uniforme. Džukela je, nakon obreda, njemački pedantno trljala guzicom o kaldrmu, na što su se njegovi vlasnici, koji su sjedili u obližnjem „Biergartenu“ i bezbrižno uživali u pivu, ponosno osmjehivali.

U idiličnom Grunewaldu i ponovo samosvjesnom Berlinu, vodećoj europskoj metropoli, europskom New Yorku i turističkom magnetu 21. stoljeća, što se sve ne može pročitati u priručnim turističkim materijalima i gradskim vodičima, u kojemu džukele kao po pravilu tore po spomen-obilježjima, kao i na Balkanu, slušamo spikerov ravnodušan glas, kako je neka, tek privedena osoba pred Tribunal za ratne zločine u Den Haagu, izjavila da ne priznaje nadležnost Tribunala i da se ne osjeća krivim. Odnekud nadolazi prisjećanje da je u Nürnbergu samo Hitlerov arhitekt Albert Speer osjetio grižu savjesti i izjavio da se osjeća krivim. Da između nekadašnjih „legendi“ i ove „živuće“ iz Den Haaga nema razlika, tvrde odavno ljudi poput Bogdana Bogdanovića ili Bore Ćosića, ali ih je malo tko mogao ili želio čuti. Ratni bubnjevi su uvijek jači od pjesnikovog krika i njegove suze.

c) Zgrada Misije FNRJ/SFRJ/SR Jugoslavije

Posmatramo u povratku i druge grunewaldske znamenitosti, dok se vozimo „berlinskim Dedinjem“. Svuda okolo su arhitektonski zanimljive kuće, s izuzetno skladnim linijama, pedantno uređenim

dvorištima, njegovanim cvijetnjacima, podšišanom travom i uredno potkresanim drvećem. Nekada su, uglavnom, pripadale onima što su „otputovali“ prije više od pola stoljeća s „kolodvora smrti“ u „Nigdjevo“. Danas u njima žive rijetki predratni vlasnici, te potomci onih što su držali džukele na uzici grunewaldskoga kolodvora. Neki od njih izuzetno vole pse čistokrvne pasmine i posve izvjesnih boja. Ponekad ih izvode u šetnju i na jutarnju toaletu do „Biergartena“, takorekući tu u susjedstvu, do podnožja nekoga napuštenog, avetinjskog kolosijeka...

U jednoj oronuloj, pa ipak reprezentativnoj vili na Grunewaldu bila je godinama smještena i Vojna misija Titove Jugoslavije, a sada je u njoj ambasada zemlje koja se na Zapadu zove „ostatak Jugoslavije“. Upravo postignutim sporazumom među novim poglavicama na Balkanu o raspodjeli diplomatsko-konzularnih predstavništava u vlasništvu nekadašnje velike zemlje, zgrada Misije FNRJ/SFRJ je pripala SR Jugoslaviji. A šta će s njom biti i kada će to biti, zna vjerojatno samo par posvećenih...

Kupljena je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata, kada se tadašnja Jugoslavija ubrajala u „sile pobjednice“, od nekoga berlinskog Židova koji je imao sreću da je zbrisao na vrijeme iz Hitlerove Njemačke, te nesreću da je nakon rata bio sirotinja kao i mnogi drugi u tadašnjoj Njemačkoj. Prodao ju je, kažu jedni, za kamion pun slanine, dok drugi tvrde da je kamion do pola bio ispunjen slaninom, a od polovine cigaretama. Kada ju je pokušao povratiti pred nekim berlinskim sudom, tvrdeći da ju je prodao ispod svake cijene, uvaženi suci su ustvrdili da je kamion slanine tada bio vrijedniji od gomile novčanica bilo koje valute. Bilo kako bilo, od 1953. godine zgrada je bila i jeste u vlasništvu neke od Jugoslavija, koje izgleda uvijek raspolažu s dovoljno sirovog mesa, a nađe se i cigareta. A slanina, i posebice cigarete, mogu biti u vremenima kada stotine tisuća i milijuni otputuju vlakom za „Nigdjevo“ izuzetno jak ustavno-pravni argument...

10. Vatikan i holokaust²

U komentaru „Papa i tajne holokausta“ novinara i publiciste Drage Pilsela (prenijetom 16. veljače 2014. godine iz tjednika Express na portal Autograf.hr), mogao se pročitati i ulomak iz razgovora pape Franje „s njegovim dobrim prijateljem rabinom Abrahamom Skorkom, vođenim 2010. dok je Jorge Mario Bergoglio još bio nadbiskup Buenos Airesa (naravno i kardinal), a koji se može i kod nas pročitati u obliku knjige (*”O nebu i o zemlji”, Jorge Bergoglio i Abraham Skorka, VBZ, Zagreb, srpanj 2013., str. 74*)“.

Prema ovom izvoru, odgovarajući na argument rabina Skorke da Svjetski židovski kongres traži da se otvore Vatikanski arhivi, Papa kaže da se s time slaže i to baš ovako: „*Otvaranje arhiva o Šoi (holokaust, D. P.) čini mi se odličnom idejom. Neka se otvore i neka se sve raščisti. Neka se vidi je li se moglo nešto više učiniti (za spašavanje Židova tijekom pontifikata pape Pija XII., D. P.), pa ako smo u nečemu pogriješili, morat ćemo reći: ‘Pogriješili smo u tome i tome’. Toga se ne treba bojati. Naš cilj treba biti istina. Kada čovjek počne prikrivati istinu, on odbacuje Bibliju.*“ Po svemu sudeći, zaključuje Pilsel, papa Franjo priprema veliko iznenađenje u povodu najavljenog posjeta Svetoj Zemlji, židovskoj kolijevci kršćanstva, koji je planiran između 24. i 26. svibnja ove godine. Čini se da Papa priprema izjavu koja bi trebala biti izrečena ili objavljena skoro, svakako prije puta, da je donio odluku i da je odobrio, zapravo naredio, da se otvore vatikanski arhivi koji se tiču ponašanja vrha Katoličke crkve u doba spornoga pontifikata Pija XII., za vrijeme trajanja holokausta.

---

² Pod naslovom „Vatikan i holokaust“ ovaj je feljton objavljen u pet nastavaka u kolovozu i rujnu 2014. godine i na portalu „Autograf.hr“. Izvorna i šira verzija, inspirirana Spiegelovim feljtonom povodom prvoga otvaranja arhiva u Vatikanu o odnosima Svete stolice i Trećeg Rajha (Der Dritte Reich), objavljena je u beogradskim i sarajevskim dnevnim listovima „Danas“ i „Oslobođenje“, prije 10 godina, te početkom 2014. na tuzlanskim i mostarskim portalima Vidiportal.ba i HSPF.info pod naslovom „Vatikanske arhive i holokaust: između Neba i Pakla“.

Oni koji su se već bavili „spornim pontifikatom“ i pape Pija XI. i pape Pija XII., glede holokausta, znaju da je prije više od deset godina tadašnji papa Ivan Pavao Drugi izdao naredbu o djelomičnom otvaranju vatikanskih arhiva koji se tiču odnosa Svete stolice s vlastima koje su oličavale i fašizam i nationalsocijalizam. Otuda bi se u komentaru ove „Pilselove najave“ moralo dodati kako se očekivana naredba pape Franje može odnositi na daljnje, ili čak potpuno otvaranje vatikanskih arhiva iz vremena holokausta. Uostalom, sukladno i najstrožim vatikanskim propisima o arhivskoj građi, krajnji rok tajnosti od 80 godina od protoka ovih žalosnih događaja je tu pred nama. Implicite se, zapravo, i u Pilselovoj najavi priznaje da su „istražitelji“ već obavili dio posla. Pomnom proučavanju Pacellijeva diplomatskoga služenja u Njemačkoj dvadesetih i tridesetih godina istražitelji su došli do stanja „moralnog šoka“, poručuje Pilsel: *„Materijali koje su do sada sakupili nisu samo potvrdili nego i proširili optužbe o Pacelliju kao beskrupuloznom ciniku u težnji prema dotad neviđenoj papinskoj moći koja je do 1933. godine Katoličku crkvu uvukla u savezništvo s najmračnijim silama toga doba...“*

Temeljem brojnih specijalnih izdanja i feljtona povodom otvaranja vatikanskih arhiva (primjerice, Klaus von Wiegrefe, *Der Weg in die Diktatur: PAKT ZWISCHEN HIMMEL UND HÖLLE*, <http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecialgeschichte/d-55573701.html>), tim povodom i neposredno uoči dolaska tadašnjeg pape Ivana Pavla Drugog u Banjaluku, pripremio sam u lipnju 2003. godine feljton *„Pakt o nenapadanju između Neba i Pakla“*. Svega ovoga sam se prisjetio ovih dana ne samo zbog „Pilselove najave“, nego i brojnih manifestacija ur-fašizma i/ili puzajućeg fašizma u regiji jugoistoka Europe...

*****

Činjenica da je Vatikan nedavno po prvi put otvorio vlastite arhive o vremenu „nacionalsocijalizma“ ostala je skoro nezamijećena u moru vijesti o novim nesrećama, novim ratovima, novim ljudskim stradanjima, početna je rečenica mogega feljtona iz lipnja 2003. godine. Pa ipak, o tomu su izvijestili seriozni listovi, o tomu se počinje pisati, a tek će se razmahati publicisti i znanstvenici. Jer, treba znati da Vatikan ne nosi slučajno naziv „mjesto tajni“, niti se pri tomu misli primarno na njegovu posebnu ulogu u posredovanju „Božijih tajni“, nego na najstroži arhivski propis u Europi, po kojem vlastite arhive imaju „zabranu otvaranja“ svih 80 godina. To što se arhive iz vremena „nacionalsocijalizma“, ipak, otvaraju nešto ranije ima se zahvaliti samo osobnoj naredbi pape Ivana Pavla Drugog, koji je za jednu od svojih najvažnijih misija proglasio – „pomirenje sa Židovima“. Kao što je poznato, Papa je u ovu svrhu prije tri godine putovao u Jeruzalem, molio i plakao na Zidu plača, a u židovskom svetištu Jad Washemu u Jerusalemu rekao: *„Kao biskup od Rima i naslijednik apostola Petra potvrđujem židovskom narodu da Katolička crkva osjeća najdublje žaljenje zbog mržnje, progona i svih antisemitskih čina koji su bilo kada i bilo gdje izvršeni protivu Židova od strane kršćana“!*

Tadašnji papa Ivan Pavao Drugi je već boravio u Hrvatskoj i spremao se doći u Bosnu i Hercegovinu (22. lipnja 2003.), tijekom njegova pontificata, u tom momentu dugog već dvadeset i pet godina (izabran je za „Svetog oca“ 16. listopada 1978.) izrastao je u figuru mira, što se dade potkrijepiti ne samo činjenicom da se malaga za mir u BiH, i na Balkanu, ili da se odlučno suprotstavljao američkoj agresiji u Iraku, nego se tijekom njegove vladavine Vatikanskom državom i Katoličkom crkvom susreo s tisuće državnika i političara, proputovavši cijeli svijet uzduž i poprijeko više puta. Posjet Hrvatskoj, primjerice, bio je njegov 100. jubilarni posjet jednoj zemlji. Dakako, one koji su ogrezli u osionosti, uključujući i naše vlastodršce, ogrezle u bezobrazluk i bezbožništvo, ma koliko se kleli

u raspelo i ma koliko da se busali u njihova katolička, pravoslavna ili islamska prsa, uzalud je opominjao stari već dobro oboljeli „Sveti otac“, koji će i umrijeti par godina poslije. Tadašnji „Sveti otac“, kako se uobičajeno titulira „biskup od Rima“ je bio, dakle, posve osebujna ličnost u niski „svetih otaca“ od „Svetog Petra“ do Benedikta XVI. i pape Franje. Pomenutu nisku, inače, nije više moguće u potpunosti ustanoviti. No, najpouzdaniji izvor za to je „Annuario Pontifico“, dokument uspostavljen od strane Vatikana, koji je rekonstruirao papsku vladavinu unazad sve do petog stoljeća poslije Krista. Pa ipak, znalci uobičajaju reći da još ne egzistira posve siguran „papinski katalog“. Nije, zapravo, sigurno da li je Ivan Pavao Drugi bio 263. ili 264. „Sveti otac“ po redu koji je zasjeo na vruću „papinsku stolicu“ u Rimu.

„Sveti otac“ Ivan Pavao Drugi se u civilnom životu zvao Karol Woytila, bio je krakovski nadbiskup i kardinal, i oduvijek je važio za izrazitog antikomunistu, što ima svoje geopolitičke, povijesne i nacionalne uzroke (u veoma zamršenim poljsko-ruskim odnosima kroz povijest), ali i ideološke korijene. Na „vaticanskim stranicama“ društvenih mreža, primjerice, mogu se naći bezbrojna mjesta koja ga slikaju „*ključnom figurom u rušenju bivšega SSSR-a*“, odnosno „*ključnim borcem protivu komunizma*“, pa se čak kaže kako je „*stvorio antikomunističku alijansu zajedno s Ronaldom Raeganom*“, bivšim američkim predsjednikom, prosječnim glumcem i političarem, koji je, ipak, uzrastao u kultnu figuru na američkoj konzervativnoj sceni. No, ostavimo ovaj krak priče, kardinal Karol Woytila uzima 16. listopada 1978. godine – nakon puštanja „bijelog dima“ s kardinalskog sabora koji ga je izabrao – ime svoga nesretnog prethodnika Ivana Pavla Prvog, koji je bio „Petrov naslijednik“ toliko kratko da ga se malo tko više može i po čemu sjetiti. No, zli jezici kažu da je htio mnogo, čak isuviše, naime uvesti reda u financijski nered u Vatikanu, te da je to mnogima zasmetalo. Uostalom, verziju mogućih spletki oko kratkotrajne vladavine Ivana Pavla Prvog ponudio je čuveni film „*KUM III*“! Naravno, moguće je da se radi samo o filmskoj mašti, no

smisao uzimanja imena Ivan Pavao Drugi je bilo u naglašavanju direktne veze s njegovim velikim prethodnicima – „ekumenistima“ Ivanom XXIII. i Pavlom VI., a ekumenizam i jeste bio i ostao središtem politike pape Woytile, prvog Poljaka i Slavena koji je zasjeo na „Božiji presto“ iliti „Svetu stolicu“ u Vatikanu. Uzgred kazano, Karol Woytila je u mladosti znao napisati i pokoju ljubavnu zbirku poezije, pa i pokoji erotski stih ...

*****

No, vratimo se konačno temi otvaranja vatikanskih arhiva i prije nego što je takvo što obvezno se prema zakonu. Ivanu Pavlu Drugom je, očigledno, postalo beskrajno jasno da bez svestranog osvjetljavanja „vatikanskih arhiva“ o vremenu nacionalsocijalizma cijela istina, ma kakva bila, ne može biti spoznata, a bez nje nema pomirenja ni sa Židovima, ni s drugima. Taj nauk je Ivan Pavao znao veoma dobro. Konzervativni poglavar Katoličke crkve je, uzgred rečeno, bio otvoren za dijalog ne samo sa Židovima, nego i s predstavnicima islamskih vjerskih zajednica, s drugim velikim religijama, te skoro sa svim drugim „sestrinskim“ kršćanskim crkvama. No, taj put je bio isuviše dugačak i naporan za ostarjelog papu, a ne idu niti svi njegovi potezi u tom pravcu. Buru u Njemačkoj, primjerice, je uoči Uskrsa iz 2003. godine izazvala papska zabrana katolicima da zajednički obilježavaju Veliki petak s evangelistima/protestantima, a u njenoj pozadini stoje stare doktrinarne razlike u tumačenju crkvenih simbola i rituala. Ta papina naredba nije prilog ekumenizmu, kazali su otvoreno ne samo u vrhu Evangeličke crkve u Njemačkoj (EKD), nego i pojedini njemački katolički biskupi. Uostalom, prijepor među „ekumenskim crkvama“ i u ovom momentu izgleda neprevladiv, pri čemu nisu toliko bitne doktrinarne razlike u tumačenju „Božijih tajni“, koliko je riječ o svojevrsnom paternalizmu Katoličke crkve u odnosu na druge religijske zajednice i „sestrinske crkve“. Čuveni Prvi vatikanski „ekumenski koncil“ ostavio je, u ovom pogledu, minsko polje iza

sebe, ne dodirnuvši „primat pape“ u odnosu na vlastitu i druge crkve i vjere. Iz pogleda mnogih kršćana „jurisdikcioni primat pape i njegova nepogrešivost“ su „najteža prepreka za ponovno ujedinjenje crkvi“! Tek kada bi se pozicija „biskupa od Rima“ vidjela kao „izabrana služba“ jednog od crkvenih prvaka, koji ne pretendira na „nepogrešivost“ i na „primat“ moglo bi se nadati „crkvenom ujedinjenju“. No, taj put je za sada nemoguće sagledati. U uvodniku najnovijeg broja međunarodnog teološkog časopisa „Concilium“, broj 5 za 2013. godinu, u cijelosti posvećenog reformi Rimske kurije, ističe se, dodajmo ovoj priči, kako je 2013. godina obilježena događajima koji će imati neslućene posljedice za život Katoličke crkve, posebno glede odnosa sa svojim središtem Rimom. „*Prvo je odstupio Benedikt XVI., što predstavlja eklezijalni čin bez presedana u suvremenoj povijesti*“, poručuju vodeći katolički teolozi, čime je postavio „*papinstvo u novu dimenziju suvremenog doba...*“ U ovomu kontekstu, dakako, mora se sagledavati i sjajno započeti pontifikat pape Franje, za kojega brojni ljudi strepe danas, pa i kada nisu katolici, iz istih razloga zbog kojih se žali za preranim odlaskom Ivana Pavla I.

Nas ovdje u prvom redu zanima, ipak, što je do sada novoga na svijetlo dana donijelo otvaranje „vatikanskih arhiva“ vezanih za vrijeme nacionalsocijalizma u Njemačkoj. Uloga Katoličke crkve tijekom Drugog svjetskog rata je, doduše, neprestano problematizirana u cijelom svijetu, no pri tomu su često olako dijeljene lekcije Vatikanu i njegovim „nacionalnim filijalama“, i kada su zaslužili i kada nisu. Možda će zato naredba Ivana Pavla Drugog o prijevremenom otvaranju Vatikanskog arhiva iz perioda nacionalsocijalizma biti bolje vrednovana u povijesti, nego neki njegovi drugi potezi, primjerice česte i nerijetko sporne beatifikacije. Jer, „konzervativni Poljak“, koji je upravljao Vatikanom duže od dvije i pol decenije, s javno proklamiranim geslom – „*Crkva mora na vlastitu inicijativu preispitati tamne strane njezine povijesti i vrednovati ih u svijetlu Evandjelja*“, time je nastupio – i prije vremena pape Franje – u najboljem duhu europskog prosvjeteljstva. A s naredbom za otvaranje „vatikanskih

arhiva“, iako ne i otvaranja u potpunosti (vidjet ćemo hoće li to učiniti konačno papa Franjo) učinio je više, nego što su se usudili i pomisliti svi njegovi dotadašnji prethodnici.

*****

Vatikan je od Lateranskih ugovora s Musolinijem iz 1929. godine bio suverena „državna oblast“, koja zauzima svega 44 ha površine i ima svega 750 stanovnika, što opet ne smeta da bude jedna od najmoćnijih država na svijetu. No, vatikanska moć, kao što je poznato, ne počiva na njezinoj veličini i oružanoj sili, nego u „tajnim vezama“ sa Svevišnjim, gospodarom Neba i Zemlje, što je teško dokazivo, ali je još uzaludniji posao dokazivati da nije tako. No, ostavimo nebesku mistiku i simboliku, neprijeporno je da je Vatikan, po logici svog bitka, okrenut ne samo božanskim nego i ovozemaljskim stvarima, da se skoro 2.000 godina ljudske povijesti ne dade razumjeti bez razumijevanja vatikanske uloge u njoj. I ovdje samo toliko, i krvava povijest ljudska je povezana sa činjenjem Vatikana na Zemlji. Ili, nečinjenjem, što je još relevantnije za našu priču o tajnim vatikanskim arhivama („Archivio Segreto Vaticano“), u kojima bi predstavnici Dobra i Neba trebali očuvati mnogo dokaza i za takvu svoju ulogu, istraživači se, u pravilu, susreću s dokazima da je zemaljski život pakao, u kojem vlada zlo. „Između Neba i Pakla“, kako je glasio feljton u „Spiegelu“ u povodu otvaranja tajnih vatikanskih arhiva, odakle i preuzimamo dobrim dijelom „građu“ za našu priču, predstavnici „Neba“ nisu uvijek „dobri momci“, koji po definiciji stoje prekoputa „Pakla“, oličenog u Adolfu Hitleru i nacistima. Najgore po njih, mjereno ovozemaljskim i Božijim kriterijima, nije njihovo činjenje, nego nečinjenje! Unatoč tomu koliko su o „paklu“ znali!? A znali su previše – zapravo, skoro sve!

Dakako, čitatelje mogu zanimati još poneki podaci o Vatikanu, prije nego što se i definitivno vratimo temi – neotkrivenim tajnama u vatikanskim arhivama o politici Rimske kurije u olovnim vremenima

italijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma. Primjerice, da je Vatikan u političko-pravnom smislu „apsolutna izborna monarhija“, što ne znači ni više ni manje nego da je papa „suveren“, koji u svojim rukama ima – po Ustavu od 07. lipnja 1929. godine – svu zakonodavnu, izvršnu i sudbenu silu. Doduše, u vršenju izvršne i sudbene vlasti (podijeljene na tri razine) pomažu mu njegovi pomoćnici – kardinali i biskupi, čineći tako „papsku vladu“, ali njegov autoritet ostaje neupitan. Vatikan ne posjeduje vlastite oružane snage, ali posjeduje grb i zastavu, posjeduje vlastite medije – čuveni „Radio Vatikan“ (osnovan 1931.) koji emitira programe na 35 jezika, vlastitu televiziju – Centro Televisio Vaticano (osnovanu 1983.), časopise, mjesečnike i dnevnik (L'Osservatore Romano), novinsku agenciju itd. Do uvođenja eura u zemlje Europske unije u Vatikanu je oficijelna valuta bila talijanska lira, na osnovu posebnog „valutnog ugovora“ s Italijom, a od 2002. godine je na snazi euro. Vatikan je jedan od najmoćnijih financijskih centara na svijetu, a ujedno i jedan od najatraktivnijih, prosto jer unutar Vatikana ne vlada obveza plaćanja poreza. Vatikan je, shodno tomu, vlasnik nesagledivog broja (ne)kretnina (i mobilija i imobilija), poput primjerice autocesta u Italiji. Izdaje vlastite poštanske marke i kovani novac, posjeduje tiskare, posjeduje raznorodne radionice, PTT službu, pa čak i vlastiti kolodvor koji je uvezan i talijansku željezničku mrežu...

*****

Vatikan je i središte izuzetnih umjetničkih zbirki i muzeja, u kojima se nalaze neka od najsuptilnijih tvorevina ljudskog duha. Počeci „vatikanskih zbirki umjetnina“ se vežu za papu Juliusa Drugog (1503.–1513.), koji je unutar vatikanskih zidina dao izložiti čuvene antičke statue (Hermesa iz grčke Olimpije, grupnu figuru Laokona i sl.), a iz vremena Benedikta XIV. oko 1756. godine potječe „Museo Sacro“, muzej kršćanske arheologije, čemu od 1907. godine pripada i blago Capelle Sancta Sanctorum. Tu je i čuvena Pinakotheka (iz 1932. godine) i mnogo čega drugoga. No, ispod minijaturne države Vatikan,

u tajnim arhivima i katakombama, nalazi se *Archivio Segreto Vaticano*, možda i najznačajniji europski arhiv, u kojem su sačuvani bezbrojni dokazi o vrhunskim ljudskim dometima, ali i dokazi o suodgovornosti Crkve za ovozemaljsko zlo. „Vatikanski arhiv“ je posebice na glasu za europsku povijest između 13. i 16. stoljeća, ali i za recentniju povijest. Inače, ima indicija za postojanje „vatikanskog arhiva“ već u kasnoj antici, ali njegovi očuvani dokumenti u sistematičnoj formi vežu se tek za 1198. godinu. U današnjem smislu „Vatikanski arhiv“ se veže, pak, za ime pape Pavla Petog, koji je u periodu između 1611. i 1614. godine dao objediniti postojeće arhive i biblioteke i uvezati ih pod jedan krov. Interesantno je napomenuti da je „Vatikanski arhiv“ ogromnim dijelom bio izmješten u vrijeme Napoleona Prvog za Pariz, pri čemu je uništeno polovina njegovog sadržaja.

No, nazad u sadašnjost. Stoljećima čuvanu arhivsku građu radoznalci su već mogli vidjeti nakon papinske naredbe iz 2003. godine, te samo uz strogi nadzor i stroge mjere predostrožnosti kojih se svatko mora pridržavati. Unošenje sredstava za pisanje s mastilom, kemijskih olovki i slično je najstrože zabranjeno, a bilješke se smiju činiti samo suhom olovkom, pri čemu su video kamere stalno uključene a nadzornici neprestano marširaju „čitaonicama“. Pokušaja falširanja je već bilo, daljnja bi se trebala izbjeći. Uzgred rečeno, jedan dio današnjeg „Vatikanskog arhiva“ je smješten u istom kompleksu u kojem je bio i 1612. godine, kada ga je „centralizirao“ papa Pavao V. No, ti regali su već odavna bili prepunjeni, pa je Ivan Pavao Drugi 1980. godine otvorio dodatni džinovski bunker, za kojeg se kaže da je siguran i u slučaju atomskog napada. U njemu, na dvije etaže, uvijek uz istu tempereturu i stupanj vlažnosti zraka, smješteno je milijune dokumenata, koji bi kada bi se „poredali jedan do drugoga“ bili dugi 100 kilometara. Vrata ovih dveri – vrata najtajnovitijeg mjesta na svijetu – od sada su, dakle, i po pitanju nacionalsocijalizma otvorena svim „nezavisnim istraživačima“. Privilegiranim su bila i do sada otvorena!

Pred „nezavisnim istraživačima“ leže konačno otvoreni vatikanski regali s više od stotinu tisuća stranica tajne vatikanske prepiske, koja se najvećim dijelom odnosi na vrijeme Pia XI, znači do 1939. godine, a nastala je u trokutu vatikanskih nuncijatura (veleposlanstava) u Berlinu i Münchenu i „centrale“ u Rimu. A ta „centrala“ i nije ništa drugo do malo vatikansko ministarstvo vanjskih poslova, u to vrijeme sastavljeno od 20 kardinala i većeg broja visokih i nižih službenika. Dok diplomatska pošta papskih nuncija iz Münchena i Berlina stoji složena u „tamnim mapama“, u „zelenim mapama“ na raspolaganju tzv. nezavisnim istraživačima leže brojni interni papiri i uputstva vatikanske diplomatske centrale, pod kompliciranim naslovom „*Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari*“, ili pod akronymom „AES“.

Kažimo odmah (Spiegelovim jezikom) kako dostupna dokumenta svjedoče o „fatalnom paktu o nenapadanju između Neba i Zemlje“, pri čemu bi „Nebo“ trebao oličavati Vatikan, a „Zemlju“ je ionako u to vrijeme oličavao Adolf Hitler, vjerojatno najveći zločinac u povijesti, unatoč žestokoj konkurenciji i u prošlosti i u vremenu u kojem živimo. Iz jednog „strateškog papira“ vatikanskog državnog tajnika kardinala Pietra Gassparija (naravno do sada „tajnog“, datiranog 30. lipnja 1933. godine, proizilazi sljedeća „pregovaračka strategija“ Vatikana s Hitlerom: „*Sve dok Hitler Svetoj stolici i katoličkim dostojanstvenicima u Njemačkoj nije objavio rat..., trebaju i Sveta stolica i katolički dostojanstvenici u Njemačkoj odustati od osude Hitlerove stranke!*“ Tako je sklopljen „savez s đavolom“, nažalost, pri čemu je najgore što se na toj strategiji insistiralo isuviše dugo! Dok se „neman“ učvrstila na vlasti, dok je postala prihvatljiva kao pregovarački partner u Europi i u svijetu, dok...

*****

O odgovornosti Katoličke crkve u Drugom svjetskom ratu napisane su tisuće i tisuće knjiga, kako od strane crkvenih apologeta

tako i od autora koji se trude da potvrde stereotipije, priličito raširene i u zemljama bivše Jugoslavije, poput onih koje Katoličku crkvu u cjelini poistovjećuju s fašizmom i koncentracijskim logorima. Istina se može vidjeti, naravno, tek ako se odustane od oba apriorna pristupa, ako se kritički razobličie izvori i knjige na kojima svoje tvrdnje zasnivaju i apologeti i tzv. bespoštedni kritičari svega što je katoličko, koji veoma često i nisu ništa drugo do bojovnici nekih drugih vjera ili nacija. U tom pogledu je i samo djelomično otvaranje „vatikanskih arhiva“, koji se odnose na nacističko vrijeme dobro za sve ljude dobre volje. Za znanost u prvom redu, kao i za samu Katoličku crkvu. Jer, bez tog čina male su šanse i za dekonstrukciju i za demistifikaciju tog užasnog perioda u ljudskoj povijesti, s čijim posljedicama još uvijek živimo.

Čitav je niz knjiga koje bi trebalo podvrći serioznoj kritici kako bi se izbjegle pojave novih mistifikacija kakvih je, primjerice, prepuna knjiga i Daniela J. Goldhagena „Katolička crkva i holokaust“, kojoj je, uzgred rečeno, izrečena zabrana daljnjeg rasturanja dok se ne poduzmu korekcije u njoj, točnije dok se ne isprave neki natpisi uz objavljene fotografije. No, s pogrešnim potpisima uz fotografije je mnogo lakše postupiti, nego s onim što je suštinska namjera knjige. Nije, naime, lako korigirati svu onu gomilu predrasuda i pogrešnih ocjena, kao i iz njih izvučenih zaključaka kojima vrvi Goldhagenova knjiga, koja se – po skoro jednoglasnoj ocjeni stručne javnosti – pokazala više-manje običnim pamfletom. Ocjena je teška, pogotovu kada se zna da se radi o istom onom autoru čija je knjiga „Hitlerovi dragovoljni dželatni“ ocijenjena i kao „genijalna“ i „bizarna“. Put od slave do ponora se tako u Goldhagenovu slučaju pokazao isuviše kratak. No, vratimo se njegovoj knjizi „Katolička crkva i holokaust“. Temeljnu tezu o antisemitizmu pape Pia XII., poglavara Katoličke crkve u vrijeme Drugog svjetskog rata, američki Židov Daniel Jonah Goldhagen je zasnovao na privatnom pismu svećenika Eugenia Pacellija iz 1919. godine u kojem se, zaista, govori o „židovsko-boljševičkoj revoluciji“ i o Židovima na veoma skaradan način. Treba

spomenuti da je u vremenu između 1917. do 1925. godine Eugenio Pacelli bio apostolski nuncij u Münchenu, te da 14 godina poslije postaje papom pod imenom Pio XII., te da je u povijest ušao kao netko tko je „prešutio holokaust“. U spomenutom i još jednom raspoloživom spisu tadašnji „apostolski nuncij“ Pacelli govori o „odvratnosti“ i o „sumnjivom izgledu“, te o „provokativnom ponašanju“ nekih Židova njegova vremena. Drugim riječima, *Goldhagen ima pravo za papu Pia XI. ustvrditi da je šutio dok je Hitler „iskorijenjivao“ europske Židove, jer to odgovara tužnoj istini, no da se više potrudio, ili da je knjigu pisao nakon otvaranja Vatikanskog arhiva mogao je za Pia XII. – osim što mu je priznao da je diplomatskim sredstvima pokušao posredovati između Hitlerove Njemačke i Velike Britanije 1940. godine – kazati i da „nije bio obožavatelj Hitlera“, te pridodati još neke olakotne okolnosti, koje ništa ne mijenjaju na tužnoj sudbini šest milijuna ubijenih europskih Židova, niti, pak, na odgovornosti Katoličke i drugih kršćanskih crkava koje su više-manje šutjele. O tim olakotnim okolnostima za nesretnog Pacellija/Pia XII. bit će još govora, a ovdje kažimo samo da je Pacelli korektno izvještavao svoje nadređene o tomu što se zbiva u Njemačkoj u vrijeme prvih znakova nacizma, da je više-manje već tada spoznao opasnost koju nacizam donosi katolicima u Njemačkoj. No, kada postane papom Pion XII. (1939.) nastavit će praviti kompromise s Hitlerom, kao što ih je već pravio njegov prethodnik Pio XI.*

„Ledena šutnja“ je karakteristika skoro cjelokupne visoke katoličke hijerarhije, uz časne izuzetke, iako je uglavnom znala za „satansku suštinu nacizma“, tako „*Der Spiegel*“. I prije ovog otvaranja arhiva, objektivni istraživači su našli dovoljno dokaza za tvrdnju da Pio XII. nije bio ni zločinac, ni svetac. Njegova je glavna briga bila „okončanje rata“, pri čemu je smatrao da je „neutralnost“ mudrija od stajanja na bilo čiju stranu. Ali, poznato je da je (ne)činjenje direktno povezano s (ne)moralnošću, i ne samo u slučaju pape Pia XII. i Katoličke crkve u vrijeme fašizma i nacionalsocijalizma...

Goldhagenovu knjigu “

„Katolička crkva i holocaust“ smo uzeli samo kao primjer brzopletosti, odnosno da bismo i tako potkrijepili tvrdnju o važnosti otvaranja „vatikanskih arhiva“, kako onog već učinjenog, tako i onih koji slijede. Jer, Goldhagen se sam zapleo u „trice i kučine“, tako što je na veoma skromnim izvorima zasnovao veoma problematičnu tvrdnju kako je kompletan katolički kler, na čelu s Pijom XII., bio antisemitski, te da je to i danas. Njegova knjiga, doduše, s razlogom vrvi sramnim primjerima „crkvenih dostojanstvenika“ koji su se izjasnili za nacizam, ali prešutkuje primjere druge vrste, jer bi da su navedeni makar dijelom opvrgli njegovu generalnu optužbu. A u međuvremenu se i o jednim i o drugima znade dovoljno, pa se Goldhagenova knjiga ne može uzeti kao „otkriće“ bilo čega novoga. *Goldhagen, međjutim, ide još dalje, pa tvrdi da je „antisemitizam povezan s katoličkim učenjem“ i sa „samim bićem kršćanstva“. A i time je diskvalificirao sam sebe, prosto jer je ostao daleko ispod razine diskusija koje se vode unutar Katoličke crkve i drugih kršćanskih crkava, te u europskoj i svjetskoj javnosti, najkasnije od 1963. godine naovamo. Bolji poznavatelji ove materije, naime, znaju da se od tada vodi veoma živa diskusija o odgovornosti Pija XI. za „ledenu šutnju“ unutar Katoličke crkve o odnosu Vatikana prema nacionalsocijalizmu...*

*****

Barem u SR Njemačkoj je sve započelo čuvenom teatarskom predstavom „Zamjenik“ („Stellvertreter“) Rolfa Hochhutha u kojoj je papa Pio XII. direktno optužen za suodgovornost u holokaustu, to jest bezmilosnom uništenju europskih Židova. U SR Njemačkoj se, doduše, i nešto ranje započeta diskusija ticala mnogih visokih glavešina Katoličke i Evangeličke crkve, kojima je čak i prvi poslijeratni njemački kancelar Konrad Adenauer javno prigovorio „moralno zakazivanje“. Uzgred rečeno, historičari su u Njemačkoj i diljem svijeta više skloni da „moralno posrtanje“ njemačkih biskupa, pa i pape Pia

XII., ne vide primarno u antisemitizmu, nego u „karakternoj grešci“ koja se jednostavno zove kukavičluk. A tim ključem se – neka bude dozvoljeno dometnuti – mogu otključati brojne prešućene nesreće i od strane klera na Balkanu, kako tijekom Drugog svjetskog rata tako i tzv. jugoslavenskih ratova tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća. Ukratko, puna usta optužbi na račun onih drugih, a jako malo brige za zločine u vlastitom narodu, one koji su navodno počinjeni u ime svoje vjere i nacije. Nije li zločin uvijek i posvuda samo zločin, ma koliko se zaklanjao ovim i sličnim omiljenim floskulama za utočište svih nacionalističkih hulja u svim vremenima?

Ovdje se mora ponoviti istine radi – i ne samo kao kontrapunkt Goldhagenovim „istragama“ o „krivnji i ispaštanju“ – da je o nesretnom vremenu pape Pia XII. i o njegovoj „ledenoj šutnji“ objavljeno samo u periodu između 1965. i 1981. godine više od 5.000 dokumenata, od kojih ga neka dodatno opterećuju, no druga ga dijelom i „rasterećuju“. No, Goldhagen prešućuje napore drugih istraživača, pa i neprijeporne znanstvene istine, te se ne obrušava samo na „moralne zakazivače“, nego i na Katoličku crkvu i njezino učenje. U knjizi Daniela Jonaha Goldhagena je najapsurdnija ideja/prijedlog, naime, da bi se iz „Biblije“ morale izbrisati sve neistine o Židovima. Goldhagen zbog toga predlaže održavanje konferencije svih kršćanskih crkava, uz sudjelovanje židovskih promatrača! Goldhagenova „istraga“ o „krivnji i ispaštanju“ vrvi od generalnih optužbi i neobičnih prijedloga koji ponekad zvuče, čak, glupo ili smiješno. Pomenimo ovdje još jednu takvu, onu kako Katolička crkva, navodno, želi sve Židove preobratiti na kršćanstvo. Time se Goldhagen na apsurdan način približio flasifikatima ili „originalima“ koji govore već stoljećima o „svjetskoj židovskoj zavjeri“...

Da se o zbivanjima u nacističkoj Njemačkoj i njezinim zločinima diljem Europe u Vatikanu znalo više, dakle, nema nikakve sumnje. Smije se zaključiti i prije očekivane naredbe pape Franje o potpunom otvaranju vatikanskih arhiva o vremenu holokausta, da je

Vatikan ostao više-manje zarobljenikom pogrešnih procjena i početnih grešaka. To se smatra u objektivnim znanstvenim krugovima neoborivom istinom, s kojom se Katolička crkva mora kad-tad suočiti, kao i s pretpostavkom da su i zbog taktiziranja u Vatikanu, između ostalih, i milijuni katolika završili u Hitlerovim raljama kao počinitelji zločina, kao strastveni pripadnici „novog poretka“. Nema osnova, dakle, za Goldhagenove tvrdnje da je Katolička crkva Židovima „namjerno, aktivno i konsekventno priređivala štete“, tj. da je bila ortak u Hitlerovom holokaustu, ali to ju ne oslobađa krivnje za „ledenu šutnju“. Već je pomenuto da je Vatikan u periodu između 1965. i 1981. godine publicirao oko 5.000 dokumenata iz vremena Drugog svjetskog rata, koji ga najvećim dijelom rasterećuju „generalne optužbe“ za šurovanje s nacistima. Takve optužbe bi ga, definitivno, mogao osloboditi samo uvid „nezavisnih istraživača“ u kompletnu arhivu iz vremena nacionalsocijalizma, ukoliko tako bude glasila očekivana naredba pape Franje. Jer, pri tomu se treba imati na umu da se glavčina već „otvorenog arhiva“, po naredbi Ivana Pavla Drugog, odnosila na vrijeme pape Pia XI., koji je prije nego što je postao „Sveti otac“, nosio građansko ime Achille Ratti. A njega je nakon smrti godine 1939. na „Petrovom prijestolju“ naslijedio nuncij Pacelli, mnogo poznatiji pod papским imenom Pio XII. Odmah poslije prvog i djelomičnog otvaranja vatikanskih arhiva koji se tiče holokausta, spekuliralo se, naime, kako će i dokumenti koji se odnose na Pacellijevu vladavinu (1939.–1958.) biti uskoro „obrađeni“ i stavljeni na raspolaganje istraživačima. Doduše, Pacelli i u već dostupnim dokumentima igra izuzetno važnu ulogu. Podsjećanja radi, nuncij Pacelli je autor pisma u kojem se antižidovskim i antiboljševičkim vokabularom izvještava iz Njemačke u prednacističko vrijeme. U neku ruku, Pacelli je – nakon povratka u Rim – u Vatikanu bio „expert za Njemačku“, a prije nego što će postati papom postaje kardinalom i državnim tajnikom u Vatikanu, što će reći šefom vatikanske diplomacije. On sam piše, doduše, već 1923. godine da je nacizam „antikatolički pokret“, a uoči

nacističkog dolaska na vlast upozorava da je nacionalsocijalizam „možda najopasniji jeres našega vremena“. U jednom pismu iz rane faze nuncij Pacelli izvještava i da je „jedan pištolj bio uperen prema mojoj glavi“, redovno protestira protivu napada nacističkih napada na katoličke svećenike, a ponekad i protivu antisemitizma. U jednoj promemoriji njemačkoj vladi iz 1934. godine kaže kako je „apsolutizacija rasnog mišljenja pogrešan put, čiji nezdravi plodovi neće dugo čekati da se pojave“.

I Pacellijev kolega, nadbiskup Cesare Orsenigo, nuncij u Berlinu, piše 1933. godine, primjerice, o sramotnoj i suludoj nacističkoj antižidovskoj politici. Iz već pregledanih dostupnih dokumenata prozilazi, također, da se nuncij Orsenigo – na izričito uputstvo pape Pia XI. – trebao izjasniti protiv bojkotiranja Židova u toj ranoj fazi nacističkog ludila, te da je 1937. godine otkazao kao doajen diplomatskog kora sudjelovanje na nekoj proslavi gdje je trebalo hvaliti „Vođu“. No, sve je to ostalo zakovano tajnama interne komunikacije. U javnosti je na snazi bio „pakt o nenapadanju“ između Hitlera i Vatikana. Otuda i važnost očekivane naredbe pape Franje o definitivnom stavljanju na raspolaganje vatikanskih arhiva iz vremena holokausta.³

*****

---

³ Na portalu Autograf.hr je 10. rujna 2014. godine objavljena vijest kako je upravo nadbiskup Jean Louis Brugues, glavni vatikanski arhivar i bibliotekar, najavio da će arhiva koji se odnosi na razdoblje od 1938. do 1958. biti uskoro dostupna javnosti. Pri tomu je Jean Louis Brugues pojasnio kako je kompletna arhiva do 1938. godine već otvorena za istraživače, te da će kompletan arhiv iz vremena nacionalsocijalizma biti otvoren za godinu i pol dana. „Odluka da dio kolekcije arhiva postane dostupan istraživačima uvijek je politička i ostavljena samom papi. Papa Franjo mi je rekao da se slaže da se ovaj dio učini dostupnim kao i svi dokumenti iz ovog povijesnog perioda, osim onih koji se odnose na osobni život pojedinaca“, naglasio je nadbiskup Brugues. Vidjeti, <http://www.forum.tm/vijesti/vatikan-otvara-svoj-arhiv-za-razdoblje-od-1938-do-1958-godine-2186#sthash.CxHNWuDw.dpuf> ...

Papa Pio XI. je, kao što je poznato iz povijesti, ovlastio svoje nuncije da isposluju konkordate, međunarodno-pravne sporazume, to jest obvezujuće ugovore s Hitlerovom Njemačkom, koji su regulirali odnose Svete stolice i Hitlerove Njemačke kao posve normalne države., pri čemu treba kazati da se na konkordatima radilo i prije dolaska Hitlera na vlast, kao i da je Sveta stolica znala da u nacističkom programu stoji propisano tzv. pozitivno kršćanstvo, odnosno da je Hitler govorio kako se osobno Jesus Krist borio „protiv židovskog otrova“. Ali, u početnoj fazi njemačkog ludila nije bilo neuobičajeno što je, primjerice, Ordinariat Mainz zabranio da nacionalsocijalisti smiju primati „svete sakramente“, čemu su se pridružili i drugi ordinariati; što je, primjerice, još krajem 1932. godine samo svaki sedmi katolik u Njemačkoj bio članom Hitlerove partije, a i to je Svetoj stolici bilo suviše.

Dolaskom Hitlera na vlast 1933. godine sve se promijenilo i u Njemačkoj i u odnosima Vatikana i Hitlerove Njemačke. Papa Pio XI., svjedoče već otvoreni arhivi, u jednom razgovoru početkom ožujka 1933. godine, kaže: „*Hitler je prvi i jedini državnik koji otvoreno govori protiv boljševika*“. U toj slijepoj antiboljševičkoj odbojnosti spram boljševizma Sveta stolica je uletila pravo u „Hitlerov zagrljaj“, a njemački katolici, do jučer tako indiferentni spram nacista, postaju masovno članovi nacističkog pokreta. Evangelisti/protestanti su to već masovnije bili, u njih se „pokret otpora“ Hitlerovoj državi ionako brojao na prste. Iz jednog već dostupnog pisma vatikanskog nuncija Orseniga iz Berlina prozilazi, naime, i sljedeće: „*Ne da se, nažalost, sporiti da su se katolici, uz rijetke izuzetke, s entuzijazmom okrenuli režimu*“. Nešto kasnije, vatikanski nuncij piše: „*Za nas strance je prije svega iznenađujuća brzina kojom se ovaj narod, koji važi kao težak i koga se teško može impresionirati, sve do ivice misticizma oduševio za novi režim. Hitlerova vlada ima mase u rukama i može s njima činiti što hoće*“. Nažalost, to se pokazalo storninuprocentno točnim.

U vezi s „katoličkim oduševljenjem“ za Hitlera, „Spiegel“, doduše, tvrdi da je Orsenigo malo pretjerao, jer su „njemački katolici bili značajno manje oduševljeni nacionalsocijalizmom od protestanata“! Ali, u Vatikanu se ovim izvještajima iz „državnih razloga“ pridavao neadekvatan značaj, a što će u krajnjem odrediti vatikansku sudbinu glede nacionalsocijalizma. *Već početkom travnja 1933. godine počeo će pregovori između Svete stolice i Hitlerove Njemačke, a rezultatom pregovora bit će Hitler oduševljen. Vatikan je mislio da je sklopljenim „konkordatima“ ostvario taktičku i suštinsku premoć nad Hitlerom, a Hitleru je bilo važno jedino „papsko priznanje“ njegova režima. O sadržaju „konkordata“ nije se previše brinuo. Kada dođe vrijeme staviti će ih van snage, uostalom kao i sporazume Njemačke s drugim državama.* Ovdje još treba dodati da je 28. ožujka 1933. godine Biskupska konferencija u Fuldi ukinula sve dotadašnje „opće zabrane“ i „upozorenja“ in puncto NSDAP, pa je čak, pozvala njemačke katolike na vjernost i odanost „pravnom poretku“! Time je prvotni „katolički otpor“ Hitleru i nacistima bio i definitivno slomljen. Uslijedit će, kao što je već spomenuto, „oduševljenje, na ivici misticizma“. U čemu se više generalno nisu razlikovali katolici i protestanti. Oporba se smanjivala svakim danom, intelektualna elita je šutjela, ili je bila u egzilu. *Možda je i najgore u cijelom ovom kontekstu bilo što su odluke Vatikana i Biskupske konferencije Njemačke o priznavanju Hitlerovog režima, de facto i de iure putem sklopljenih „konkordata“, učinile Hitlera prihvatljivim – na početku njegove strahovlade - i za ogorman dio svijeta, posebno katoličkog. U tomu je jedan od vatikanskih najtežih grijeha za zlo koje će uslijediti, to neće moći dovesti u pitanje nikakva nova otkrića u posve otvorenim vatikanskim arhivima!*

U jednoj depeši već spominjanog berlinskog nuncija Orseniga iz 1935. godine, primjerice, se kazalo: „*Ako, kako izgleda, nacionalsocijalistička vlada duže ostane na vlasti, Židovima je određeno da nestanu iz ove nacije*“. Pa, ni tada nije iz Vatikana ništa procurilo u javnost. Tek kada je 1936. godine postalo i Vatikanu jasno

da Hitlerov režim nije voljan „poštivati prava katolika“, ponudio je Pio XI. njemačkim biskupima mogućnost da se „javno izjasne protivu diktatora“. A na rastanku s jednom njemačkom biskupskom delegacijom u siječnju 1937. godine je izjavio: „*Nacionalsocijalizam nije po svom cilju i svojoj metodi ništa drugo do boljševizam*“. Dodao je tomu: „*Ja bih to i gospodinu Hitleru rekao!*“. Međutim, u jednoj enciklici, upućenoj neposredno poslije ovog susreta s njemačkim biskupima svim katolicima, nacionalsocijalizam je spomenut samo riječima da se iz Vatikana prati s „gorućom pažnjom“. Moguće je, ipak, misle dobri poznavatelji ove materije, da bi se Vatikan odlučnije suprotstavio Hitlerovoj diktaturi da Pio XI. nije umro 1939. godine. Znakovi u prilog tomu postoje u par već pročitanih dokumenata, primjerice u pismu Pia XI. katoličkim sveučilištima i fakultetima iz 1938. godine, u kojem im daje uputstvo da se pozabave nacizmom kao „greškom“. A ključni argument u obranu Pia XI. je činjenica da je na njegovom radnom stolu u trenutku smrti ostao ležati nepotpisani nacrt nove enciklike „Protivu rasizma i antisemitizma“, koja je za sve vremena ostala samo „nacrt“. Nuncij Pacelli, u međuvremenu papa Pio XII., nije ovu encikliku ni potpisao ni poslao svojoj pastvi!

Već sada se sa sigurnošću smije tvrditi da se u Vatikanu znalo i za Hitlerove koncentracijske logore, makar za neke, ako ne i za sve. U jednom internom vatikanskom papiru iz 1943. godine, naime, spominju se „specijalni logori smrti u blizini Lublina (Treblinka) i kod Brest-Litowska“. Informacije o razmjerama židovske nesreće stizale su u Vatikan direktnim diplomatskim vezama s njihovim nuncijima u Hitlerovoj Njemačkoj, putem direktne komunikacije s biskupima, ali i putem pisama običnog katoličkog puka i svećenika koji se nisu dali upregnuti u „Hitlerovo kolo smrti“. Jedan od usamljenih „boraca pokreta otpora“, sve usamljenijim kako je Hitlerov režim postajao okrutniji, bio je i berlinski biskup Konrad von Preysing, koji 06. ožujka 1943. godine njegovom „prijatelju u Rimu“ piše: „*Ne bi li bilo moguće da Vaša Svjetlost još jednom pokuša nastupiti u zaštitu mnogih nesretnih – nedužnih. Ovo je posljednja*

nada mnogih!“ Treba li reći da je primatelj pisma bio nitko drugi do papa Pio XII., a da su nedužni nesretnici iz pisma berlinski Židovi. No, Pio XII. nije uslišio molbu svog prijatelja iz Berlina da se obrati „svjetskoj javnosti“, nego je u svom odgovoru biskupu Preysingu poručio da progonjenim Židovima ne može drugačije pomoći nego molitvom. (!?) Cinizam nerijetko natkrili i najveće nesreće!

Inicijative biskupa Preysinga za javnim protestom makar njemačkih katoličkih biskupa blokirane su bile odmah od strane crkvene hijerarhije u Fuldi, gdje je bilo glavno sjedište njemačke katoličke hijerarhije. Tadašnji predsjednik Biskupske konferencije kardinal Adolf Johann Bertram, naime, ne samo da je blokirao Preysingove i slične inicijative, nego je „pobunjenike“ slao u izolaciju, u male crkvene zajednice, daleko od centara i očiju javnosti. Bertram je insistirao na „lojalnosti prema NS-režimu“ i opirao se kazati javno bilo kakvu zamolbu u korist Židova, jer „nije imao mandata da govori u njihovo ime“. Opet onaj spominjani cinizam, kojega kasnije pronađu istraživači poput Goldhagena, pa koriste kako im se prohtije. Berramova servilnost dostignula je, inače, vrhunac za Hitlerov rođendan 1940. godine, kada mu je u pismu izrazio i lojalnost i pokornost. Tim povodom je spomenuti biskup Preysing direktno od pape Pia XII. zatražio razriješenje od službe, što je ovaj odbio. I to je dobro što je učinio. Jer, biskup je u Berlinu osnovao „pomoćnu službu“ („Hilfswerk“ pri Ordinariatu u Berlinu) koja je skupljala podatke o progonima Židova i o drugim zločinima. O svemu tomu je direktno informirao Pia XII. Najkasnije 1943. godine su, dakle, i Vatikan i svi drugi njemački biskupi znali ono što su znali Preysinger i njegovi ljudi. Nitko više nije mogao u katoličkoj crkvenoj hijerarhiji u Njemačkoj, i posljedično u Rimu, kazati – ne znam ništa o tomu. Dodajmo o biskupu Preysingu tek toliko da je 1945. godine primio „kardinalski purpur“ iz ruku svog prijatelja Pacellija, pape Pia XII., te da je pet godina poslije umro u borbi protiv „lijevih crkvenih neprijatelja“, u sovjetskoj zoni, u tadašnjem DDR-u. Nažalost, u

Njemačkoj je bilo isuviše malo Preysinga, a isuviše mnogo Bertrama. Uostalom, kao i na Balkanu...

*****

Teško je, dakako, izrijekom kazati da li je Pio XII. znao o svim detaljima i o razmjerama fašističkog i nacionalsocijalističkog zla, o šest milijuna ubijenih Židova i o genocidu nad drugim nevinim religioznim i etničkim skupinama. Neprijeporno je, pak, i prije definitivnog otvaranja sviju arhiva u Vatikanu koji se tiču holokausta, da je znao mnogo, ali se odlučio za „ledenu šutnju“. U referentnim njemačkim izvorima, posve izrijekom i ovdje već obimno korištenom specijalističkom svesku magazina Der Spiegel (Klaus von Wiegrefe, Der Weg in die Diktatur...), ne postoje dileme – jesu li se pape su se bojale za sebe ili za „milijune talaca-katolika“ u Hitlerovom režimu, posebice za „katolike židovskog korijena“, kojih nije bio mali broj u Hitlerovom carstvu. Papa Pio XII. se bojao, dakle, da bi Führer „mogao poduzeti generalni napad protivu Rimske crkve“, kako stoji u bilješci iz 1943. godine Hitlerovog veleposlanika pri Svetoj stolici Diega von Bergena, jer bi tako „brojni katolici izgubili život“.

Iluzije o Hitleru nisu imali, dakle, i nisu mogli imati ni Pio XI. ni Pio XII. Iz jednog već otkrivenog dokumenta proizilazi, čak, da je papski nuncij u Berlinu Orsenigo, po nalogu Pia XII., početkom studenoga mjeseca 1943. godine izrijekom skrenuo pažnju Hitleru na „progon Židova“. Iz tog dokumenta proizilazi, dakle, sljedeća verzija nuncijskog posjeta „velikom diktatoru“ i još većem zločincu, vjerojatno najvećem u ljudskoj povijesti: *„Primljen sam od Führera i Kanzlera Hitlera, ali čim sam dotaknuo pitanje Židova i židovstva, blagosti i ljudskosti u tretmanu, okrenuo se Hitler, otišao do prozora i počeo bubnjati prstima po prozorskom oknu. Možete zamisliti kako mi je bilo nezgodno izlagati moje namjere mome partneru u razgovoru okrenutog leđima. Ja sam učinio to, unatoč tomu. U jednom momentu se Hitler iznenada okrenuo, otišao do jednog stola, gdje je stajala časa s vodom,*

uzeo ju je i tresnuo s njom bijesno o zemlju ...“ Branitelji Vatikana i uloge Katoličke crkve u Drugom svjetskom ratu pridat će ovoj bilješci, vjerojatno, više značenja nego što ona zaslužuje, ali se ovo svjedočenje više ne može ignorirati. Tko je dobre volje i čista razuma i srca umjet će i druga optužujuća i oslobađajuća svjedočenja, koja će se tek otkriti, situirati tamo gdje im je mjesto, u kritičku kulturu sjećanja...

Privedimo kraju priču o vatikanskim arhivama i njihovim tajnama, o papinskim vrlinama i manama, o njihovim zaslugama i grijesima u vremenu nacionalsocijalizma, tako što ćemo citirati završnu rečenicu iz magazina „Der Spiegel“, koja se odnosi na (ne)sretnog i (ne)spretnog Pacellija, tj. papu Pia XII. – *„U krug svetaca ne treba biti primljen, jer za nebesko carstvo bi, po kanonskom pravu crkve čiji je poglavar bio 19 godina, morao ostaviti dokaze putem prolijevanja svoje krvi, ili kroz herojsko prakticiranje vrline, a to je Eugenio Pacelli propustio.“* (Svi prijevodi u ovomu feljtonu su moji – M.L.)

Propustiti učiniti je, pak, upravo u crkvenom nauku veliki grijeh. Posebno u „zla vremena“, u vremenima „velikih jeresi“. Nepopravljiv! No, unatoč tomu, konzervativni Poljak na čelu Vatikana proglasit će, vjerojatno, kao i mnoge slične nesretnom Piu XI. i Piu XII., za svece., čime će mnogi ljudi izgubiti i posljednje iluzije o „Nebu“. Uostalom, ima li „Neba“ uopće ako u njemu „odsjedaju“ razni nunciji i pape, koji su se bez „božanskih kriterija“ i „practicirajućih vrline“ prošvercali za „svece“? Pa ipak, poželimo dobrodošlicu Svetom ocu u Bosni i Hercegovini, u njegovoj misiji mira i dobre volje. Ivan Pavao Drugi se u prošlosti dovoljno često pokazao osvjedočenim bosanskohercegovačkim prijateljem da bi se to smjelo zanemariti ili omalovažiti! Možda njegov posjet pomogne da u BiH stasavaju časni ljudi s „herojskim krepostima“, čija svetost ne mora biti zasnovana samo na (J)evandjelju ili Kuranu, nego na ljudskoj dobroti i poštenju, koje ne može biti rezervirano samo za vjernike! Jedanaest godina poslije ne bih ovako završio feljton. Nitko ne radi ozbiljno da u BiH stasavaju časni ljudi s „herojskim krepostima“...

III - Prilozi razumijevanju krivnje i viktimo-transgresije

1. O prokletstvu selektivnog sjećanja u jugoistočnoj Europi⁴

Tko se iole razumije u fenomen kritičkog nadvladavanja prošlosti, znade da je najveća prepreka tomu odnjegovano selektivno sjećanje, odnosno ljudska sklonost da pamti u pravilu samo zlo koje su drugi nanijeli nama ili kolektivitetu kojemu pripadamo. Samo se u rijetkim kulturama njeguje kultura kritičkog sjećanja na vlastite kolektivne tamne mrlje iz prošlosti, u kojoj se i naši preci pojavljuju kao „dželati“, a ne žrtve. Takva je, primjerice, ovovremena kritička kultura sjećanja u SR Njemačkoj, odnjegovana s mnogo truda poslije nacionalsocijalističkog sunovrata i traume (1933.–1945.). Dolasku Hitlera i nacionalsocijalista mirnim putem na vlast je ovih dana bilo 80 godina, od kraja Drugog svjetskog rata je prošlo skoro 68, a od posljednjih balkanskih ratova više od 17 godina. Pa ipak, veliko je pitanje da li smo mi u BiH i u regiji jugoistoka Europe uopće nešto naučili iz svega toga. Po svoj prilici, mi i ne uspijevamo kritički misliti vlastitu prošlost, pa zbog ideologijskog tretmana povijesti i u tzv. komunističkom i u tzv. tranzicijskom odsječku naše recentne povijesti i dalje vodimo „nedovršene ratove“, ili „građanske ratove sjećanja“...

Neskromno izdvajam da sam iz ovih razloga godinama pisao o njemačkim iskustvima nadvladavanja prošlosti, da bi po povratku u BiH pripremio knjigu „Kultura sjećanja“, čija se suština ogleda u njezinom podnaslovu „Pledoaje za izgradnju kulture sjećanja i u regiji

---

⁴ Uz druge, i ovaj moj prilog služi kao obvezna literatura na izbornom kolegiju „Interkulturalno razumijevanje i ljudska prava“, koji se – uz potporu Helsinškog odbora za ljudska prava Kraljevine Norveške – izučava na više univerziteta u regiji jugoistoka Europe. Na Sveučilištu u Mostaru izučava se, nažalost, bez potpore NHC-ija na Odjelu politologije Filozofskog fakulteta. Vidjeti: kompendij Interkulturalno razumijevanje, II. izdanje, Oslo, Sarajevo, 2013.

jugoistoka Europe“.⁵ Dakako, riječ je o apelu za promjenu paradigme, u krajnjem da se umjesto „viktimo-transgresije“ koju živimo u postjugoslavenskoj, ili postratnoj bh. okrutnoj stvarnosti počnemo obzirno odnositi prema našim recentnim nesrećama, upravo po uzoru na šampione „kritičke kulture sjećanja“, ovovremene Nijemce.

a) Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja⁶

Mi se, zapravo, imamo priliku vrlo rijetko obradovati ozbiljnijim istraživačkim naporima, primjerice poput projekta Mirsada Tokače „*Bosanska knjiga mrtvih*“, ili projektu Zaklade Friedrich Ebert kojim se pokušalo osvijetliti traumatične ključne godine 20. stoljeća na našim prostorima (1918., 1941., 1945., 1991.). Zbog toga se i moraju pozdraviti i svi odgovorni istraživački naponi glede kritičkog preispitivanja naše prošlosti, u koji ubrajam i upravo objavljenu knjigu profesora Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, docenta dr. sc. Ivice Šarca „*Kultura selektivnog sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna država Hrvatska*“.⁷

Već sam naslov knjige dr. Šarca je obećavajući. Postaviti fenomen „selektivnog sjećanja“ u središte vlastitog istraživanja podrazumijeva, naime, kritički preispitati omiljenu nam kulturu zaborava vlastitih sramota u povijesti. Uostalom, radi se o studiji koja obrađuje jednu od najdelikatnijih tema novije povijesti naroda Hercegovine, krvavim proljećem i ljetom 1941. godine, u kojima su počinjeni užasni zločini na svim stranama, samo što se o njima šuti kao zaliven. Među hercegovačkim Hrvatima se pretežito govori o partizanskim zločinima za vrijeme i poslije Drugoga svjetskoga rata,

---

⁵ Vidjeti: Lasić, M.: „*Kultura sjećanja*“, FES, Sarajevo, 2011. (www.milelasic.com – rubrika Knjige);

⁶ Pod ovim naslovom je moja recenzija objavljena u *Oslobođenju* 23. 02. 2013. godine;

⁷ Šarac, Ivica: „*Kultura selektivnog sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna država Hrvatska*“, Crkva na kamenu, Mostar, 2012.

bez ozbiljnog referiranja na užas koji je proizvela NDH u njezinom kratkom životu u Hercegovini i drugdje. Među Bošnjacima se ne propituje vlastiti doprinos zločinima ustaške države, primjerice u lipanjskim tragedijama srpskog naroda u Istočnoj Hercegovini 1941. godine. A Srbi žive iluziju tzv. komunističke historiografije o vlastitoj zasebnoj ulozi, te novije o bezgrešnom začecu Republike Srpske. Utoliko će knjiga „*Kultura selektivnog sjećanja – Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*“ šokirati sve nacionalističke interpretacije, prvenstveno jer obrađuje najosjetljiviju traumatičnu tematiku iz historije hrvatskog naroda u prvoj polovici 20. stoljeća, koja je isprepletana s traumama oba druga hercegovačka naroda, pa ako i na različit način.

*****

Na knjizi je dr. Šarac – kako je kazao na promociji studije krajem siječnja u Mostaru – radio posljednje tri-četiri godine, strpljivo prebirući po arhivskoj građi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru te Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije. Sami izbor tema je takav da na neki način provocira, svjestan je dr. Šarac da i metodološki pristup i interpretacijski pokušaj ove problematike nužno izazivaju reakcije. „*Nadam se da one neće ići ad hominem, nego da će se baviti samom temom*“, poželio je autor, „*bit ću zahvalan za svaku dobronamjernu korekciju. A nadam se da će se istraživanje osjetljivih dijelova prošlosti nastaviti, jer nam je potrebno i nužno nam je „suočavanje s vlastitom prošlošću, pa i s onim najmračnijim i najneugodnijim dijelovima*“.

Ne mogu čitatelje voditi kroz potresne stranice stradanja kako jednih tako drugih i trećih tijekom tih stravičnih šest proljetno-ljetnih mjeseci 1941. godine u Hercegovini. No, tko voli ovaj toponim i sve hercegovačke ljude osjetit će zahvalnost autoru zbog enormno uloženog truda da kroz teške događaje prođe što etičnije. Pitanje je

samo da li se takav njegov pristup uopće može svima dopasti. U završnim promišljanjima obimne studije od 383 stranice, opremljene impresivnom interpretacijom izvornih dokumenata, uz korišćenje literature i na engleskom i na njemačkom jeziku, dr. Šarac je s tim svim u vezi napisao: „Kada se govori ili piše o mržnji i ubijanju, o oružanim sukobima i ratovima, onda je to nužno govor ili tekst (i) o zlu. Od toga ovdje nisam bježao, ali sam ga nastojao kontekstualizirati, pokušao sam razmrsiti neke od njegovih kauzalnih čvorova, naznačiti mu razmjere, dakako u granicama vlastitih spoznajnih mogućnosti, izvorne građe i sredstava koja su mi bila na raspolaganju. Govor o ratu i zlu koje taj povijesni fenomen proizvodi jest u prvom redu govor o čovjeku. Ovdje sam pokušao prići toj temi stazom koju je davno utabao Stendhal, a ona je sazdana od njegove čvrste (i uvjerljive) pretpostavke da je 'čovjek toliko nesavršen da ne može biti ni savršeno zao'. U interpretativnom pristupu nastojao sam se pomučiti u primjeni mudra, a teško ostvariva načela da povjesničara 'ne bi trebalo zanimati je li nešto 'negativno' već kako je i zašto nešto postalo 'negativno' (M. Aničić). Dakako da je moja interpretacija proljetnih i ljetnih zbivanja 1941. godine u Hercegovini subjektivna“, samokritičan je autor, ali „u ovaj tematski svijet ušao sam otvoreno i svjestan 'da o ratu odavno sve znamo, osim još ponešto' (Ugo Vlaisavljević). Mene je upravo zanimao ovaj prostor 'još ponečega' ...“

*****

Iz završnih poruka dr. Šarca izdvojit ćemo i ocjenu: „U Hercegovini su se dogodila tri vala nasilja u proljeće i ljeto 1941. godine: prvi je bio najmanji po intenzitetu i broju žrtava i u njemu je stradala skupina Hrvata i Muslimana (travanj), a druga dva, vidovdanski (potkraj lipnja) i kolovoški (prva polovca kolovoza) bila su jačega intenziteta ... i njima je stradao veliki broj Srba u Hercegovini...“ Izdvojit ćemo i autorov sud: „Treći i završni dio pokazuje da će se historiografija ubuduće morati daleko intenzivnije i ozbiljnije pozabaviti ulogom, djelovanjem i stradanjima Katoličke crkve u

Hercegovini u vremenu Drugoga svjetskog rata...“ Po njegovom nalazu, „nekoliko svećenika i redovnika ušlo je aktivno (s dopuštenjem i bez dopuštenja nadređenih instanci) u polje političkoga i svjetovnoga djelovanja, ali nije potvrđen nijedan slučaj organiziranja ili sudjelovanja u zlodjelima (kako je inače glasila službena verzija jugoslavenske historiografske literature)“. Bojim se da će se o ovom dijelu studije i ovim formulacijama voditi ponajveći prijepori...

Govoreći jasperovski, i kada nema kriminalne odgovornosti, jer to je uvijek odgovornost pojedinca, ostaje pitanje političke, moralne i metafizičke odgovornosti svakog kolektiviteta, pa u ovom slučaju i hercegovačkog hrvatskog naroda i njegova katoličkog klera za sramotnu iluziju zvanu ustaški pokret, ma kolika ona bila, odnosno zločine počinjene nad ljudima druge vjere i nacije, ma koliko ih počinili pojedinci s imenom i prezimenom. U tomu ništa ne mijenjaju kriminalne, političke, moralne i metafizičke odgovornosti drugih za ubojstva Hrvata, uključivo 66 svećenika Hercegovačke provincije, tijekom rata i poraća, u pravilu iz pobjedničke objesti i odmazde, i na vrlo surov način. Takvo što se svugdje mora označiti kulturocidom, ma koliko nam se formulacija činila preteškom i gdje nam bili u Drugom svjetskom ratu srodnici. Ako držimo do sebe, i drugih...

Knjiga kolege Šarca je, doista, pisana znanstvenim stilom, uz kritičko vrednovanje brojne i nerijetko proturječne arhivske građe, pa se autorov istraživački postupak može mirne duše nazvati i „hodom po mukama“, ili prolazom kroz „minka polja“, koje su patriote i „osvetnici“ raznih provenijencija posijali u svojim interpretacijama recentne povijesti, pa i ovog odsječka u zemlji Hercegovoj. „*Autor nastoji komparativnom metodom, stavljajući naglasak na izvorne dokumente, probiti se kroz šumu nerijetko ideološki obilježenih, pa tako i lažnih, prikaza hercegovačke stvarnosti 1941. godine kako bi došao do pune istine*“ – kazali su u popratnoj obavijesti javnosti o Šarčevoj knjizi urednici „*Crkve na kamenu*“, koji su uvjerenja da je upravo tu „*i najveće dostignuće ovoga rada: on je logičan, nepristran,*

nenapadan, reklo bi se bez teških riječi, ali neumoljivo lomi ili pak ispituje različite vijesti, sjećanja, kao i povode zbog kojih je netko pisao na svoj način o događajima u Hercegovini 1941. godine. Uvidom u tako bogatu i raznovrsnu, a u velikoj mjeri dosada nekorištenu izvornu građu; isključivo znanstvenim pristupom povijesnoj stvarnosti; hrabrim suočavanjem s ideološkim pristupima ratnoj stvarnosti, bez obzira s koje strane dolazili; dosljedno provedenom metodologijom rada; i sukladno svim navedenim prednostima po svojim rezultatima ili zaključcima ovo djelo možemo uvrstiti među pokazne radove, uzorke kako treba istraživati, pisati i donositi zaključke.”

Moguće je da se u ovoj pohvali dr. Šarcu radi i o nakladničkoj pristrasnosti? Želim dometnuti kako i osobno smatram autorov napor nesvakidašnjim činom, u osnovi čestitim, ma koliko ne mogao dijeliti sve autorove obzire, uključivo prema Katoličkoj crkvi, a imam potrebu, ipak, izdvojiti posebno vrijednom činjenicom što se kao nakladnik ove zahtijevne literature pojavljuje jedna crkvena institucija u Mostaru. Uostalom, uvjeren sam kako se bez pomoći KC među hercegovačkim i uopće Hrvatima o ovoj temi ne može otvoriti ozbiljna rasprava. Zbog toga bih i volio da je u pravu uredništvo „Crkve na kamenu“ kada smjelo tvrdi da će ova knjiga od sada biti nezaobilazna literatura svima onima koji se budu željeli baviti ovom tematikom. Tomu bih se kao neovisan čovjek i intelektualac mogao samo radovati. No, bojati se da će se autorovo ozbiljno propitivanje državnih i crkvenih arhiva, uključivo ideološki jednostranih svjedočenja (iz vremena tzv. komunizma i tzv. dolaska demokracije) suočiti s ignorancijom, ili nipodaštavanjem unutar podijeljenih akademskih zajednica i nacionalnih historiografija. Jer, studija dr. Šarca se, zapravo, ne može dopasti ni hrvatskim ni srpskim ni bošnjačkim jednodimenzionalnim historiografijama koje više skrivaju nego otkrivaju. Dopast bi se mogla, eventualno, samo onim znanstvenicima i kulturolozima i slobodnim građanima koji njeguju kritički diskurs protivu „kulture selektivnog pamćenja“, jer ona i nije drugo do nekultura zaborava!

b) Doživotna trauma bosanskohercegovačkih žena⁸

... Neki su od mučitelja svojim sadašnjim žrtvama u neka ranija vremena poklanjali i krizanteme, zabilježila je Jadranka Cigelj u njezinoj knjizi „Apartman 102 – Omarska“,⁹ a to će se naročito dopasti Michaelu Martensu, koji je objavio veliku recenziju njemačkog izdanja njezine knjige u „Frankfurter Allgemeine Zeitungu“ („FAZ“, 27. 11. 2007.) i taj teško objašnjivi paradoks izvukao u naslov „Krizanteme od budućih mučitelja“. (Ja sam godinu dana ranije već o ovoj knjizi opširno pisao u feljtonu za „Oslobođenje“ i to iz razloga što ova knjiga dotiče i sva ona pitanja koja su pokrenuta u ML-reportaži, te otvara temeljno pitanje: kako i zašto normalni ljudi u miru postaju zvijeri u ratu?) „Tek sada, više od deset godina nakon nesavršenog Daytonskog ugovora, dobijaju umorstva u Bosni svoje glasove“, ocijenio je spomenuti Martens u „FAZ-u“, podsjetivši i na režiserku Jasmilu Žbanić i njezin film „Grbavicu“ o silovanoj Bošnjakinji i njezinoj kćerci, koji je pretprošle godine dobio „Zlatnog medvjeda“ u Berlinu, da bi u istom dahu spomenuo i knjigu Jadranke Cigelj, koja je, također, u stanju da „brojevima ratne statistike posudi supstancu, odnosno dušu putem označenih individualnih sudbina“.

U knjizi „Appartement 102 – Omarska“ izvještava gospođa Cigelj o njezinom preživljavanju u jednom srpskom logoru-mučilištu, u kojem je oko 3.000 muškaraca zlostavljano i ubijeno, piše Martens u „FAZ-u“, a osim njih je u nekadašnjem rudniku Omarska, u blizini bosanskog grada Prijedora, zadržano i 37 žena, od kojih je većina – kao i kroničarka – izišla iz logora „sa životom ili onim što je od njega još preostalo nakon fizičkih i prije svega psihičkih tortura“. Neki od njenih mučitelja su gospođi Cigelj bili osobno poznati: u mirnim vremenima bile su to kolege, susjedi ili su se jednostavno zajedno

---

⁸ Pisano u Berlinu, a objavljeno prvi put 05. 11. 2008., godine na beogradskom portalu Peščanik.net, te u ovoj verziji 11. 03. 2013. na tuzlanskom portalu Vidiportal.ba...

⁹ Cigelj, Jadranka: „Appartement 102 – Omarska“, Diametric Verlag, Wuerzburg 2007.

vozili javnim prijevozom, nastavlja Martens, ukupno uzevši i na izgled dobro odgojeni ljudi, koji su u drugim vremenima pjevali basove u lokalnom koru, pisali magistarske radove u Švicarskoj ili pri posjetama donosili krizanteme. Putem rata i slučaja da su rođenjem Srbi postali su ovi ljudi gospodarima života i smrti njihovih ranijih susjeda, piše Martens. Kod nekih od njih je izbio i sadizam u prvi plan. S bolno izoštranim čulima preživjela je gospođa Cigelj u ovom svijetu i godinama potom je sve to ovjekovječila, nastavlja Martens. S mjestimično teško podnošljivom prodornošću opisuje autorica ove knjige protok njezinog stradanja u sjeverozapadnoj Bosni, koje je trajalo 55 dana, ali se nastavlja i cijeli život. Ona ocrtava psihološku strategiju preživljanja, koju su slijedile zatvorene žene, kako ne bi poludjele. Tomu pripada i uobrazilja u vezi s bolovima nanijetim tijekom mučenjem. „*Bol koji je do tada blokirao svaki moj pokret, počeo me tješiti*“, preuzima Martens u „FAZ-u“ važnu izjavu Jadranke Cigelj, „*on se širio i davao mi neku čudnu sigurnost*“. Kada bi se pojavio među mučiteljima netko poznat zaigralo bi zrnice nade među uhapšenicama. Jadranka Cigelj se prisjeća „naivne nade očajnika u čudo“, ali čuda nije bilo, nije moglo biti. „Nisam shvaćala da to nije bilo vrijeme čuda, bilo je vrijeme Srba“, piše ogorčena Cigeljeva ...

Knjiga Jadranke Cigelj o „logoru smrti“ u Omarskoj pored Prijedora sačinjena je, inače, od predgovora, kojeg je napisao Karl-Peter Schwarz, popratne riječi same autorke, trećeg dijela pod nazivom „Utorak, 17. 12. 2002., Den Haag“, potom ključnog i najopsežnijeg dijela „Appartement 102“, koji se proteže od 15. do 230. stranice, te, konačno, „Epiloga“. „*Rat u Bosni i Hercegovini je započeo u travnju/aprilu 1992. godine*“, piše u izvanredno promišljenom predgovoru Karl-Peter Schwarz, Austrijanac po rođenju, višegodišnji dopisnik „FAZ-a“ iz Praga, te drugih srednjoeuropskih prijestolnica, „*a samo osam mjeseci kasnije su morala dva milijuna Bosanaca – većinom Muslimana i Hrvata – napustiti njihovu domovinu*“. Srbi su – piše dalje Schwarz – težili ka novoj preraspodjeli nekadašnje jugoslavenske federacije, kako bi „*dali prostora što je moguće većoj i*

etnički homogenijoj velikosrpskoj državi“. Do danas se, pak, na srpskoj strani nastoji poreći ovaj uzrok rata kako bi se posredno rasteretili i srpski predsjednik Slobodan Milošević i njegovi bosansko-srpski supočinitelji, kako bi se, u krajnjem, „*krivnja za tragediju podjednako raspodjelila između počinitelja i žrtava, napadnutih i napadača*“. Ovo je vrlo važno uočiti, smatra Karl-Peter Schwarz, „*jer, tko zaniječe da su metode koje su primijenili Karadžić i Mladić odgovarale njihovim političkim ciljevima, taj je onemogućio sebi put do razumijevanja bosanske tragedije*“. Zločini koji su počinjeni nad civilnim stanovništvom, poručuje Schwarz, ne prate jednostavno srpski način vođenja rata, oni čine njegovu suštinu! Jadranka Cigelj je bila aktivistkinja Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u sjevernobosanskoj općini Prijedor, saznaje potom njemački čitatelj od Karl-Peter Schwarza. S udjelom manjim od šest procenata u ukupnom stanovništvu bili su Hrvati u ovoj općini mala manjina, koja je držala nekakvu ravnotežu između Srba i Muslimana. Prijedor je, pak, zauzet od strane bosanskih Srba već 30. aprila/travnja 1992. godine, a tko nije bio Srbin bio je prisiljen nositi bijeli omot oko ruke i time je bio izložen samovolji i teroru. Posljedica toga je bila da su Muslimani i Hrvati pobjegli u sela, koja su predstavljala nesrpske enklave. U drugoj fazi su i ove enklave jedna za drugom zasute artiljerijskom vatrom i zauzete. Preživjeli su potom selektirani i smješteni u koncentracijske logore. Muškarci sposobni za rat su smješteni u fabriku keramike Keraterm na rubu Prijedora, žene su smještene u jednu školsku zgradu u Trnopolju, a prijedorska politička, socijalna i intelektualna elita Muslimana i Hrvata, među kojom je bilo i 37 žena, u prostor rudnika Omarska, udaljen oko 20 kilometara od Prijedora. Teška fizička i psihička zlostavljanja, silovanja, mučenja i ubojstva bili su u ovom loguru svakodnevnica, a baš tu svakodnevicu opisuje Jadranka Cigelj. „*Za Omarsku vrijedi isto ono što se kazalo o koncentracijskom logoru hrvatskog ustaškog režima u vrijeme Drugog svjetskog rata u Jasenovcu: to je bio logor smrti u kojem se nije ubijalo industrijski, nego ručno – željeznim*

motkama, sjekirama, noževima, pucnjima iz pištolja“, piše Karl-Peter Schwarz. „Identifikacija-koncentracija-eliminacija-deportacija“ bila je shema po kojoj je izvođeno „etničko čišćenje“, a „metodama progona“ su pripadala, također, i zlostavljanja, mučenja i ubojstva, kao i seksualno nasilje. Strah, beznađežnost i poniženje su trebali zauvijek ubiti želju da se vrati u zavičaj...“ Masovna silovanja nisu, ipak, niti nov niti specifični bosanski fenomen, nego su uvijek bila dio totalnog, na uništenje usmjerenog vođenja rata, zaključuje povijesno točno i moralno-politički odmjereno K.P. Schwarz, „*ali novo je da se jedna žena usuđuje tako otvoreno o tomu izvijestiti kako je to učinila Jadranka Cigelj u njezinoj knjizi!*“

U popratnom životopisu se o autorki kaže, inače, da je rođena u Zagrebu 1948., a da je u Prijedoru živjela od 1955. godine. Studirala je i završila pravo u Sarajevu, bavila se u mladosti i pjesništvom i novinarstvom u „Kozarskom vjesniku“. Od kraja studija pa sve do njezinog hapšenja 14. Juna/lipnja 1992. godine radila je kao pravica u Prijedoru. Nakon što su zapadnoeuropski novinari, a prije svega Roy Gutman, otkrili „logor smrti“ Omarsku i o tomu izvijestili svjetsku javnost, pa se osobno založili i za Jadranku Cigelj, puštena je s ostalim preživjelim ženama 03. augusta/kolovoza 1992. godine na slobodu. Od 2. septembra/rujna 1992. godine živi Jadranka Cigelj u Zagrebu i bavi se, uglavnom, humanitarnim radom. U sprovedbi projekta „Glas žrtve – glas za žrtvu“ Jadranka Cigelj je za hrvatsku sekciju Međunarodnog društva za ljudska prava (IGFM) prikupila i obradila više od 15.000 izjava žrtava. U više od 50 televizijskih i radio emisija ispriopovijedala je Jadranka Cigelj patnje ratnih žrtava, a to je isto učinila i u brojnim predavanjima za europske i američke parlamentarce. Za njezin humanitarni rad je odlikovana više puta, između ostalog i nagradom „Ludovic Trarieux“ francuskog udruženja pravika, dok je 1995. godine od strane austrijskog lista „Der Standard“ proglašena „osobom godine“, pa je potom primljena i od tadašnjeg generalnog tajnika Ujedinjenih naroda Kofi Annana. Godine 1998. uvrstio ju je američki feministički časopis „Ms“ među

sedam žena koje su obilježile 20. stoljeće....

„U svačijem životu postoje događaji koje bismo najradije zaboravili“, piše Jadranka Cigelj u „popratnoj riječi“ uz knjigu, „ali imamo li pravo na to? Ovo me je pitanje mučilo četiri duge godine, četiri duge godine u kojima sam pokušavala zaboraviti rat i koncentracijski logor. Smijem li šutjeti ili moram govoriti, također, i u ime mojih prijateljica i prijatelja koji leže bilo gdje u nepoznatim masovnim grobnicama i ne mogu više ništa svijetu kazati o njihovoj neljudskoj patnji. Zato sam se i odlučila da opišem moj život u koncentracijskom logoru Omarska. Tri sam godine trebala za to, jer je bilo beskonačno teško proživjeti cijeli bol i poniženja još jednom u sjećanjima. Često sam bivala ljubomorna na moje mrtve prijatelje i poznanike, jer je sjećanje bilo kao obnovljeni teror. U ime pet žena koje su tamo umrle: Mugbile Beširević (ekonomistkinje), Edne Datović (studentkinje), Velide Mahmuljin (učiteljice), Sadete Medunjanin (profesorice) i Hajre Hodić (studentkinje); u ime mojih prijatelja: Silvija Šarića (pravnik), Mate Tadića (inženjera), Jozе Maračića (građevinskog inženjera), Željka Sikore (ginekologa), Esada Sadikovića (otorhinologa); u ime stotine nepoznatih žrtava, koje nikada više neću vidjeti, napisala sam ovu knjigu ... Mnogima od vas bit će teško vjerovati šta se desilo u ovom koncentracijskom logoru, a neki od vas pomislit će, možda, da sam nešto i izmislila. Ali, sve je istina i ove izjave – svjedočenja su samo dio užasne stvarnosti. Ponešto nisam, čak, niti napisala, jer je isuviše nezamislivo za ljude koji nikada nisu doživjeli rat».

Knjiga Jadranke Cigelj o Omarskoj je, dakle, bolno svjedočanstvo zlog vremena, ali i priča o prkosnom i dostojanstvenom držanju prijedorskih žena, te svojevrsno svjedočanstvo kako i u neljudskim uvjetima sačuvati duh i dostojanstvo. Tijelo je tada, ionako, bilo u nemilosti onih što su nekoć poklanjali krizanteme. Ovo pretužno podsjećanje na „vremena zla“ logično je privesti kraju molbom Jadranke Cigelj: „Znam da će biti

teško čitati ovu knjigu, ali molim vas – izdržite, samo tako će istina biti poznata i donijet će smirenje našem bolu“!

c) O fenomenu krivnje i viktimo-transagresije ¹⁰

Nekoga kojega je svijet zapamtio da je o krivnji govorio nijansiranije od bilo koga prije njega, razdvojivši odgovornost pojedinca i kolektiviteta za kriminalnu, političku, moralnu i metafizičku krivnju, nekoga tko je formulirao da za zločin genocida nema roka zastarijevanja (*Für Völkermord gibt es keine Verjährung*, kazao je Karl Jaspers u razgovoru s Rudolfom Augsteinom za *Der Spiegel*, 1965.), skoro da i nema tko da čuje u regiji jugoistoka Europe, u kojoj tranzicije ne znače apriori kretanje naprijed, nego su ponekad usmjerene i u prošlost, u vrijeme „millet sustava“, kao primjerice u BiH. Uzaludno je, zapravo, što je uskim intelektualnim krugovima sve jasno glede nužnosti kritičke kulture sjećanja, demokratski procesi u bitku društva logički porađaju kulturu zaborava, kulturu selektivnog sjećanja, pa i „građanske ratove sjećanja“, kako je to formulirao dr. Todor Kuljić.¹¹

U mojoj knjizi „*Kultura sjećanja*“ napisao sam, između ostalog, kako u bespoštednom međusobnom razračunavanju u Bosni i Hercegovini su poslije svega i na kraju sve tri vojske postale oficijelno oslobodilačke ili „obrambene“, što je jedinstveni slučaj u svijetu, ali je dobro u tomu makar to što su nesretni „branitelji“ iz sve tri etnije i vojske dobile i koju crkavicu nadoknade za izgubljene živote. Nažalost, tek toliko da budu odani onima na vlasti, koji sprovedu politiku sitnog potkupljivanja svojih birača iz svojih etnija. Ono što se

---

¹⁰ Dijelom kraćeno izlaganje posvećeno „kulturi sjećanja“, u okviru međunarodne znanstvene konferencije „*DESET GODINA REGIONALNOG DIJALOGA – Banja Luka–Zagreb: Na putu u Evropu*“ u organizaciji *Friedrich Ebert Stiftung* i CMO, Banja Luka, 22.–24. 10. 2012.

¹¹ Vidjeti, Kuljić T.: *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.

s mukom raspreda u Den Haagu je za većinu neinteresantno, ili interesantno je ako je riječ o zločinima drugih i trećih. Svima nama u BiH, i u regiji, bila bi, međutim, hitno neophodna kritička kultura sjećanja ali smo od nje udaljeni svjetlosnim godinama...¹²

*****

„Mi još ne posjedujemo zajedničko tlo“, pisao je Jaspers u Uvodu u niz predavanja o duhovnoj situaciji u Njemačkoj, dakle u uvodu knjige *Pitanje krivnje*. „Nastojimo se okupiti“, objašnjava dalje Jaspers, „želimo naučiti razgovarati jedni s drugima“, jer „lako je posegnuti za nekim mišljenjem i držati ga se – teško je, naprotiv, napredovati korak po korak i nikad se ne opirati daljnjim pitanjima.“¹³

Čitajući ljeta Gospodnjeg 2012. ove Jaspersove redove o nepostojanju „zajedničkog tla“ i „pitanja krivnje“, o procesima u Nürnbergu, te nužnosti izgradnje svjetskog mira, bivao sam zapanjen koliko nas se oni i direktno tiču i 20 godina poslije disolucije Jugoslavije. Nije li, primjerice, svim zemljama-sljednicama bivše SFRJ još uvijek zajedničko da nemaju „zajedničkog tla“ unutar njih samih, odnosno da ne umiju obaviti kritičku autorefleksiju bliže ili daljnje prošlosti? O regionalnom „zajedničkom tlu“, unatoč naporima da se takvo što zasnuje, da se i ne govori.

„Razgovaramo li jedni s drugima, stječemo više od naše vlastite povezanosti“, upozoravao je Jaspers Nijemce odmah poslije rata i razumjeli su ga mnogi u godinama potom. Kod nas su, dakle, samo rijetki do danas razumjeli pitanje krivnje i odgovornosti, stida i sramote, pa nas i poslije 20 godina od disolucije Jugoslavije povezuje samo ono negativno, slično kao i Nijemce poslije njihove kataklizme. Rijetke među nama povezuje, dakako, i spoznaja o nužnosti ponovne uspostave svekolikih interkulturalnih veza u pojedinim zemljama i

---

¹² Vidjeti, Lasić M.: *Kultura sjećanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2011.

¹³ Jaspers, K.: *Pitanje krivnje*. O političkoj odgovornosti Njemačke, AGfM, Zagreb, 2006., str. 7;

cijeloj regiji jugoistoka Europe. No, riječ je o ljudima na margini, ili pak o NGO sektoru kojemu je bavljenje ovim osjetljivim pitanjima nerijetko postao rutinski posao. Što je najgore, NGO scena u BiH je nerijetko unitaristička pod plaštom borbe za građansku državu, a da toga i nije svjesna, ili je otvoreno i manje otvoreno separatistička. U oba slučaja iznevjerila je smisao svojeg postojanja. Takvo što traži preciznu analizu, dakako, kako bi se objasnilo zašto vladin sektor u BiH, primjerice, izdvaja više od 120 milijuna proračunskih KM za nevladine organizacije, njih više od 12.000. O inozemnoj potpori ovdje nije riječ, ali se i ona mora podvrći bespoštednoj kritici.¹⁴

Podsjetimo kako je to Jaspers izrijekom formulirao: „*U osnovnim crtama nama Nijemcima danas je možda zajedničko samo negativno: pripadnost jednom državotvornom narodu, do kraja poraženom, izloženom na milost i nemilost pobjednicima; nedostatak zajedničkog tla koje bi nas sve povezivalo; rasutost: svatko je u bitnome oslonjen sam na sebe, a ipak je svatko ponaosob bespomoćan. Zajednički nam je nedostatak zajedničkog.*“¹⁵

Možda nam, ma koliko situacija u pojedinim zemljama JIE bila različita, može pomoći i sljedeći Jaspersov naputak: „*Njemačka može ponovno doći k sebi samo ako mi Nijemci pronađemo zajednički put u komunikaciji i ako naučimo zaista razgovarati jedni s drugima, svjesni svoje silne različitosti*“, jer „*jedinstvo kroz prisilu ne vrijedi ništa; poput privida ono će se raspliniti u katastrofi*“. Posebice bi nama u BiH moralo biti važno ovo upozorenje, kao i ono kako samo „*jednodušnost postignuta međusobnim razgovorom i razumijevanjem dovodi do zajedništva koje traje i odolijeva*“.¹⁶

*****

---

¹⁴ Vidjeti esej dr. Žarka Papića, direktora IBHI, o stanju na bh. NGO sceni, Dani, 12. 10. 2012.;

¹⁵ Jaspers, K.: Ibidem, str. 10 i 11;

¹⁶ Ibidem, str. 15;

Podsjetit ću, također, kako Jaspers u početku „Pitanja krivnje“ uočava posve različito poimanje krivnje među Nijemcima. „U Njemačkoj postoje ljudi koji priznaju krivnju, uključujući u nju i svoju, a postoje i oni koji sebe drže nevinima, okrivljujući druge“, piše Jaspers, „mi živimo u nevolji, velik dio stanovništva u toliko velikoj i neposrednoj da je naoko postao neosjetljiv za ovakva razmatranja. Njega zanima ono što umanjuje nevolju, što donosi posao i kruh, stan i toplinu. Obzorje je postalo usko. Čovjek ne voli slušati o krivnji, o prošlosti, ne tiče ga se svjetska povijest. On jednostavno želi prestati patiti, želi izaći iz bijede, živjeti, ali ne i razmišljati...“¹⁷

Ali, upravo u nevolji može biti najnužnije „postati čist u vlastitoj duši te misliti i činiti ono što je pravedno ne bi li se iz uzroka pred ništavilom dohvatio život“, nastavlja Jaspers, zbog čega smo „mi Nijemci zaista bez iznimke obvezni da o pitanju naše krivnje imamo jasno gledište i iz njega izvlačimo zaključke. Na to nas obvezuje naše ljudsko dostojanstvo.“¹⁸

Iz Jaspersove rasprave o pitanjima krivnje sve nas se tiče, ali posebice njegov „nacrt razlikovanja“ četiri pojma krivnje: a) kriminalnu krivnju (jer su zločini objektivno dokaziva djelovanja, a instanca za njihovo dokazivanje je sud); b) političku krivnju (koja postoji u djelovanju državnika i pripadnosti nekoj državi, uslijed koje snosimo posljedice za djelovanje one države čijoj smo sili podređeni, dakle snosimo „političku odgovornost“ i kad u donošenju nekih odluka nismo sudjelovali); c) moralnu krivnju (za djela koja činimo kao pojedinci snosimo uvijek moralnu odgovornost i to kako za svoje političko tako i za vojno djelovanje, jer nikad ne vrijedi pojednostavljeno „naređenje je naređenje!“); d) metafizičku krivnju (jer postoji solidarnost među ljudima kao takvima, koja svakog čini suodgovornim za svako prekoračenje pravde i nepravednost svijeta, posebice za zločine koji su počinjeni

---

¹⁷ Ibidem, str. 16;

¹⁸ Ibidem, str. 17.

u njegovu prisustvu ili s njegovim znanjem. Ergo, ne učinim li sve što mogu da ih spriječim, snosim zajedničku krivnju za njih. Ako nisam uložio svoj život da spriječim ubijanje drugih, već sam mu prisustvovao, osjećam se krivim na način koji pravno, politički i moralno nije primjereno pojmljiv. To što još živim, a dogodilo se nešto takvo, pada na mene kao neizbrisiva krivnja, veli Jaspers).¹⁹

Krivnja ima izvanjske posljedice koje se tiču opstanka, shvatio to onaj koji je njima pogođen ili ne, a ima i unutar nje koje se tiču samosvijesti, kad sam sebe prozrem u krivnji, uči nas Jaspers. Zločin stiže kazna, dok za političku krivnju postoji odgovornost, a iz moralne krivnje izrasta uvid, a s njime pokora i obnova. Po Jaspersu, pak, metafizička krivnja za posljedicu ima preobrazbu ljudske samosvijesti pred Bogom. Ponos se slama. Ta samopreobrazba kroz unutarnje djelovanje može dovesti do novog temelja aktivnog života, povezanog s neizbrisivom sviješću o krivnji u poniznosti koja se dosuđuje pred Bogom i svaki čin uranja u atmosferu u kojoj obijest postaje nemoguća.

Za našu raspravu su od posebite važnosti i Jaspersova uočavanja kako „*utvrđivanje nečije krivnje ne može se odnositi na njegove nazore, već samo na određene radnje i načine ponašanja, iz čega i proizilazi nužnost razlikovanja individualne i kolektivne odgovornosti, te iz toga izvedeno razlikovanje suđenja kolektivu i pojedincu. Nedvojbeno je smisljeno sve državljane jedne države držati odgovornima za posljedice proizišle iz djelovanja te države*“, tvrdi Jaspers. „*Odgovornost je, međutim, određena i ograničena, bez moralnog i metafizičkog okrivljavanja pojedinca*“. Odgovornost pogađa, dakle, i one državljane koji su se opirali režimu i djelovanju koje se razmatra, zbog čega i „*postoji odgovornost za pripadnost organizacijama, strankama, grupama*“, ali „*za zločine može biti kažnjen samo pojedinac, bio on sam ili imao niz suučesnika, od kojih se svaki prema mjeri sudjelovanja i u najmanjoj mjeri već zbog*

---

¹⁹ Ibidem, str. 19–20;

*pripadnosti tom društvu poziva na odgovornost. Postoje udruženja razbojničkih bandi, zavjere koje u cjelini mogu biti označene zločinačkim. U tom slučaju sama pripadnost povlači za sobom kaznenu odgovornost. Opire se, međutim, smislu da se narod kao cjelina optuži za zločin. Zločinac je uvijek samo pojedinac.*²⁰

Kod nas je, nažalost, i u ovom pogledu sve posve obrnuto. Utrkujemo se u međusobnim optužbama za sve što nam se dogodilo u prošlosti, bez ikakvih nijansiranja govorimo o krivnji kolektiviteta, opisujemo bliske narode zločinačkim i neprijateljskim, uveličavamo vlastite, a smanjujemo žrtve prvih susjeda. Pri tomu se je nerijetko „pati“ što je broj poginulih ili umorenih manji, nego što se „viktimolozima“ čini potrebitim. Prosto se zaboravlja pri tomu i na Jaspersova i druga upozorenja da kada se bilo koji narod kao cjelina „optuži za zločin“ ili samo „moralno optuži“ da smo se zaputili opasnim putem „viktimo-trans-agresije“.²¹

Opire se samom smislu, rekao bi Jaspers, da se narod kao cjelina „moralno optuži“, jer ne postoji „*karakter naroda koji bi imao svaki pojedinac samom pripadošću tom narodu*“. Uostalom, veli Jaspers, „*narod kao cjelina*“ i ne postoji, „*jezik, državljanstvo, kultura, zajedničke sudbine – ništa se od toga ne podudara, već presijeca jedno drugo*“. Prema njegovom nalazu, „*narod i država se ne poklapaju, kao ni jezik i zajedničke sudbine ili kultura*“, „*od naroda se ne može napraviti pojedinac*“, pa jedan narod „*ne može herojski propasti, ne može biti zločinac, ni djelovati ćudoredno ili nećudoredno, to uvijek mogu samo pojedinci*“. Zbog toga „*narod kao cjelina ne može biti ni kriv, ni nevin, kako u kriminalnom tako i u*

---

²⁰ Ibidem, str.27–28;

²¹ Pojam su smislili mostarski sociolog i urednik „*Statusa*“ Ivan Vukoja i rođeni Ljubušak, po vlastitom iskazu „*afro-Hercegovac*“ ,Tarik Samarah, autor potresne „*Ruke iz groba*“ iz foto serijala „*Srebrenica*“;

*političkom (odgovornost ovdje uvijek snose samo građani države) i u moralnom smislu“.*²²

Unatoč svim upozorenjima ove vrste kod nas je u tijeku „viktimo-transagresija“, sukladno kojoj se prvim susjedima prišivaju sva moguća obeščaćenja, čime se i čini „pogrešno supstancijaliziranje“, kako bi rekao Jaspers, dok se u ozbiljnijim kulturama već dugo prihvata, govoreći Jaspersovim jezikom, „*kako kolektivne krivnje naroda ili skupine unutar naroda ne može, dakle – osim u smislu političke odgovornosti – biti ni kao zločinačke, ni kao moralne, ni kao metafizičke krivnje.*“²³

Sva nas se dotaknuta Jaspersova upozorenja itekako bolno tiču. A posebice ono o „totalnoj krivnji“ drugih i našoj neupitnoj, implicitnoj nevinosti. Jaspers je, naime, kazao: „*Ideja totalne krivnje i utkanosti u kontekst zločina i kazne dovest će do – unatoč metafizičkoj istini koja u njoj leži – zavođenja pojedinca kako bi on uzmaknuo pred onim što je isključivo i u cijelosti njegova stvar.*“²⁴

Nije li nam se upravo to dogodilo? Jeste, ali što činiti da dovedemo u pitanje ovakve dominantne viktimo-narative? Možda da se ugledamo na Nijemce, ma koliko to naivno zvučalo? Izvan njihova puta ozdravljenja od „nijemstva“ i nema ozdravljenja ni od našijeh „hrvatstva“, „srpstva“ ili „bošnjaštva“! Zašto bi njemački put ozdravljenja ostao maltene eksces u svjetskoj povijesti? U igri je puno toga, uključivo ono najvrijednije među nama: mir i izmirenje. Ili, kako bi to pregnantno formulirao psiholog dr. Nebojša Petrović: „*Bez pomirenja nema budućnosti za nas i našu djecu.*“²⁵

---

²² Ibidem, str. 29;

²³ Ibidem, str. 30;

²⁴ Ibidem, str. 100;

²⁵ Petrović N.: *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2010., str. 14.

2. Premošćivanje mržnje

U časopisu po imenu „Diskursi“ objavljen je u broju 4/2013 i moj prilog „*Mostar anno Domini 2011: Die geteilte Stadt und die geteilten Gefühle*“. Objavljen je na njemačkom jeziku, jer sam ga na tom jeziku pisao i izgovorio 12. svibnja 2011. godine pred skupinom uglednih njemačkih socijaldemokrata u bašči restorana Radobolja u Mostaru. (Vidjeti prilog u njemačkom originalu u Appendixu, na kraju ove knjige!) Ne mislim prevoditi i prepričavati ovaj meni dragi tekst, pa ipak onima koji ne znaju njemački moram kazati da se već u naslovu mogega priloga govori o podijeljenom gradu i podijeljenim osjećanjima. Tako je i 20 godina poslije barbarskog rušenja Starog mosta. Vjerojatno sam ga se zbog toga i prisjetio na 20. obljetnicu kada je Stari „morao skočiti dolje“, kako kaza popularni pjesmuljak, poslije čega u ovom gradu više ništa nije kao što je nekoć bilo, unatoč i tomu što je 2004. godine izronila iz Neretve njegova vjerna replika...

*****

Svojedobno je u hamburškom tjedniku „Die Zeit“ objavljen bolan dossier o mostarskim ratnim stradanjima. Dijelova dossiera „Premošćivanje mržnje“ se ne bi postidio niti jedan „teatar apsurda“, vjerojatno zbog toga što se mostarski životni apsurdni ne mogu iskazati ni riječima ni gestom, nego eventualno krikom, ako ga nisu zagušili tuga i bijes, odnosno ravnodušnost na sve strane. (Ona dominira, nesustav je postao sustav, a nenormalnost normalnost, etnicizirani život jedina realnost!) Uostalom, kako ujediniti grad protivu volje onih na vlasti?

Čudo od ljepote zvano obnovljeni Stari most (graditeljima „Replike“ svaka čast, ali Stari most je imao u sebi i dozu ljepote i nevinosti, spajao je i obale i ljude) je samo zakratko probudilo nadu

da je nekadašnji Mostar ponovo moguć. No, nije, jer rat još nije završio (vode se „nezavršeni ratovi“), pa će, možda, „završiti mirom tek onda kada izbljede sve istine“, koristim ovdje Lovrenovićevo lucidnu sintagmu i posljednji podnaslov dossiera u „Die Zeitu“. Uostalom, za one koji vladaju njemačkim jezikom najbolje je da se sami informiraju o nesvakidašnjoj količini teških istina o nama samima (vidjeti, www.zeit.de/2003/12/mostar). „Tek kada sve istine izbljede mogao bi ovaj rat prerasti u mir“, poručeno je u posljednjoj rečenici ovoga mudroga i slojevitog dossiera u najuglednijom njemačkom nedjeljniku za politiku, kulturu, privredu, znanost i društvena pitanja „Die Zeitu“. Moraju li, doista, „istine izbljediti“, često se zapitam, „ili se s njima, ma kakve bile, moramo suočiti“? Može li se bez kritičke kulture sjećanja uopće obaviti tranzicija i izgraditi „otvoreno društvo“. Mislim da ne može, ali kod nas se malo tko ovime pošteno bavi, manje više svi su postali velemajstori viktimo-transgresije. Napisao sam uzaludno knjigu-pledoaje za izgradnju kulture sjećanja po uzoru na Nijemce (vidjeti <http://www.fes.ba/publikacije/09-2011kultura-sjecanja.pdf>), ali ako netko slučajno vjeruje u potrebu ozdravljenja ove vrste, neka pogleda naznačenu adresu i memorira cijelu knjigu u svoju online arhivu, besplatno je)...

*****

Pust Kujundžiluk, prijepodne je. Čekamo na novomu „Starom mostu“, tom spomeniku „Starom“, što bi rekao Mišo Marić, da skakač bućne u Neretvu, no nikako da se iskupi 50 KM, bez kojih nema skoka. Ovomu je „zmija u džepu“, kaza duhovito jedan od skakača za jednog turistu, koji se baš stiskao, pa ne da ni „pfeninga“. U suprotno sam se uvjerio jedne druge prigode, kada sam se upravo na inzistiranje Martina Schulza, tadašnjeg predsjednika PES-a i aktualnog predsjednika Europskog

parlamenta, susreo s njim na Starom mostu. Profesore, nagovorite ga, dobacivali su mi skakači, čim smo se pojavili, pa je Martin hrabro posegnuo za novčanikom. Oko 500.000 posjetitelja, kažu Mostarci, dođe godišnje da vidi obnovljeni Stari most, ali provede samo par sati u Mostaru, pa bjež dalje. Makar polovina tih turista su, zapravo, hodočasnici u Međugorje, koje je iz hercegovačkog selca izraslo u moderan gradić, u kojem se ostvari 85% ukupnog turističkog prometa u Bosni i Hercegovini, kažu upućeni. Posve je druga stvar, što su fiskalne kase u ovom mjestu u obrnuto proporcionalnom broju s brojem Gospinih kipića.

U Kujundžiluku sam prije desetak godina susreo i jednog od rijetkih preostalih Mostaraca i Hercegovaca od nekoć, takorekući „de lux Hercegovca“, pa sam o tom susretu ostavio zapisa u *Bosanskoj pošti* iz Osla, u beogradskom listu *Danas*, i drugdje. Moram priznati, slučajni susret s Adnanom Badžakom mi je uljepšao moje tadašnje hercegovačko putovanje („Herzegowina Reise“), moj kratki boravak u Hercegovini. Adnan je već četvrta generacija bakrorezaca u obitelji Badžak, sin je čuvenog „profesora Badžaka“, kako su mu Mostarci zvali oca. U omalenoj radnji u Kujundžiluku, na broju devet, drži na počasnomu, vidnomu mjestu bakrorez s motivima Starog mosta, što je uobičajeno, te ukomponirane u bakrorez siluete mostarskih džamija, katoličkih i pravoslavnih crkava, što i nije (više) baš uobičajeno. Nije za prodaju, veli Adnan, ovaj bakrorez nema cijenu. Ime mu je „Sjećanje na Mostar“!

Za ovu epizodu s Adnanom je bila kriva moja kćerka dr. Maja Lasić, koja je te godine putovala na Svjetski kongres biokemičara u Cavtat, kojega su organizirali dr. Miroslav Radman i dr. Ivan Đikić, čuveni hrvatski znanstvenici i u inozemstvu. Da Adnan nije prepoznao u Majinom glasu ostatke „ekavštine“,

vjerojatno, ne bi ni otvorio dušu. No, njegovu je majku upoznao njegov otac „profesor Badžak“ za vrijeme studija u Beogradu, nekada davno, u neka druga vremena, kada se nije mogla slutiti krvava repriza Drugog svjetskog rata, koja će ponajteže pogoditi baš Mostar i njegove ljude, kao i druge gradove slične njemu, recimo Vukovar i Sarajevo, one u kojima je do rata i bilo najviše tzv. mješovitih brakova. U Mostaru je takvih prije rata čak 18%, da bi se broj mješovitih brakova u ratu spustio skoro na nulu, s blagom tendencijom pomicanja s nule u poraću. I kako to već biva među srodnim ljudima, poteče lijepa priča o „paleti identiteta“, u kojoj je u normalnom svijetu nacionalno i vjersko samo jedan dio, i to majušan, a kod nas se s njima ustaje i večerava, bilo da se glorificiraju ili osporjavaju, posve je svejedno, jer je i jedno i drugo suludo. Adnan na kraju razgovora pokloni mojoj Maji ukusni prstenčić, a meni izrezbareni mitraljeski metak, kojeg uzimam zbog poštovanja prema Adnanovom „Sjećanju na Mostar“, ma koliko mrzio oružje...

*****

Pored svih ožiljaka koje je rat ostavio u Mostaru i Hercegovini, ili zahvaljujući baš njima, uslijedilo je i potiranje samog imena Hercegovine, njezino svođenje na „Krajinu“, silnim halabučenjem o „Bosni“ kao zemlji i „Bosancima“ kao njezinim patriotama. Nitko više, zapravo, i ne primjećuje koliko to rogobatno zvuči kad netko iz Mostara i/ili Hercegovine za sebe kaže da je „Bosnac“. Tome se čudim javno koliko mogu, jer nas je upravo hercegovački identitet u prošlosti transnacionalno povezivao, a tako bi i u transnacionalnom i u transentitetskom pogledu moglo biti ponovno i u budućnosti, kad bi ljudi ponovo počeli misliti i svoju zemlje i sebe u njoj u vizuri višestrukih identiteta, paradigmi nenasilja i međusobnog uvažavanja, kada bi se oslobodili sindroma „jednosti“, unitarnih koncepcija i/ili

getoizirane filozofije življenja. Hercegovački Bošnjaci su – uslijed svega što im se dogodilo i što im se događa – isuviše olako dugo vremena pristajali da samozataje svoju hercegovačku komponentu u paleti svojega složenoga identiteta. Hercegovački Hrvati forsiraju, pak, s pravom priču o Humu (koji ima odvojenu pretpovijest, prije njegova susreta s Bosnom, ma kako do njega došlo), ali itekako griješe kad potcjenjuju komponentu Bosne u vlastitom složenom identitetu. Hercegovački Srbi se, srećom, nakon dugog bježanja u isključivi RS identitet, sve više prisjećaju i svoje hercegovačke komponente.

*****

Iznerviran svojedobno masovnom i posve kontraproduktivnom negacijom toponima Hercegovina, pokojni mostarski pjesnik Alija Kebo je u eseju „Hercegovina – zemlja uzvjetar“ pobrojao brojne slučajeve brisanja, ili izostavljanja imena Hercegovac i Hercegovina, čime se – kako reče – poručuje da u stvari i nema Hercegovine, a da ima samo Bosne, ili, pak, da je Hercegovina – južna Bosna. Mudri Alija Kebo se u ovom eseju pozvao i na Sabor Hercegovaca, održan 1998. godine (?), u čijoj platformi izrijekom bi zapisano da se sabornici zalažu za obnavljanje zajedničkog života naroda Hercegovine u jedinstvenoj i cjelovitoj Bosni i Hercegovini. Bosna ovo, Bosno ono, napisao je Kebo, a Hercegovine kao da i nema, pa se on, koji nikada nije bio zadržan Hercegovac, nego podjednako i Bosanac i Jugoslaven i Europejac zapitao – ako Bosna može bez Hercegovine zašto Hercegovina ne bi mogla bez Bosne? (vidjeti „Most“, broj 148–149). No, sve su to koještarije, zaključio je Alija Kebo, „Be i Ha“ mogu samo zajedno, nikako drugačije, tako je, uostalom, u Bihaću i utemeljena! Ovdje se očigledno radilo o „lapsus linquae“, vrlo je vjerojatno Kebo mislio na Mrkonjić, ili Sanski Most, u kojima su

održana prva dva zasjedanja ZAVNOBiH-a, u čijim se dokumentima govorilo o „obnovi državnosti“ Bosne i Hercegovine. Sedamdeseta se obljetnica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a s pravom obilježava narednih dana, jer se izvan formule o BiH kao zemlji i državi i Bošnjaka i Srba i Hrvata ne može uopće zamisliti sretna budućnost ljudi koji u njoj žive. Dakako, poslije svega, i bh. nacionalna pitanja i bh. državno pitanje mogu se miroljubivo razriješiti samo u sklopu europskoga projekta mira, što je suštinska ambicija Europske unije.

*****

Otišao sam, nakon što sam napisao ovo podsjećanje, što bi istočni Hercegovci kazali „iz onijeh stopa“, da vidim je li Adnanovo „Sjećanje na Mostar“ još na svome mjestu. U malenoj radnji na Kujundžiluku nije bilo Adnana, ali na istomu mjestu je stajalo „Sjećanje na Mostar“. Nije na prodaju, reče mi jedno mlado i lijepo djevojčce. Znam, samo kažete Adnanu da ga je pozdravio profesor Lasić. Potom odlazim odati – u vlastito ime – poštu Starom. Oficijelno obilježavanje tužne obljetnice i ružnoga čina sam namjerno propustio. Turisti škljocaju, a ja sebe hvatam u nelagodi kako popriličito ravnodušno koračam „Replikom“. Zapravo, zbog nje i nisam ovdje, nego da bih posvjedočio potrebu „premošćivanja mržnje“. Iz suprotne strane u susret korača poznanik s nedavne ustavne rasprave u hotel Bristolu, rukujemo se baš na mjestu odakle skakači skaču u Neretvu, razmijenjujemo par riječi, pa on reče da je iz istoga razloga kao i ja danas ovdje. U sebi velim, mojim studentima ću na Sveučilištu, već u ponedjeljak, a studentima „na Džemalu“ u petak govoriti o nužnosti „premošćivanja mržnje“...

3. Vrijeme je za katarzu, a ne za licemjerje

Što se tiče prvostupanjske presude Tribunala u Den Haagu kojom se ovih dana bave i pozvani i nepozvani, najčešće vrlo licemjerno, pozvat ću ovdje tek u pomoć lucidni prilog književnika Ivana Lovrenovića „Šestorica u Haagu“, od 09. 04. 2004. godine, iz vremena kad se „šestorka“ dragovoljno predala Sudu. U ovom znakovitom prilogu Lovrenović veli: *„Od Nuernberga 1945. i Jaspersa naovamo, od svakoga Evropljanina se očekuje da mu je već od viših razreda pučke škole jasno kako već i sudjelovanje u strukturama znači i odgovornost za učinke tih struktura. U ovome, našem slučaju, reklo bi se – čak u sva četiri temeljna Jaspersova aspekta: u aspektu zločina, političke krivice, moralne krivice i metafizičke krivice. Konkretno vaganje stupnja individualne krivice i odgovornosti možemo prepustiti sudu; on to može uraditi bolje ili gore, pravednije ili manje pravedno; nekoga, napokon, može i osloboditi od svake krivnje. No, za naše stanje duhova od toga je mnogo važnije, i poraznije, kako se tema konkretnih zločina i odgovornosti za njih skoro potpuno izgubila iz javnoga diskursa...“*

Govoreći o pojmu moralne i metafizičke krivice – podsjeća Lovrenović – Jaspers piše: *„Metafizička krivica je pomanjkanje apsolutne solidarnosti sa čovjekom kao čovjekom... Ta solidarnost je narušena mojom prisutnošću na mjestu nepravde i zločina. Nije dovoljno to što sam oprezno stavio život na kocku ne bih li ih spriječio, jer ako se zločin dogodio i ako sam ja tome prisustvovao i preživio, dok je netko drugi ubijen, u sebi čujem glas koji mi govori da je to što još uvijek živim moja krivica.“* Pa potom slijedi Lovrenovićevo poanta: *„Testirajte svoju najbližu okolicu: ima li ikoga tko će danas ozbiljno 'zagristi' u Jaspersove argumente?“*

(Vidjeti, „Hrvatski vitezovi“ u Haagu, www.ivanlovrenovic.com, 26. 05. 2013.)

*****

Mojim sam studentima sugerirao i ranije čitanje Jaspersa i oprez da ne poturaju svoja mlada nevina prsa ispred optuženih kao da su oni sudjelovali u ratu i osramotili se. Mali broj njih je pojmio, nažalost, koliko je nužno upravo u ovakvim momentima na jasperovskom tragu progovoriti o kompleksnosti krivnje, posebice krivičnoj odgovornosti (nju snose uvijek oni sudionici i onoliko koliko su činili loše, ni manje ni više), ili o političkoj krivnji (koju snosimo svi pa i kada nismo ni luk jeli ni luk mirisali, primjerice u osnivanju logora, ili u protjerivanju svojih sunarodnjaka druge nacionalnosti), a da i ne govorimo o drugim vrstama krivnje – moralnoj i metafizičkoj. Ma koliko i drugi činili silne zločine, dakle, zauzeti apriori obranaški pristup glede optuženika iz vlastite nacije je posve pogrešno. Takav pristup se u kritičkoj kulturi sjećanja zove „građanski rat sjećanja“ i u osnovi je tzv. viktimo-transagresijskog koncepta. Zbog toga sam im i govorio, ako se uopće oglašavate, tada uz strogo poštivanje principa presumpcije nevinosti za svakoga do konačne sudske odluke, uz obzir prema patnji njihove obitelji, ali i ispriku žrtvama onih kojima su Hrvati nanijeli zlo u proteklom ratu, u Mostaru ili Srednjoj Bosni, jer jedino tada imamo pravo očekivati ispriku od drugih. Oglasili su se patetičnim, prejudicirajućim „patriotskim“ priopćenjem, uvažavajući neke druge pristupe, ne moj, ne lovrenovićevski, ne jasperovski...

U kontekstu prvostupanjske presude „hrvatskim vitezovima“, prisjetio sam se bez napora mojega 13 godina starog komentara u sarajevskom „Oslobođenju“, ironično naslovljenog „Tutu za predsjednika Europskog pokreta u BiH“. Bio je, naime, posvećen tadašnjem bh. ministru vanjskih poslova dr. Jadranku Prliću,

jednom od „war lordova“ u BiH tijekom rata, da bi u miru postao zagovornik ideje „Europskog pokreta u BiH“. Te 2000. godine osjetio sam se, dakle, pozvanim izvrći ruglu i samu pomisao da netko poput dr. Prlića bude simbol europske ideje u BiH, jer bi to moglo značiti njezinu smrt. Bilo mi je, dakako, jasno da se radi o hercegovačkoj „lukavosti uma“, govoreći hegelovski, ili o „finti“, govoreći po mostarski, jednog od najlukavijih bh. političara, ma koliko konkurencija u domeni perfidnosti bila brojna i žestoka. Vjerovao sam da je dr. Prlić u to vrijeme kalkulirao sa svim, pa i s tim da će na ovaj način izbjeći biti među optuženima u Den Haagu. Povijest je pokazala da se prekalkulirao, što je ovih dana dobilo i prvostupanjski epilog, takav kakav je...

S dr. Prlićem i njegovim djelom ne bih se bavio, dakle, da se nije usudio prije 13 godina postaviti na čelo Europskog pokreta u BiH i cinično iskoristiti proeuropsku ideju kao zaklon od mogućih progona, čime ju je izblamirao. Dakako, europsku ideju su u međuvremenu izblamirali i brojni drugi bh. političari, uključujući i sve „postprlićevske“ bh. ministre vanjskih poslova, a svi i jesu prlićevskog kova, uključivo aktualnoga. Oni su, naime, samo sladunjavom retorikom „europejci“, dok su u biti antieuropejci velikog formata, zbog čega i jesmo kao država u odnosima s EU tu gdje jesmo – posljednja europska „crna rupa“. No, dosta okolišanja, slijedi moj 13 godina stari komentar, neizmijenjen, tek lektorskom intervencijom i jednom implicitnom isprikom u zagradi dopunjen ...

*****

U knjizi „Samopotvrđivanje Europe“ bivšeg njemačkog kancelara i uglednog publiciste Helmuta Schmidta, koja je izazvala živi interes ne samo u SR Njemačkoj, zaobiđen je prostor bivše Jugoslavije, s izuzetkom Slovenije, ne samo glede mogućeg priključenja Europskoj uniji, nego i u pogledu doprinosa

balkanskih kultura „europskom kulturnom identitetu“, što je katastrofalna ocjena s nesagledivim političkim posljedicama. Jedan od uzroka za bagateliziranje doprinosa balkanskih zemalja i naroda „europskom identitetu“ i „europskom kontinuitetu“ leži svakako u gađenju prema političkoj praksi aktualnih političkih elita na Balkanu, uključivo one koji su milom ili silom otišli s političke scene. Jer, taj kvazipolitički establishment u zemljama bivše Jugoslavije i nije u protekloj deceniji ništa drugo uradio nego uvjerljivo demonstrirao anticivilizacijsku ideologiju i praksu, te se time direktno suprostavio novijoj europskoj praksi stupnjeviteg i sustavnog srastanja europskih naroda i zemalja u „zajedničku europsku obitelj naroda“.

A u Bosni i Hercegovini se ovih dana govori o tomu kako je upravo jedan od tih prononsiranih – u svijetu prokuženih – političara osnovao ništa manje nego nevladinu organizaciju „Forum 2000 – Europski pokret“, te kako želi „europeizirati BiH“, jer je, Bože moj, zemlja postala „zadnji vagon u vlaku za Europu“. Iza koncepta stoje, kaže dalje dr. Prlić, „uspješni ljudi iz BiH“, čiji je valjda on sinonim, inače ne bi mogao biti na čelu ovog projekta. Čak se piše i govori kako mu je, navodno, osobno Romano Prodi, predsjednik Komisije EU, obećao svu neophodnu pomoć. E, to je već previše i za zemlju kao što je „daytonska BiH“.

Kada je dr. Jadranko Prlić, sveučilisni profesor iz Mostara, bivši potpredsjednik Vlade SR BiH, predsjednik Vlade Herceg Bosne i njezin ministar obrane, dolazio na novu dužnost u Sarajevo, prije više godina, ni manje ni više nego na mjesto ministra vanjskih poslova, samo su rijetki javni radnici protestirali, a i oni u uvijenoj formi. Jedino je Sead Fetahagić, u njegovoj karakterističnoj maniri, primijetio kako nije siguran da Prlić dolazi da u dobru predstavlja našu zemlju, odnosno da sumnja da je

došao „da nas natrti“. I bilo je više – manje onako kako je prorokovao Sead Fetahagić.

No, to nije nikakva Prlićeva specifičnost. Nesretnu zemlju su „trtili“ sa svih strana, a Prlić je pri tom „uspješno“ asistirao, demonstrirajući dvosmislenost i fingirani sukob s navodnim „tvrdočinjašima“ unutar HDZ BiH. Jedino mu se mora priznati da umije lijepo govoriti, usput i neistine, zamagljujući korijen i uzroke nesreće. Ponekad bi uradio i nesto neobično, poput odlaska na prijem u američku ambasadu u Zagrebu, u vrijeme njezinog bojkota od strane Tuđmanove kamarile. No, tek kad je naslutio da brod nepovratno tone – i to ne njegov privatni brod u Makarskoj – nego onaj na kome je doplovio, onaj hadezeovski, obrnuo je ćurak naopako, pa kriješti okolo o tomu kako mu, navodno, nisu dali raditi, inače bi on – kakvog ga je Bog sposobnog dao – već uveo BiH u Europu. Pa se, samo iz tih razloga, prihvata teškog posla da osnuje „Europski pokret“ u BiH. Drugi to ne znaju ili neće, a i nisu se u protekloj deceniji toliko eksponirali u Europi i svijetu. Ono što dr. Prlić ne može da uvidi jeste da su on i njemu slični primani na razgovore isključivo kao pacijenti a ne kao proeuropski sugovornici, jednakog moralnog i političkog digniteta.

O dr. Prliću bi se moglo mnogo toga pisati i govoriti, ali se izvan matrice koju je trasirao lucidni „politolog“, ugledni književnik Ivan Lovrenović ne bi moglo otići dalje. Naime, Lovrenović je stvarnu Prlićevu snagu otkrio u njegovoj beskurpuloznosti. A noviji Prlićev „proeuropski manevar“ mu iznova daje pravo za takvu ocjenu. Tome bi se, eventualno, moglo dodati da je Prlićev cinizam ravan jedino onom Miloševićevom kada je govorio o „Jugoslaviji ravnopravnih naroda i građana“, upravo dok su tenkovi tutnjali ulicama Beograda u pravcu Vukovara i dalje u pakao.

O dr. Prliću iluzije nemaju jedino njegovi sunarodnjaci u Zapadnoj Hercegovini, koji šapuću o mutnim švercerskim poslovima u ratnim godinama i u poraću, te oni s „druge obale“ u Mostaru, koji točno znaju tko ih je protjerao iz njihovih domova na „desnoj strani“, odnosno odveo na Heliodrom da umiru od žeđi i poniženja. Iluziju o dr. Prliću su godinama stvarali njegovi pajdaši iz HDZ-a, te njihovi pandani iz SDA i SDS-a, kojemu je takva osoba, s toliko putera na glavi, idealno odgovarala. Posebno tzv. federalnim partnerima, kojima je dr. Prlić godinama – usput – servirao priču kako bi on puno toga dobrog uradio, ali „ne smije od Tute“. Takva iluzija se svjesno ili nesvjesno proširila i u redakcijama sarajevskih medija, gdje se Prlić godinama tetošio, uključivo nekritičnost i s ovom posljednjom proeuropskom egzibicijom.

I tako je Tuta završio u Den Haagu, za ono što je uradio kao izvršilac, a dr. Prlić na čelu „Europskog pokreta...“ za ono što je smišljao i potpisivao. Time su lončići definitivno pobrkani, a veća bi transparentnost na bh. političkoj sceni bila kada bi moglo, kojim slučajem, biti obrnuto. Samo eksperimenta radi – dr. Prlića u Den Haag, a Tutu za predsjednika spominjanog foruma! U praksi skoro zaboravljenog Suda za ratne zločine u Drugom svjetskom ratu postojala je i kategorija „knjiških počinitelja“, odnosno naredbodavaca i nalagodavaca. Šta je s ovim Sudom u Den Haagu, u kome se skupila do sada sve puka sića i polupismeni puki izvršitelji? Konačno bi mogao i onaj čuveni Prlićev kolega-profesor „s druge obale“ prestati započinjati obraćanje njegovim studentima rečenicom: „Jadranko Prlić je ratni zločinac“. (Radi se o dr. Benjaminu M., kojemu su u ratu zlikovci bezdušno zaklali majku u njezinom stanu u jednom mostarskom naselju. Ovdje je malo kazati – stidim se. Naknadna primjedba M.L.)

Ustvari, šta se krije iza posljednjeg Prličevog manevra: sačuvanje političkih i gospodarskih stečevina revolucije!? Direktno blamiranje, odnosno zatiranje u zamecima same proeuropske ideje u Bosni i Hercegovini!? Šegačenje s ljudima zdrave pameti? Potpisnik ove isprovocirane crtice je uvjeren da se ljudima kao što je dr. Prlić, i ne samo on, ne smije dozvoliti upropašćivanje same proeuropske ideje, prije i nego što je pustila značajnijeg korijena u BiH. Dr. Prlić može da bude sve živo u BiH, uključivo da zamijeni „uzoritog kardinala“, ali ne smije i ne može biti na čelu proeuropskog pokreta u BiH. Maske su se skinule ili se upravo skidaju. Takvi kao što su dr. Prlić su sve što su znali već pokazali. Novi eksperimenti im se ne smiju dozvoliti.

A dr. Prliču i onima koji se upuštaju s njim u ovaj „orwellovski projekt“ preporučuje se da pročitaju reportažu novinara „Feral Tribuna“ iz Mostara, odnosno makar njezin pasus koji glasi: *„...Taj moj prijatelj bio je Musliman, prije rata zajedno smo živjeli u zapadnom Mostaru. On je u ratu morao otići na istočnu stranu, a majka mu je ostala na zapadnoj strani i nosila mu stalno hranu preko Bulevara, oni tamo nisu imali ništa hrane. I jedan dan ženu skine snajper baš na Bulevaru i tijelo joj je ležalo par dana i na kraju su je psi pojeli. Moj prijatelj je sve to gledao i nije mogao ništa učiniti zbog snajpera. Bio mi je prijatelj i znam da lično ništa nisam kriv, ali ne bih volio da ga sretnem. Razumješ, što god da mi kaže – u pravu je“.* (Vidjeti, „FT“, broj 788 od 21. 10. 2000.).

Treba li reći da je potresnu priču ispričao neki mladi Hrvat, kojemu „Prličevi snajperisti“ nisu dozvolili, kao ni njegovom prijatelju, da normalno prožive posljednju deceniju dvadesetog stoljeća. Samoproglašeni „Europejac Prlić“ je u ovo tragično vrijeme jedan od dvojice glavnih i odgovornih urednika „krvave drame“ u Mostaru, s hrvatske strane. Samo zbog „žene koje su pojeli psi“ on ne može i ne smije biti na čelu Europskog pokreta u

BiH! O drugim stvarima drugi ljudi više znaju! Neka se makne, brate! Kako bi stid hrvatskog mladića porodio želju za normalnim životom u Mostaru i drugdje. Kako bi se i drugi, širom BiH, počeli stidjeti. Kako bi se rodile generacije koje će pitati svoje očeve – kako ste mogli? Kako bi BiH postala jedna posve normalna zemlja. U kojoj dr. Prlić i njemu slični – politički – nemaju što više tražiti!

4. Suočavanje s prošlošću kao pretpostavka izgradnje demokratskog i odgovornog društva²⁶

U knjizi Aleide Assmann „*Der lange Schatten der Vergangenheit*“ (C.H.Beck Verlag, Muenchen, 2006.), objavljenoj i na srpskom jeziku 2011. godine pod naslovom „*Duga senka prošlosti*“ (u Biblioteci XX vek, pod uredništvom dr. Ivana Čolovića i uz pomoć književne mreže Traduki), upozorava se kako cilj pamćenja, bilo ono individualno ili skupno, kolektivno, nije da postigne najveću mjeru potpunosti, dapače, ono je uvijek selektivno i počiva na manje ili više „rigidnom izboru“. Zaborav je konstitutivni dio i individualnoga i kolektivnoga pamćenja, veli dr. Aleide Assmann, jedna iz reda respektabilnih istražitelja uzroka i mehanizama „kulture zaborava“, toga drugog pola „kulture sjećanja“.²⁷

I za individualne i za kolektivne oblike pamćenja, unutar kojega je i političko i nacionalno, vrijedi da su u pravilu organizirani perspektivistički. Pozivajući se na Friedricha Nietzschea, koji je uveo pojam „horizont“ (iz optike) kako bi naglasio ograničenje vidnog polja uvjetovano „stajnom točkom“, Assmannova nam implicite pomaže da uz pomoć opozitnih „stajnih točaka“ objasniti zašto se i u Bosni i Hercegovini i u cijeloj regiji „zapadnog Balkana“ još nije stiglo ni do Jasperove „nulte točke“, dakle u vrijeme totalnog njemačkog poraza u kojem i nastaje njegova rasprava „*Pitanje krivnje*“.

---

²⁶ Riječ na regionalnoj konferenciji „*Kultura sjećanja – istorijski lomovi i savladavanje prošlosti: Kako se odnosimo prema prošlosti*“, dana 29. 11. 2013. godine u Prijedoru, u organizaciji Centra za mlade Kvart i Friedrich Ebert Stiftung.

²⁷ Aleida Assman (1947.) je rođena Egipćanka, profesorica anglistike opće književnosti na Sveučilištu u Konstanci, udata za egiptologa Jana Assmana, koja je međunarodni renome zaslužila kao kulturologinja i autorica važnih knjiga upravo iz domene „kultura sjećanja“, poput: *Prostori sjećanja. Forme i preobražaji kulturalnog pamćenja* (1999.); *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka historija njemačke ideje obrazovanja* (1993.); *Uvod u kulturologiju. Osnovni pojmovi, teme, pitanja* (2006.) i *Historija u pamćenju. Od individualnog iskustva ka javnoj inscenaciji* (2007.)...

Izgubljeno je, dakle, cijelih 20 godina u kontraproduktivnim pokušajima „opravdavanja krivnje“, čime je zapravo samo odložena nužna rasprava o „pitanju krivnje“. Njegujući „kulturu zaborava“ i viktimo-transgresije odustalo se i u BiH, i u regiji, od propitivanja vlastite krivnje i time od ključne pretpostavke za izgradnju demokratskog i odgovornog društva. Ovime sam odmah i ukratko odgovorio na hipotezu iz zadanog mi naslova od strane organizatora – ne, nema demokratskog i odgovornog društva u zemljama/državama koje počivaju na poluistinama ili lažima o sebi i drugima. Nema, čak, kao u slučaju Hrvatske ni nakon što „acquis communautaire“ postane formalno-pravnom satavnicom unutarnjeg zakonodavstva, ako se i dalje nastavi živjeti u lažima o sebi i drugima. U jednu riječ, u regiji jugoistoka Europe nije se ni nalik demokracijskim uzorima i šampionima „kritičke kulture sjećanja“, onima koji su se odlučili za tzv. kritičko nadvladavanje prošlosti (njem. kritische Bewaeltigung der Vergangenheit). Sve je u regiji „zapadnog Balkana“ drugačije nego unutar SR Njemačke, primjerice, i ostat će takvim sve dok kod nas bude njegovana kultura zaborava i viktimizacija, odnosno viktimo-transgresija koja se temelji na proizvodnji neprijatelja i uvećanju vlastitih žrtava, uz odustajanje od propitivanja „tamnih mrlja“ u vlastitoj povijesti.

Teško je objasniti, ipak, pa i uz pomoć Nietzscheova „stajne točke“, zašto se posebno surovo i bezmilosno stigmatiziraju upravo oni koji su međusobno po jeziku i kulturi vrlo bliski. Pretpostaviti je da nije riječ samo o „prokletstvu bliskosti“, nego o nečemu mnogo ozbiljnijem i opasnijem, dakle o ambiciji konstituiranja triju etničkih skupina u BiH, primjerice, u „nacije-države“, ako već nije moguće u posve odvojene, tada u paralelne svjetove. Zbog toga je u BiH u ovom momentu jedva moguće zamisliti, i perspektivitički gledano, „voljnu naciju“ po uzoru na Švicarsku, jer takvo što podrazumijeva i transnacionalizacije i svijest o potrebi fomiranja „političke zajednice“ i „Konkordanz“, to jest visoku konsenzualnu kulturu. Nažalost, dok se u teoriji upravljanja razlikama konsenzualna kultura smatra

najdemokratskijom metodom (upravljanja i nacionalnim razlikama) a asimilacija i nasilna integracija se odbacuju kao nedemokratske metode, pa čak i preziru kao i genocid i nasilna izmještanja stanovništva, u BiH (i u regiji) je sve posve obrnuto. A dok je tako i nije moguće sa sigurnošću odgovoriti – hoće li BiH u bližoj i/ili daljnjoj perspektivi uopće izaći iz njezinih tramatskih stanja i demokratskih formi, te se zaputiti u pravcu konsenzulane i uljuđene kulture i demokratske, političke zajednice u kojoj se njeguju svi identiteti, počev od identiteta konstitutivnih naroda do novih, modernih identiteta. Izvjesno je, dakle, da postojeći karikaturalni politički sustav i dominantni akademski i politički narativi ciljno proizvode krize koje uključuju i političko i pravno nasilje. U ovim se koordinatima može i mora razumjeti i antieruropejstvo velikog formata naših kvazipolitičkih elita, koje čine u BiH sve da se ne maknu s mjesta na kojem su, pa što bude s narodom i državom neka bude. U takvom ambijentu, logično, i nema mjesta za kritičku kultura sjećanja i kritičko nadilaženje prošlosti, to jest izgradnju odgovornih i demokratskih društava.

*****

Na djelu je logika „nezavršenih ratova (opet „kradem“ ponešto od Ivana Lovrenovića), ratova za teritorije i definitivno konstituiranje „jastva“, vlastitosti u formi političkog naroda/nacije unutar „spornih“ teritorija. Nijednoj ideologiji i politici nije ni stalo do drugoga do li do kontrole prirodnih i ljudskih resursa, uključivo proračuna svih razina upravljanja. Konceptija „političkog naroda“ podrazumijeva, pak, međusobno priznanje nacija i transnacionalne i transentitetske interakcije i integracije, kao i garantiranje jednakih prava svim manjinskim identitetima, bilo to tzv. konstitutivne manjine (Ugo Vlaisavljević), bile stvarne nacionalne manjine ili „novi identiteti“. „Politički narod“ se ne smije poistovijetiti, dakle, sa sintagmom „konstitutivni narod“, nego je ovo potonje osnova za otvaranje procesa izgradnje odgovorne političke zajednice unutar

pojedinih teritorija i cijele zemlje. Na kraju tog mukotrpnog puta bi se, eventualno, moglo i stići do bh. političkog naroda/voljne političke zajednice utemeljene na volji sviju bh. konstituenata, starih i novih identiteta. Mogla bi se, dakle, i BiH zaputiti ka prakticiranju načela otvorenih društava, ka logici poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda – slobodi kretanja. i ljudi i ideja, i roba i kapitala i usluga, baš kao u Europskoj uniji. Ali, neće i ne može ukoliko nastavi sa „kulturom laži“ – silnoj laži o (ne)давnoj prošlosti, kojima se i de facto suspendirala potreba za kulturom sjećanja na neodređeno vrijeme.

I u Bosni i Hercegovini, i u regiji, se radi, dakle, o zahuktalom procesu konstituiranja „zakašnjelih nacija“, kako bi to formulirao njemački književnik i filozof Helmut Plessner, nažalost po modelu 19. stoljeća, po modelu „nacije države“ koji podrazumijeva logiku zatvorenog društva i etničkog samodovoljstva, a ne i logiku moderne nacije, otvorene za prožimanje sa svima, ma kako se oni zvali. Zbog toga i jeste tim i takvim nacijama i potrebno nešto kao „duša“, da se poslužimo uputom Ernsta Renana, pa se smatra i poželjnim „izmišljati tradicije“, kako bi to kazao nedavno umrli Eric Hobsbawm, odnosno ispuniti prazninu u vremenu i prostoru imaginarnim pojmovima i sadržajima, mitovima u krajnjem, kako bi se etnička nacija uopće mogla situirati kao „zamišljena zajednica“ (Benedict Anderson), kako bi se utemeljila kao neupitni pojam i sadržaj, ma koliko bila historijska kategorija, koju je donijelo vrijeme i ono će je u budućnosti i odnijeti. U svijetu u kojem se odvijaju tzv. transnacionalne socijalizacije (iliti pulsacije), u svijetu transnacionalnih interakcija i integracija ova vrsta ambicija za uspostavom vlastitosti, u obzorjima prohujalih vremena, na način koji je već doveden u pitanje unutar moderno ustrojenih društava, nije samo anakrona, nego i kontraproduktivna, po sebe same i zajednicu u cijelosti...

Nisu zemlje i narodi s prostora bivše Jugoslavije ništa posebno u odnosu na druge europske zemlje i narode, izuzev što se u njima odvijaju obrnuti procesi u odnosu na zemlje prvoga europskog susjedstva, u kojima se odustalo što silom što milom, od koncepta zatvorenih društava i zaputilo ka nepoznatom – filozofiji i praksi „otvorenog društva“. Bilo da se na put ka otvorenom društvu i pravnoj državi zaputilo pod prisilom, kao u poslijeratnoj Njemačkoj, i putem tzv. re-education policy, kako bi to formulirao Habermas, ili putem spoznaje nužnosti ekonomskoga, političkoga i svekolikog drugog uvezivanja u kompleksnije sustave, zajedničko je tim iskustvima da podrazumijevaju odustajanje od koncepta „nacije-države“ kakvog znamo iz 19. stoljeća, iz kojega se morala izmjestiti „zlokobna ćud“, kako bi to formulirao berlinski profesor Hagen Schulze, i premjestiti je na nadnacionalne razine odlučivanja koje podrazumijevaju zajedničke institucije i međusobne obzire. Pretpostavka za takvo što je bilo kritički sagledati vlastite zablude u prošlosti, odustati od zastarjelih ideologija i prihvatiti logiku integriranja kao temeljne pretpostavke projekta mira. Ono što se kod nas u regiji događa, dakle, nema elemente kritičke kulture sjećanja, koja je pretpostavka ozdravljenja svakoga bolesnoga društva, nego je „već viđeno“, pa zvuči ovaj put kao farsa, nakon što se i kod drugih, ranije, a kod nas, i ranije i jučer i danas, pokazalo već kao tragedija, da dozvolim sebi luksuz da progovori i nekadašnji marksista u meni...

*****

Brojni su autori i prije dr. Assmann upozorili da kolektivno pamćenje (političko i nacionalno), slijedi logiku pojednostavljivanja, jer se događaji promatraju iz one već spominjane „stajne točke“, bolje rečeno „zainteresirane perspektive“ koja ne trpi nijansirani narativ, nego događaje reducira „na mitske arhetipove“. O tomu i kod nas u BiH uvjerljivo piše niz profesora, književnika i kuturologa, među njima su i uvodničari na ovoj sesiji, te takvi u regiji kakav je, primjerice, dr. Ivan Čolović, posebice u njegovim sjajnim knjigama

„Bordel ratnika“ i „Politika simbola“. Poziva li se na takve, ili primjerice na Iana Burumu, postaje posve jasno da u svijetu dominiraju reducirana, pojednostavljena kolektivna pamćenja, koja imaju funkciju stvaranja mitova, te da tako stvoreni mitovi imaju „autohipnotičko dejstvo“. Što je kultura više izraz predpolitičkih stanja ili tranzicijskih trauma, to mitovi imaju značajniju funkciju, pa se u ovom kontekstu daju razumjeti i politike koje vješto manipuliraju osobama i događajima iz povijesti, primjerice putem spomenika. Mentalne slike postaju ikone, ustvrdila je i dr. Assmann, pa priče postaju mitovi koji odvajaju historijsko iskustvo od konkretnih uvjeta njegova nastanka i preoblikuju ga u vanvremenske pripovijesti koje se prenose s generacije na generaciju, sve dok za takvim čim dominantni narativi i politike imaju potrebe.

Ljudska psiha ima vrhunsku sposobnost izmišljanja kada treba razviti strategije obrane od krivice, objašnjava Assmannova u eseju „Pet strategija potiskivanja“. Po njezinom mišljenju, primarni oblik odbacivanja krivice je opravdavanje.²⁸ Manifestacioni oblici su mu, dakako, različiti, ali je ambicija podjednaka. Tko želi rasterećenje ili oslobođanje od krivnje, veli dr. Assmann, nerijetko bira prekor, odnosno prelazi u napad, jer je, navodno, napad najbolja obrana. Usuđujem se rečenomu dodati da u oblasti kulture sjećanja na ovaj način samo odlažemo suočavanje s prošlošću i proces ozdravljenja u kulturi i zemlji kojoj pripadamo.

*****

Iako sam moju knjigu „Kultura sjećanja“ opremio podnaslovom „Pledoaje za izgradnju kulture sjećanja u regiji jugoistoka Europe po uzoru na Nijemce“, puna je istina da su se i Nijemci skoro pune dvije decenije mučili s „pitanjem krivnje“ na sličan način kako se muče

---

²⁸ Ovdje bi bilo potrebno referirati se i na Jaspersova četiri modaliteta krivnje (kazneni/krivični, moralni, politički i metafizički), ali o tomu se mnogo govorilo i pisalo, pa sam i sam govorio već na sličnom skupu ovomu ovdje, prošle godine u Banjaluci, u organizaciji Friedrich Ebert Stiftung, ureda u Banjaluci.

danas u BiH, i Regiji, i Hrvati i Srbi i Bošnjaci i Crnogorci i Albanci i... I Nijemci su dugo, predugo, birali „strategije potiskivanja“ krivnje, o kojima uvjerljivo govori dr. Assmann, ali ćemo ih mi ovdje dotaći, nas samih radi. Radi se o strategijama izjednačavanja krivnje, eksternalizaciji, brisanju, šutnji i krivotovorenju, omiljenim metodama kod nas u BiH, i u regiji, što vrijeme prolazi sve omiljenijima, nažalost. Ne vjerujem da ima potrebe pojašnjavati sve spomenute strategije, izuzev, možda, pojmove poput eksternalizacije i internalizacije. Eksternalizacija u osnovi služi, naime, opravdanju krivnje tako što se samo i doslijedno bavite krivnjom drugoga, a sebe implicite predstavljate žrtvom. I „Zapadni Nijemci“ su tom strategijom u prvih 20 godina poslije Drugoga svjetskoga rata „lizali rane“, liječili sujetu i komplekse, jer su navodno „zdravili“ tako što je postalo društveno prihvatljivo kriviti komunističku ideologiju i SSSR kao „carstvo zla“, za sva zla koja su ih snašla. Srećom po njih same, i po Europu i svijet, BRD/SR Njemačka se na vrhuncu „hladnog rata“ i u osvit „detanta“ odlučnije okrenula tzv. internalizaciji krivnje. Istočni Nijemci, pak, eksternirali su i vlastiti dio krivnju na Zapadnu Njemačku i nisu se sve do „ponovnog ujedinjenja“, 1990. godine, pitali za vlastitu krivnju, što je za posljedicu imalo eksploziju i lijevoga i desnoga ekstremizma poslije sloma DDR/Istočne Njemačke, to jest mirnog ujedinjenja dviju njemačkih država unutar SR Njemačke. Nakon izgubljenih godina i decenija „strategije potiskivanja“, Nijemci su se, srećom, počeli baviti strategijom „kritičkog nadvladavanja prošlosti“ u čijoj je osnovi kritička kultura sjećanja.

Mi smo, nažalost, još u fazi implementacija svih metoda iz arsenala strategije potiskivanja krivnje, s ambicijom da iz šutnje o zločinama i zločincima u svojim redovima, završimo u slavljenju osuđenih zločinaca kao heroja, te da putem posvemašnjeg krivotovorenja i novije i dublje povijesti uvedemo kulturu potiskivanja i kulturu zaborava kao naše najviše vrijednosti. U ovu nečasnu rabotu su upregnute sve dominante politike i akademski

narativi u BiH i regiji, čast rijetkim pojedincima, uvjereni da na taj način čine nešto dobro za svoju naciju i svoju kulturu. Hamburški književnik i publicista Ralf Giordano je u sličnoj ambijentalnoj situaciji u Njemačkoj u Adenauerovoj eri već u naslovu knjige „Druga krivnja“ izrekao osudu. Strategije potiskivanja su, naime, u biti ponavljanje nemoralnih radnji iz vremena zla u postratnim vremenima, samo što su umjesto fizičkoga i psihičkoga nasilja poslije ratova primijenjuje pravno i političko nasilje u kojega su, logično, uključeni akademski radnici, zapravo ratnici, ako bi to pregnantno formulirao Nerzruk Ćurak, ti naši brojni „mephistofelesi“ koji su prodali dušu đavolu...

*****

Pitali me s RTRS-a, 21. studenoga o.g., o Općem okvirnom sporazumu za mir u Bosni i Hercegovini, kako glasi puni naziv onog što je potpisano 21. 11. 1995. godine u Daytonu, pa sam im odgovorio da se i o tom sporazumu, kao i o svemu drugome u BiH, laže do iznemoglosti, sve u ovisnosti od „stojne točke“ i „zainteresirane perspektive“. U RS-u se živi iluzija o državi u državi, pa Srbi iz RS logično slave dan kad su, navodno, dobili državu, koja je Bošnjacima „trn u oku“, dok su Hrvati po običaju indolentni, ili zavide i jednima i drugima, jer imaju vlastite entitete, kojeg bi i oni rado imali. Izostavljena je, dakako, iluzija o „državi u državi“, a emitirano je samo ono da je Bošnjacima RS „trn u oku“ i da su Hrvati zavidni. Dakako, ja sam govorio za RTRS i o nužnosti razrješenja bh. nacionalnih pitanja i bh. državnog pitanja u sklopu projekta pristupanja EU, transnacionalnih socijalizacija i integracija, kako je posve bespotrebno praviti „državu-naciju“ po modelu 19. stoljeća u ovim vremenima, kako je nužno i moguće respektirati sve postojeće nacionalne i vjerske identitete, ali i otvoriti se za one nove, kako bi se uopće pružila šansa nastanku „političke zajednice“, da ne kažem „bosanskohercegovačke nacije“ kao skupnog pojma za postojeće identitete na njihovom putu ka europskom identitetu. To je, dakako,

posve opozitno etnokratskim konceptima nacije kao jednom za svagda date i nepromjenjive kategorije, kao i konceptu koji s hegemonističkih i unitarističkih pozicija govori, primjerice, kako je u UN primljena 22. svibnja 1992. godine „bosanskohercegovačka nacija“, dakle BiH je već „politička zajednica“, u njoj se nisu do jučer vodili krvavi ratovi, niti se danas vode politički ratovi. U krajnjem, BiH nije uopće višenacionalna zajednica, pa nema ni potrebe praviti razliku između projekta „nation building“ i „state building“. Dakako, to je samo prva u nizu velikih laži, jednaka po razornim posljedicama onima kako BiH nije ni bilo u povijesti, sve dok se ratne poglavice nisu odlučile da je osnuju u jednoj američkoj vojnoj bazi, u dubokoj američkoj provinciji...

Ma koliko im bile suprotstavljene „stojne točke“ i „zainteresirane perspektive“, zajedničko je svim bh. političkim elitama i dominantnim akademskim narativima da reduciraju i veoma kompleksnu priču o političkom (dis)kontinuitetu i teškoj prošlosti BiH, uključivo i priču o „millet sustavu“ iz vremena Osmanlija, ili pokušaj stvaranja „bosanske nacije“, u vrijeme Austrougara, na „samohipnotizirajuće“ obrasce i fomule. Hrvatska indolencija ili srpsko nijekanje zajedničke nam povijesti, uključivo vlastitoga doprinosa ideji ZAVNOBiH-a, je posebno groteskno. Ove se odnjegovane zablude uvode u ovu priču o nemogućnosti izgradnje normalne države uz pomoć kulture laži samo da bi se pokazalo kako su jednake lažima ili zabludama o navodnom hiljadugodišnjem državnom kontinuitetu, ma koliko je BiH kroz povijest bila primjer političkog diskontinuiteta. A dok su ovakve laži na sceni, BiH ostaje u političkoj kaljuzi koju su bh. političke kvazielite proizvele u sustav. Glede navodnog političkog konntinuiteta smije se ustvrditi sljedeće: 1) Bosna i Hercegovina (Bosna i Hum) imaju kao geopolitički prostor i teritorijalno politička cjelina hiljadugodišnju povijest; 2) svoju srednjovjekovnu državnost Bosna (i Hum) gubi u periodu između 1463. i 1482. godine, pa potom ostaju barem u teritorijalnom pogledu corpus separatum u vrijeme otomanske periode u cijelom

njezinom trajanju; 3) odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, Bosna i Hercegovina ne dobija status nezavisne države, nego tutora u liku Austrogarske carevine, ali implicate i međunarodnu potvrdu njezinih historijskih granica; 4) 1908. godine bit će BiH anektirana u okrilje Austrogarske, dok će tijekom trajanja prve Jugoslavije više puta biti administrativno prekrajana; 5) u vrijeme NDH bila je, pak, utopljena u ovu kvazidržavu, koja nije bila ni neovisna, ni država, ni hrvatska, nego puki satelit „sila osovine“; 6) Bosna i Hercegovina obnavlja svoju državnost, zapravo, tek na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, u Mrkonjić Gradu, 25. 11. 1943. godine...

Utemeljenje i održavanje prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u predvečerje Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, 29. 11. 1943. godine je, inače, kasnilo u odnosu na slična zasjedanja u drugim jugoslavenskim zemljama upravo zbog različitih koncepcija o političko-pravnom statusu BiH u budućoj jugoslavenskoj federaciji. U osnovi su bile u igri dvije koncepcije o statusu BiH: jedna je zagovarala status autonomne pokrajine u okviru Srbije, ili neke druge republike, odnosno Federacije; dok je druga zagovarala da i BiH dobije status federalne jedinice unutar jugoslavenske federacije i u svemu bude ravnopravna Srbiji, Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori i Sloveniji. Prema historijskim izvorima upravo je Josip Broz Tito presudno uticao da BiH bude federalna jedinica unutar tadašnje Demokratske federativne Jugoslavije. Proći će potom čitavih četvrt stoljeća da BiH postane jednakopravna unutar jugoslavenske federacije i u stvarnosti, a ne samo na papiru. Bilo kako je bilo, nepobitno je da je federalni status BiH unutar DFJ definitivno utvrđen odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, te da ZAVNOBiH s time, u osnovi, uspostavlja vlastitu, te ujedno obnavlja uvjetovanu državnost BiH – uvjetovanu činjenicom da je riječ bilo o jugoslavenskom federalnom modelu, kao i da nije moglo biti govora o međunarodnom priznanju, nego tek o unutarnjem međusobnom priznanju. Do međunarodnog priznanja BiH stiže tek nakon dramatičnih iskustava unutar Titove Jugoslavije i u momentu disolucije SFRJ, sukladno arbitražnim preporukama Badinterove

komisije, što je tema za sebe. Do međusobnog unutarnjeg priznanja, u postdaytonskim uvjetima, nažalost, nije još stigla, a kad će ne zna se.

Ako bilo kada bude spremna za međusobno unutarnje priznanje, pretpostaviti je u uvjetima približavanja i pristupanja EU, morat će se vratiti svojem „rodnom listu“ i „gruntu“, kako je to nazvao Bogić Bogićević, dakle odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a kada je BiH utemeljena kao država njezinih građana i ravnopravnih naroda: Srba, Hrvata, Bošnjaka (tada Muslimana) i pripadnika židovskog i drugih naroda. Dakako i Drugom ZAVNOBiH-u, jer su odluke Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a (i Drugog zasjedanja AVNOJ-a) morale biti potvrđene i reafirmirane tijekom Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, u ljeto 1944. godine. Pri tomu treba istaći kako je posebno važan trenutak u definiranju obnovljene državnosti BiH predstavljala, Deklaracija o pravima građana, koju je usvojilo Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu. Važne su, dakako, bile i odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu 1945. godine, kojima se ZAVNOBiH preimenovao u Skupštinu NR Bosne i Hercegovine, kada je po prvi put donijet i Zakon o narodnoj vladi BiH, kojim se Vlada definira kao izvršni i naredbodavni organ državne vlasti federalne BiH. A nakon što su provedeni izbori za ustavotvornu skupštinu NR BiH, 13. 10. 1946. godine, uslijedilo je i donošenje prvog Ustava NR BiH 31. 12. 1946. godine.

Razvoj Bosne i Hercegovine od 1945. do 1990. prolazi potom kroz dvije faze: u prvoj fazi se odvija post-ratna obnova i započinje elektrifikacija i izgradnja industrije; u drugoj fazi razvoja, koja započinje šezdesetih godina XX. stoljeća, BiH politikom oslonca na vlastite snage, uspijeva razviti prerađivačku industriju i zaposliti milijun svojih građana. Uspijeva izgraditi asfaltne ceste, otvaraju se srednjoškolski centri u većini bh. općina, uz sarajevski otvaraju se i tri nova univerziteta/sveučilišta: banjalučki, tuzlanski i mostarski. Gradi se i 1.000 osnovnih škola. U području ekonomskih odnosa s inozemstvom BiH ima izvoz veći od uvoza. Zato neki historičari ovo

vrijeme od 1960. do 1990. godine nazivaju i „zlatno doba“ u socijalno-ekonomskom i kulturnom razvoju BiH. Periodu poslije „pada Rankovića“ (1965./1966.) zovem „Periklovim dobom“ u životu BiH, mada svjestan brojnih ideološko-političkih i civilizacijskih ograničenja bh. političkog i društveno-ekonomskog razvoja i tog vremena. S nekima od „junaka našeg doba“, tog doba u životu BiH sam imao priliku i surađivati, pa ću primijetiti tek da se radilo o ljudima snažne političke volje i uvjerenim Bosancima i Hercegovcima, dakako i Jugoslavenima, kojima „politički patuljci“ iz posljednje decenije 20. stoljeća nisu ni do koljena, ma koliko ih se slavilo a one prve zaboravljalo...

*****

Bosna i Hercegovina ne može ozdraviti, dakle, ako se u njoj, i u okruženju, i dalje budu vodili „građanski ratovi sjećanja“ (dr. Todor Kuljić), ako se umjesto kritičke kulture sjećanja nastavi s forsiranjem „kulturom zaborava“ u koju su utkana krivotovorenja povijesti i strategije potiskivanja krivnje. Strahovati je, nažalost, da će vlasnici dominantnih narativa i naših sudbina u dogledno vrijeme pristupiti objektivnijem bavljenju prošlosti. Ukoliko BiH i regija budu ostale i dalje bez kritičko pripitanih činjenica, bez objektivizirane i institucionalizirane memorije – nemaju uopće perspektivu ozdravljenja. Kao bolesnoj zemlji i regiji, to jest nezdravim društvima u njima predstojale bi joj, i svima njima, neizvjesne etape golog preživljavanja, zarobljenost u parohijalne forme političke kulturu, u logiku i praksu predpolitičke zajednice, na rubu egzistencije i pristojnosti. Zarobljeni u „stojne točke“ i „zainteresirane perspektive“, koje bi isključile (zajedničku) perspektivu u Europskoj uniji, odrekli bismo se mogućnosti ozdravljenja i dostojanstvena života u civiliziranom okruženju!

5. Sjećamo li se Sarajeva?

I u Srbiji i u Hrvatskoj i u BiH se nastavlja manipulacija prošlošću, počev od Kulina bana pa do naših dana, uključivo Kosovskom bitkom i Kosovom, Turskom i Austrougarskom, Prvom i Drugom Jugoslavijom, uključivo Jasenovcem i Bleiburgom i Srebrenicom, itd. Svemu tomu ton daju ljudi s vjerskim i akademskim titulama. Zato se kod nas, vjerojatno, još uporno i raspravlja treba li se „čađava šerpa“ izviniti „pocrnjelom loncu“ (citirao sam čuvenu misao publiciste Miloša Vasića), a u javnom životu su i dalje prisutni zločinci i njihovi jataci, to jest oni koji brane svoje zločine i zločince, govoreći samo o onima drugih i trećih. A već je pet poslije 12 da se na javnoj sceni i u BiH i u Srbiji i u Hrvatskoj pojave ljudi koji bi imali smjelosti sofisticirano svjedočiti o tomu da su bosanskohercegovački Bošnjaci, Srbi i Hrvati kod kuće i doma u BiH, da je svima BiH njihova domovina, pa neka u njoj rješavaju svoja pitanja, uz međusobno uvažavanje, pa se tek potom okreću Ankari, Beogradu i Zagrebu i njeguju „posebne sveze“, kulturne i ekonomske i političke, ako već tako mora biti. Ovakvi bi potezi bili po BiH daleko važniji od pukih izvinjenja iliti isprika „čađavih lonaca“.

Nažalost, u BiH je na djelu viktimizacija, pa čak i tzv. viktimotransgresija. Srbi u RS obilježavaju jasenovačku golgotu s razlogom, ali na tako isključiv način da onemogućuju da se s njima suučestvuje. Isključivi govor u RS-u o 700.000 ubijenih, unatoč u međuvremenu objavljenim odvojenim respektabilnim istraživanjima Vladimira Žerjavića i Bogoljuba Kočovića, koja tragediju svode, vjerojatno, u realne okvire, također tragične, uz istovremeno odbijanje da se kaže iole razumna riječ o posljednjoj tragediji na kojoj je stvorena RS, onemogućuju „drugima“ i „trećima“ i sami dolazak na komemoraciju u Donju Gradinu, na koju bi inače trebali ići iz sva tri naroda u što većem broju. Službeni Hrvati, uključivo Katoličku crkvu, na sva zvona govore o komunističkim zločinima i Bleiburgu, s razlogom, ali o onim fašističkim i o Jasenovcu puno manje. Bošnjaci se, pak, uljuljkavaju u vječitu ulogu žrtve, ma koliko nitko na ovim prostorima nije bio uvijek ni dželat ni žrtva, kazano

jezikom Daniela Goldhagena. Skoro je skardno, pak, kada bošnjački ideolozi i mistifikatori slave sultana Mehmeda Fatiha (Osvajača), ubojicu bosanskih kraljeva, ili govore o turskoj okupaciji kao oslobođenju, a neki od takvih, čak, da je Bošnjacima Turska mati, kao da se rugaju vlastitom narodu, i drugim bh. narodima. S tim je povezano i nerazumno uvećavanje broja poginulih u posljednjoj tragediji, kao da nije dovoljno i 100.000 nastradalih ljudi u BiH, među kojima je nesumnjivo najviše bilo Bošnjaka i/ili bh. muslimana, kao što ih je i među raseljenim, uostalom.

Sve bi, dakle, moralo biti stubokom drugačije nego što jeste, a prvo bi ovakva vrsta govora o prošlosti i počinjenim zločinima morala isčeznuti iz medija i parlamenata, pa bi se potom moralo pošteno progovoriti o vlastitim zabludama i zločinima počinjenim u ime vlastite nacije, pa bi tek poslije takvih pretpostavki mogao netko, ali netko posve nevin, da i klekne i zamoli za oprost sve one koje za oprost treba moliti. A trebalo bi zamoliti za oprost i sve zvjerski zatučene u Jasenovcu, ali i pobijene nevine ljude drugdje, kojih je moralo biti i na Bleiburgu, pa potom i sve besramno pobijene u posljednjem ratu u BiH i bivšoj Jugoslaviji, a posebice pobijene u šumama oko Srebrenice, i njihove preživjele potomke, pa potom pobijene i preživjele i potomke pobijenih i prognanika uz Drinu, iz Zvornika i Višegrada, pa potom i još uvijek izrazito traumatizirane građane Sarajeva, iza kojih je više od 1.000 dana straha za goli život i ubijenih četrnaest tisuća i tristo osamdeset pet nevinih sugrađana, među kojima je bio i veliki broj djece – uključivo i srpske djece, o kojima se u ni u Sarajevu ni u Srbiji ne želi ništa znati...

*****

U specijalnom broju Dana „*Sjećaj li se Sarajeva*“, od 03. 04. 2008. godine, Mirsad Tokača, predsjednik Istraživačko dokumentacionog centra Sarajevo, komentirao je vrlo odmjereno i umjereno objavljivanje kompletnog spiska poginulih građana Sarajeva uslijed ratnih dejstava od 14.385 poginulih osoba. U Tokačinom komentaru se naglašava kako niti Dani niti IDC ne žele ovim spiskom „*usporiti ili zaustaviti bilo koju vrstu rasprave ili novih istraživanja vezanih za stradanje grada Sarajeva*“, te

obećava da „*ni sada niti ubuduće za nas neće postojati neupitne istine, ideološke svete krave koje svoja dostignuća proglašavaju vječnim i nedodirljivim mitovima, a posebno ćemo se usprotiviti poigravanjima brojevima žrtava koja nisu utemeljena na detaljnim istraživanjima i identitetu žrtava*“. Tako se počinje prestajati govoriti o kolektivnoj krivici, ona se prosto individualizira, uče tuđa iskustva...

Pitam se, pak, zar se ne bi ovaj pristup morao primijeniti i na stradanje ljudi u Mostaru, i drugdje, bez obzira na vjeru i naciju, i bez obzira od čijeg metka ili granate su poginuli. Pa, potom, otvorenih očiju početi pošteno govoriti o barbarizmu u kojem se učestvovalo, u kojem su stradavale i ćuprije i manastiri, i crkve i džamije, i ljudi, zatvoreni u mostarski kotao, ojađeni do u nebo zbog nepravde koja im je nanijeta. To što bi u poštenom govoru o mostarskom stradanju najgore prošli ovaj put hercegovački Hrvati, gore čak i od Srba, jer su oko Mostara dovršavali ono što su započeli JNA i rezervisti, manje je važno od toga da se imenom i prezimenom utvrde i žrtve i njihove ubojice. Tako bi se nekako moralo slično govoriti i o Muzeju revolucije u Jablanici, koncentracijskom logoru za Hrvate u prošlom ratu, da ne govorimo o Trusini, Uzdolu i Grabovici, a ne na način kako su to učinili u Jablanici prošle godine Dubravko Lovrenović i ove Željko Komšić, držeći ode „*nahumanijoj bitci Drugog svjetskog rata*“ i prešutkujući u što su barabe bile pretvorile spomenuti muzej. To nije ni antifašizam ni europejstvo kakvo nam je potrebno. Uostalom, krajnje je vrijeme da se Dan pobjede nad fašizmom ne povezuje nasilno s Danom Europe, jer je antifašizam samo segment složene priče o Danu Europe...

Istina o prošlosti, zasnovana na faktima i neoborivim dokazima, a što je posebno važno na javnom uvidu u saznanja do kojih smo došli, piše Mirsad Tokača, nužna je zbog zadovoljenja potreba direktnih žrtava zločina, zbog osude nasilja nad ljudskim dostojanstvom, a sve s konačnim ciljem obezbjeđenja njihovog obeštećenja, vraćanja dostojanstva žrtvama i njihovim porodicama. Iznad svega, istina nam je potrebna zbog izgradnje povjerenja u vladavinu pravde i zakona, a kroz kažnjavanje zločina, bez obzira na to da li je on potican i direktno počinjen od najviših političkih i vojnih vođa ili običnih vojnika i civila,

veli dalje Mirsad Tokača. Osnovni principi kojim smo mi vođeni tokom istraživanja su da istraživanjem moraju biti obuhvaćeni svi ubijeni ili nestali građani Bosne i Hercegovine, a potom da žrtve ne smiju biti diskriminirane zbog svoje etničke, vjerske, rasne, ideološke ili druge socijalne pripadnosti, objašnjava prvi čovjek IDC-a. Lista koju danas objavljujemo nudi imena 14.385 lica koja su tokom opsade, koja je trajala tri i po godine, poginula ili nestala na teritoriji deset općina Grada Sarajeva. Taj broj, dakle, uključuje stanovnike Sarajeva, ali i one koji nisu živjeli u Gradu, ali su u njemu poginuli. U odnosu na cijelu državu, na područje deset općina Sarajeva otpada 12,93% od ukupno nešto više od 97.000 do sada utvrđenih imena smrtno stradalih državljana Bosne i Hercegovine. Iz Tokačine analize ovdje izdvajamo još samo IDC-ovo saznanje pod rednim brojem pet, u kojem se ustvrdilo: „*Od ukupno 8.940 vojnika poginulih tokom perioda opsade, na braniocce Sarajeva otpada 6.278. U istom periodu poginulo je 2.662 vojnika JNA-VRS koji su držali Sarajevo pod opsadom*“. Kao i IDC-ovo saznanje pod rednim brojem šest u kojem se govori o nacionalnoj pripadnosti građana Sarajeva ubijenih ili nestalih na teritoriji deset općina, a ona je dokumentirano sljedeća: „*Od ukupnog broja žrtava – 9.526 ili 66,22% su Bošnjaci, 3.974 ili 27,63% Srbi, 723 ili 5,03% Hrvati i građani ostalih nacionalnosti 162 ili 1,13%*“.

*****

Bosanskohercegovački narodi su nažalost i dalje uhvaćeni u kandže političkih zaostavština mrtvih nacionalnih vođa i njihovih živih nasljednika, koji i ne rade drugo do „oživljuju mrtvace“. Zato je doista krajnje vrijeme da svatko tko misli dobro sebi i svojoj djeci postavi i pitanje – hoćemo li konačno pošteno o neslavnoj prošlosti, uključivo i o svojim i o zločinima drugih, ili ćemo i dalje po naški? Na ove redove me je, bez skrivanja, natjerao posjet srbijanskog premijera Vučića, podrijetlom iz Čipuljića pored Bugojna, političkomu Sarajevu, zapravo njegovoj drugoj zemlji. Hoću reći, ma što među nama bilo u prošlosti, vrijeme je za novi početak, iskren i čestit, inače od njega i neće biti ništa...

6. Sjećamo li se Srba iz naših komšiluka

Listajući moju „njemačku arhivu“ višegodišnjih dopisivanja s (ne)znanim prijateljima iz bivše Jugoslavije preko medija u BiH i Srbiji, naišao sam i na portrait književnika Stevana Tontića i njegovu misao: „U poeziji nisam mogao da lažem“! Na Stevana su mi – dok sam živio u SR Njemačkoj – u više navrata skretali pažnju književnici Bora Ćosić i Dragoslav Dedović. Po njihovom sudu, Stevan Tontić je nešto posebno i kao čovjek i kao pjesnik. Tada se egzil činio svima nama jedinom izvjesnošću, ali je od spomenutih i Stevanu i meni egzil dojadio. Uostalom gore je izvan jezika pjesniku nego politologu, jer pjesnik izvan svojega jezika prosto vene. . .

Višegodišnji boravak u Njemačkoj bio je, unatoč svim iskušenjima, vrlo podsticajan za književnika Stevana Tontića, a uspostavljene sveze s ovom kulturom i po povratku u Sarajevo uvijek iznova dolaze do izražaja. Književnik Stevan Tontić je, naime, čest gost u jeziku i zemlji u kojima je u egzilu živio – nedavno je govorio na književnoj večeri u Stuttgartu, ili pak u BiH u organizaciji Goethe centra održa predavanja o novijoj njemačkoj lirici. Preveo je i predstavio domaćoj javnosti čitav niz suvremenih njemačkih pjesnika, za koje se bez njegova angažmana ne bi, možda, ni znalo na Balkanu. U SR Njemačkoj mu je posebno cijenjena zbirka pjesama „*Sarajevski rukopis*“ (Handschrift aus Sarajewo), za koju je i dobio 2.000 godine nagradu Bavarske akademije lijepih umjetnosti (Horst-Bienek-Foerderpreis der Bayerischen Akademie der schoenen Kuenste). Godinu kasnije je dobio i nagradu grada Heidelberga – Književnost u egzilu (Literatur im Exil), u iznosu od tada pozamašnih 30.000 pokojnih DM. Inače, Stevanov „*Sarajevski rukopis*“ su objavili i „*Vreme knjige*“ (1993.) i „*Stubovi kulture*“ (1998.) iz Beograda i Međunarodni centar za mir u Sarajevu. Dvojezično, na srpskom i njemačkom jeziku su mu objavljene i knjige „*Moj psalam/Mein Psalm*“ (Edition Neue Wege, Berlin 1997.); „*Odisej Penelopi/Odysseus an Penelope*“ (Edition von Buero Otto Koch im K.I.E.Z. e.V. Dessau, 2001.) I ove i njegove druge „njemačke knjige“ poput „*Nedjelja u Berlinu*“ („Sonntag in Berlin“, Landpresse, Weilerswist, 2000.) i „*Po nalogu riječi*“ („Im Auftrag des Wortes - Texte

aus dem Exil, Landpresse, Weilerswist, 2004.) su dočekane izuzetnim pohvalama u uglednim njemačkim časopisima, a neke od njih su i nagrađivane. Spomenute i nespomenute nagrade su došle u prave ruke i u pravo vrijeme. Stevan se, naime, izdržavao isključivo od pisanja i gostovanja na literarnim večerima, a taj je kruh priličito gorak i na Zapadu, ako niste bestseller autor...

Po povratku u BiH, Stevan Tontić je dao sarajevskom magazinu „Dani“ intervju u kojem je gospodski ustvrdio da je „u šeheru“ uglavnom elegantno prešućen proteklih godina. Kazao je, također, kako je svih ovih ratnih i poratnih godina nastojao sačuvati nešto od svog ljudskog dostojanstva i vlastiti ljudski i pjesnički jezik. Nije htio, nije mogao podnositi zatrovani jezik medija i vladajućih partija i njihovih intelektualnih servisa, onaj ratnohuškački, pun mržnje prema drugima. Htio je biti i ostati „svoj“. I poslije svih gorkih iskustava s bh. kulturološkim i medijskim ambijentima koje sam osobno imao po povratku, čini se da je Stevanov dostojanstveni izbor šutnje ili oglašavanja, samo rijetko i knjigama, možda jedino mogući dostojanstveni izbor. Uostalom, pogledajte tko je sve od najumnijih među nama zašutio i komunicira s čitateljima samo putem knjiga i suptilnih bloggova. (Vidjeti jedan od takvih na web-adresi: www.ivanlovnovic.com). Usudujem se prognozirati, uskoro će u medijima ionako govoriti samo oni koji govore „poželjnim glasom“, sukladno propisanom kulturološkom i političkom kodu nekih od naših centara u tri pa skoro nekomunicajuća društva. U takvim diobama nema jednostavno mjesta za one koji ne pripadaju „našem taboru“, primjerice za ljude „trećeg modusa“ u hrvatskoj ili bh. politici ...

*****

No, vratimo se našem „mediju“. Po povratku u zemlju i Stevan Tontić je pomislio kako je najbolje prestati pisati, jer kakvog smisla imaju i život i pisanje u okruženju „sumanutih političara i njihovih ratnika“, ali se trgao i zaključio da mora ostaviti svoj „pjesnički trag“. Tako je i dovršena zbirka pjesama „Sarajevski rukopis“, u kojoj je Tontić i došao do bitnih saznanja kako u poeziji ne može da laže. On ne laže ni kad govori u zbirci „Blagoslov izgnanstva“ (objavljena i u

Banjaluci), jer je ponešto, kako reče, i učio u njemačkom egzilu. Nije jednostavno živjeti u tuđem jeziku, u tuđoj kulturi, ali čovjek koga taj jezik i ta kultura zanimaju i duhovno provociraju, izvlači iz toga na kraju kajeva i neku dobit, kaže Stevan Tontić, jedan od najumnijih suvremenih srpskih i bh. pjesnika...

Pjesnik, prozaist, esejist, urednik, antologičar, prevodilac s njemačkog jezika, tako počinje Stevanov curriculum vitae u njegovom „PEN-kartonu“. Datum i mjesto rođenja: 30. 12. 1946., Sanski Most, BiH. Školska sprema: diplomirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, studij filozofije sa sociologijom. Prvu knjigu poezije „*Nauka o duši i druge vesele priče*“, objavio mu je „*Veselin Masleša*“ iz Sarajeva, davne 1970. godine. Uslijedile su zbirke poezije „*Tajna prepiska*“, Svjetlost, Sarajevo, 1976.; „*Naše gore vuk*“, Radivoj Ćirpanov, Novi Sad, 1976.; „*Hulim i posvećujem*“, BIGZ, Narodna knjiga i Rad, Beograd, 1977.; „*Crna je mati nedjelja*“, Nolit, Beograd, 1983.; „*Prag*“ Svjetlost, Sarajevo, 1986.; „*Ring*“, BIGZ, Beograd, 1987.; „*Sarajevski rukopis*“, 1993. i „*Blagoslov izgnanstva*, 2001. Kao zasebne knjige objavljene su mu i izbori iz poezije: „*Tajna prepiska i druge pjesme*“, Svjetlost, Sarajevo, 1984/85.; „*Izabrane pjesme*“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.; „*Lirika*“, Dnevnik, Novi Sad, 1995. i „*Olujno jato*“, Glas Srpske, Banja Luka, 2000. Autor je i proznog prvijenca „*Tvoje srce, zeko*“, priče raskomadnanog romana, Filip Višnjić, Beograd, 1998., o kojemu ćemo govoriti u nastavku s razlogom. Sastavljač je i više antologija: „*Ruža vjetrova*“ (iz savremenog pjesništva Bosne i Hercegovine), Smederevska pesnička jesen, Smederevo, 1988.; „*Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine*“, Svjetlost, Sarajevo, 1990.; „*Moderno srpsko pjesništvo*“, Svjetlost, Sarajevo, 1991. godine. Od ranije je dobitnik brojnih „domaćih nagrada“ - „*Šantićeve*“ (Mostar 1985.), „*Šestoaprilске nagrade grada Sarajeva*“ (1987.), „*Zmajevе*“ (Novi Sad 1994.) i „*Rakićeve*“ (Beograd 1995.). Po povratku u Sarajevo dobio je „*Bosanski stećak*“, za 2007. godinu. Prevođen je na brojne jezike. Nažalost i Stevan Tontić je odselio – poslije svega – u Novi Sad. Pročitao je nedavno ovu priču i javio mi se mailom...

*****

U mjesecu svibnju kad se na sve strane govori u našoj zemlji o žrtvama, pri čemu se ove godine izdvojio iz shematskih i već viđenih

govora tek dubrovački biskup Mate Uzinić, porukom o nužnosti pružanja ruke Jasenovca Bleiburgu, i obratno, o tragediji građana Sarajeva srpske nacionalnosti, ili Srba iz doline Neretve, nema tko prozboriti ni riječi. O tim srpskim stradanjima u posljednjem ratu progovorio je, dakako, čovjek koji ne umije da laže, kako sam veli, književnik Stevan Tontić u romanu „*Tvoje srce, zeko*“, i to na respektabilan ljudski i umjetnički način, koji nema ništa zajedničko s Dodikovim propagandistima iz Banjaluke, koji govore o hiljadama pobijenih Srba samo u Sarajevu, od strane „Turaka“, dakako, kako bi u konačnici skrili da je tih 3.974 pobijenih sarajevskih Srba velikim dijelom ubijeno s okolnih sarajevskih brda. Dodatna tragedija sarajevskih Srba je, dakako, što ih se tretiralo potencijalnim izdajicama, ili surovo ubijalo od raznih „Ćela“ i „Caca“, o čemu i govori Tontićeva poezija i proza!

„A oni što grkljane režu, nož ti, olovo ti u srce pakuju, nisu obični glupaci, budale 'onako' – ti su zli. Ti su se odrekli svoje duše, tog nesnosnog tereta: duša vezuje ubilačke ruke, ostavlja ih bez posla. Glupa, nepraktična, primitivna ljudska duša...“, tako piše Stevan Tontić u „pričama raskomadnog romana“, u njegovoj prvoj proznoj knjizi „*Tvoje srce, zeko*“. U 18 poglavlja Tontićevog romana, kojeg je bh. književni kritičar Josip Osti, s poslijeratnom adresom u Ljubljani, ocjenio „*romanom o obezvrijeđivanju čovjeka*“, radi se o Stevanovoj patnji u vremenima barbarskog uništavanja Sarajeva, kako od bradonja s brda tako i slične bratije iznutra, o Stevanovom odlasku iz Sarajeva u Srbiju, pa u Njemačku, u egzil. . .

Stevanovo potresno svjedočanstvo o „sarajevskom infernu“ mi se, dakle, prosto nametnulo samo od sebe dok sam u pripremi mojega podsjećanja „*Sjećamo li se Sarajeva...*“ prelistavao ono što je magazin „Dani“ objavio u specijalu „*Sjecaš li se Sarajeva*“ (03. 04. 2008.), to jest dok sam prolazio kroz beskonačni spisak ubijenih građana Sarajeva, imenom i prezimenom. Ovaj senzibilni srpski i bosanskohercegovački pjesnik je morao za vrijeme rata u Sarajevu i „dvostruko strahovati“ – od poludjelih sunarodnjaka s okolnih sarajevskih brda, ali i dodatno od raznih „juka“, „ćela“ i „caca“, gradskih zlikovaca, svrstanih u kojekave postrojbe smrti, gradske pljačkaške odrede i bande. Besprizorni su spomenuti „junaci“ uklanjali sve svjedoke njihovih nedjela, ali im je naročito slatko bilo ubiti i

kojeg preostalog Srbina u gradu. Radilo se, i de facto i de iure, o zločinačkom, rasističkom odgovoru na očigledni zločin i rasizam s brda, iako to skoro nitko do današnjeg dana neće tako da zove...

Inače, pjesnik Stevan Tontić u romanu „*Tvoje srce, zeko*“ govori o dva čvrsta obruča oko Sarajeva – srpskom i bosansko-muslimanskom, u kojima je posebno teško bilo preostalim Srbima, na njih se pucalo kao i na druge, s brda, ali se u samom gradu sumnjalo u ove ljude kao u moguću „petu kolonu“. U tom kolopletu strašnih činjenica i jednako strašnih sumnjičenja bilo je najteže gradskim Srbima, tuklo ih je sve drugo što i ostale ljude u gradu (glad, studen, bolest, granate, snajperi), a povrh svega komšijska i susjedska sumnja u njihovu raspolučenost, kao i strah izrastao na svemu tomu da će biti pobijeni, u slučaju pada grada, ili već nekako drugačije. Najteže je moralo biti, dakako, ljudima poput Stevana, koji nije krio da ne bi mogao pucati u ljude, bili oni ove ili one nacije. Slično kao u fascinantnom Ivankvićevom ratnom dnevniku „*700 dana opsade*“, i pjesnik Tontić zapisuje potresne stranice o onomu što je vidio i proživio u opkoljenom Sarajevu, o tomu kao se plašio da će biti prisilno mobiliziran ili odveden da kopa rovove u blizini „neprijateljskih linija“, o tomu kako se – unatoč svemu – zbližio s ljudima različitih etnija, s kojima je dijelio podrum „kako bi sačuvao glavu i nešto duše“, njegove nježne duše „koja ne može da se jednostavno borbeno svrsta, odbijena zlom od svake strane“...

*****

Istina o stradanju sarajevskih Srba je koliko surova toliko i kompleksna: ljudi srpske nacije koji su se zadesili u dijelu grada pod kontrolom Armije BiH odvođeni su na prisilno kopanje rovova u blizini linija razdvajanja, zatvarani su u vojne kasarne u Sarajevu i Tarčinu, pa i ubijani u Kazanima, ili drugdje, o čemu se tek stidljivo govori. S druge strane je posve jasno da ovo što govore političari iz RS i nije drugo do svojevršno ponovno bombardiranje Sarajeva, samo ne više teškim naoružanjem bivše JNA, nego goebbelsovskim „političkim granatama“. A kada bude jednog dana konačno i iskazana istina u cijelosti o stradanju Srba u proteklom ratu u BiH, bit će pogubna i po bivše i aktualne političare iz toga što se zove RS, dakle i one koji su ovu

„tvorevinu“ osmislili i na zločinu sazdali, tako i za one koji je grčevito brane, po cijenu razbijanja BiH i novog rata u ovoj nesretnoj zemlji. Bit će porazna, posve je izvjesno, i po bošnjačke vrhovne autoritete. No, ostavimo se toga, konstatirajmo još jednom pri kraju, književnik Tontić je i u ovom romanu pošten, uostalom kao i u svojoj njegovoj poeziji, jer jednostavno „ne može da laže“! Za njega je, kao i za mene i mnoge druge ljude, ono što se s njegovom zemljom dogodilo „poraz svih, poraz svega što postoji..., poraz ljudskog razuma, poraz kulture, svega čovječanskog“. Logična je, usput kazana, i Tontićeva misao da bijeg iz grada ne predstavlja izdaju. „Nema izdaje u bjekstvu iz pakla...“, veli Tontić. U Sarajevu – kao posljedica svega što se dogodilo rpije dvije decenije – više ne živi njegovih 150.000 prijeratnih Srba, od predratnih 19.000 Srba i nema ih danas više od 5.000 u Mostaru, kao što nema u Posavini više od 20 od predratnih dvjesto i dvadeset tisuća Hrvata, kao što Bošnjaka ima samo u simboličnom broju u Banjaluci i Krajini, uz Drinu i Podrinju u odnosu na predraće. Zbog toga mnogi naši ljudi i žive tamo gdje danas žive, i neće više nikada živjeti tamo gdje su se rodili ili živjeli do oslobodilačkog, otadžbinskog ili domovinskog rata...

Svim ovim podsjećanjima apelira se, zapravo, da se počne pošteno govoriti o ubijenima i protjeranima, o onima koji su platili najskuplju cijenu „programiranog kaosa“, putem kojeg su nove elite došle na vlast da bi unizili i ovu zemlju i ljude u njoj. Namjernom uporabom sintagme o „organiziranom kaosu“ (Ibran Mustafić) ne želi se izjednačavati krivica za učinjeno zlo ni prema SFRJ ni prema BiH, ali niti amnestirati „vođe“, kako se to podjednako nemoralno čini i u Sarajevu i u Banjaluci i u Mostaru. Nijedan bh. narod nije, naime, ni u jednom, pa ni u posljednjem ratu bio samo loš ili samo dobar, nego su ljudi u uniformama bili i „good guys“ i „bad boys“, sukladno ambicijama njihovih vođa, vrhovnika i predsjednika. Izostavite u kompleksnoj priči samo jednu kariku i bićete omiljeni „poželjni glas“, ali nećete nikada stići do kompleksne i objektivizirane istine o zlu, niti do Jaspersove „nulte točke“ u procesu ozdravljenja. Zbog toga se i prisjetimo Jasperova nauka kako krivnja ima kaznenu, moralnu, političku i metafizičku domeniju, a odgovornosti su i individualne i kolektivne. Njih ne možemo izbjeći ni kad nismo sudjeleovali u međusobnim uniženjima...

7. Doktor za etiku: Bogić Bogićević

Ima nekakvoga kosmičkog apsurdna u činjenici da je moj prijatelj Bogić Bogićević primio u subotu 29. ožujka 2014. godine od strane Američkog sveučilišta u BiH (AUBiH) počasni doktorat za etično ponašanje, umjesto da doktorat za etiku primi, primjerice, od Fakulteta političkih nauka UN-SA, i njegova i mojega fakulteta, na kojemu smo se 1973. prvi put i sreli.

Bio sam, uz odobrenje dekana Filozofskog fakulteta na ovoj svečanosti, sretan što sam mogao mog prijatelja zvati doktorom znanosti, mada je on doktor za etiku cijeli svoj život. Uskoro ćemo ga kao počasnog doktora znanosti ugostiti i na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, unutar nastave na kolegiju Interkulturalno razumijevanje, dakako uz suglasnost dekana prof. dr. Zorana Tomića. Njemu je prije dvije godine mostarski poeta Miro Petrović sačinio epigram, pjesnički spomenik. Bilo je ovaj epigram ugodno slušati i na svečanosti u AUBiH, u Sarajevu 29. ožujka o.g., svečanosti Bogiću u čast ...

Spomenik Bogiću Bogićeviću

*Vidiš,sine,
(Ustani se!)*

*Onaj spomenik
Što se ne vidi!*

*To je, sine, gromada,
To je
Bogić Bogićević!*

Miro Petrović , 30. 06. 2012.

U redovima koji slijede bit će – povodom zajkašnjele počasti proglašenja Bogića Bogičevića za počasnog doktora znanosti AUBiH – preuzet razgovor Nenada Pejića, urednika Radio Free Europe / Radio Liberty iz Praga, s Bogićem Bogičevićem, emitiran u veljači 2008. godine u okviru serije RSE „Svjedoci raspada“. Svojedobno su mi prenošenje ovog važnog intervjua za moj prilog za Pešečanikov portal odobrili i autor Nenad Pejić i gospođa Gordana Knežević, tadašnja glavna i odgovorna urednica RSE za Jugoistočnu Europu u Pragu. Još jednom im zahvaljujemo na dobroti, uz nadu da se neće ljutiti što sam njihov intervju namjenski iskoristio za pripremu mojih studenata za susret s doktorom za etiku Bogićem Bogičevićem.

*****

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru gostovat će 08. svibnja ove godine bivši član Predsjedništva SFRJ i počasni doktor Američkog sveučilišta u BiH, gospodin Bogić Bogičević. U okviru redovite „tribine četvrtkom“ koju vodi prof. dr. fra Iko Skoko i mojega kolegija Interkulturalno razumijevanje, održat će u amfiteatru 21, s početkom u 12.00 sati, predavanje „Ljudska prava u politici“, te potom stajati na raspolaganju za pitanja i razgovor. Brojni su povodi za ovo gostovanje, a nije na posljednjem mjestu ni Dan Europe, 09. svibanj, kojega instrumentaliziraju mnogi u svoju korist, a studenti zaslužuju susret s jednim od rijetkih istinskih Europejaca u našoj zemlji.

U pripremama za ovaj susret zainteresirane podsjećam i na moj nedavni podsjetnik na Bogićevu časnu ulogu u nečasnim radotama koje su dovele do smrti Jugoslavije (vidjeti, na mostarskom i tuzlanskom portalu www.hspf.info i www.vidiportal.ba tekst „Bogić Bogičević, doktor za etiku“, u kojemu se nalazi i prekrasni epigram Mire Petrovića posvećen Bogiću i Bogičevićev čuveni intervju za Radio Slobodna Europa).

Važnost ovoga intervjua je u tomu što je Bogiću uspjele pregnantno objasniti motive svojega časnoga ponašanja u proljeće 1991. godine (i poslije), upravo zbog čega je u konačnici i dobio počasni doktorat AUBiH, 29. ožujka 2014. godine. Uz tu moju kompilaciju, u funkciji priprema za susret i razgovor s njime u nastavku se nude i inserti iz mojih knjiga u kojima se dotičem lika i djela našega dragoga gosta dr. Bogića Bogićevića.

*****

U mojoj posljednjoj knjizi „*Aporije multikulturalnosti u svijetu i kod nas*“ (Rabic, Sarajevo, 2014.) uvrstio sam, umjesto klasičnog pogovora, i synopsis emisije „*U potrazi za novom paradigmom o BiH*“, od. 05. travnja 2012., realizirane u okviru projekta TV1 „*Ja biram goste*“, u kojoj sam imao čast biti domaćinom, među drugima, i Bogiću Bogićeviću. Za Bogića sam u toj emisiji rekao da nije pozvan u emisiju zato što je moj prijatelj, a jeste i to, nego zbog toga što je i prije više od 20 godina, u vrijeme dominacije „stare paradigme“ i njezinog razumijevanja u političkom i akademskom diskursu kao prava na nasilje, razumio kako se SFRJ, odnosno bilo koja višenacionalna zajednica, može održati u životu samo ukoliko su ljudi – pripadnici različitih nacija i/ili svjetonazora jednakopravni, dakle, ukoliko postoji prostor za artikulaciju i individualnih, građanskih prava, ali bez dovođenja u pitanje čvrsto oformljenih kolektiviteta, bili oni nacionalni ili republički, državni. On je de facto demonstrirao uvjerljivo kao nitko drugi u ta teška vremena što znači biti odgovoran čovjek, građanin i političar, čovjek nenasilja i „nove paradigme“, pa je ostao izvan matrice etnokratskih revolucija. To je bilo logično, ali je žalosno što je potom izguran od strane pohlepnika za vlašću i na socijaldemokratsku marginu, jer ju je upravo Bogić Bogićević mogao spasiti da ne bude ono što je postala u BiH, u obje

entitetske verzije, pretežito jednonacionalno okupljalište i „socijaldemokracija s brkovima“...

*****

U mojoj knjizi „*Nepodnošljiva lakoća umiranja Titove Jugoslavije*“ (vidjeti, M.L.: *Dvije knjige pod jednim krovom...*, knjiga 1, Tuzla, 2012.), opisao sam, pak, dramatične događaje u Predsjedništvu SFRJ, doslovice onako kako slijedi u nastavku:

...U stvari, Bogić se i nije mogao drugačije ponašati, nego što mu je nalagala savjest, morao je ostati vjeran Ustavu SFRJ i kada su ga svi napustili, to je jednostavno bila njegova sudbina. U povijest pokojne Jugoslavije je ušao kao čovjek koji se suprotstavio vojnoj opciji, čiji glas je presudio da do državnog udara ne dođe na legalističkoj osnovi. Za takvo što se trebalo roditi, smatraju nepristrasni posmatrači. Baš mu hvala, sukus je posprdljivih izreka od strane nacionalističkih hulja i huljica, koje ne mogu razumjeti kako se to čovjek može odvojiti od krvnoga, nacionalnog i religijskog, kao isključivih orijentira u politici i životu, što im je zajedničko s onima koji su ga usporedili s Vukom Brankovićem, prigovarajući mu „izdaju“, proklinjući ga. Danas Bogić Bogićević živi posve na margini, usamljen i beskrajno tužan potonjim necivilizacijskim raspletima. Tvrdi da sam ga, čak i ja, jedne prigode optužio i za Karađorđevo i za Tikveš i za... Ja mu, kao i neki drugi moji i njegovi prijatelji, zamjeram samo što se od pohlepniha za vlašću unutar SDP BiH dao jeftino odgurnuti na marginu, ali on ima i za tu činjenicu neoborivu logiku...

Moguće je da sam mu baš u njegovoj kući tijekom naših poslijeratnih druženja rekao kako je „kriv“ za potonji protok rata, jer bi bio posve drugačiji da se u Predsjedništvu SFRJ dobio, 11. ili 12. ožujka 1991. godine, i njegov „peti glas“. Ali, kriviti ga što je svjesno spriječio vojni udar, to ne mogu, to nije moja logika. U slučaju da se priklonio vojnoj opciji, generali i pukovnici bi imali formalno-

pravno i političko pokriće za nastupajući kaos, pa bi mogli, kao i u svim drugim zemljama u kojima su diktature na snazi, hapsiti, mučiti i ubijati sve stvarne i izmišljene neprijatelje „jugoslavenstva“. Jedino o očuvanju zemlje i njezinom reformiranju tim putem nije moglo biti govora. To je moja logika. Ne samo što „generalska pamet“ nije znala nigdje na svijetu pokrenuti reforme, nego je najuvredljivije bilo što je to bio pokušaj vojnog udara u korist opcije Slobodana Miloševića i njegove koncepcije jugoslavenstva kao velikosrpstva. A upravo od Bogića i iz drugih izvora pouzdano sam znao da se tih sudbonosnih dana nikada i nigdje nije razmatrala mogućnost da se s „čišćenjem šovinista“ započne baš u Beogradu, od brloga „srpskog vođe“, pa čak ni to da ga se pokupi zajedno s drugim „vođama“ iz drugih republika. Bogić nije, dakle, u mojim očima kriv za potonji krvavi rasplet, nego je istina da bi bez njega on bio drugačiji.

Bogić je u mojim očima bio i ostao „posljednji Mohikanac“, vjeran Republici iz koje je došao i Ustavu SFRJ u koji se zakleo, te kao takav, kao malo tko drugi, zaslužan i za potonje međunarodno priznanje BiH i drugih bivših jugoslavenskih zemalja u republičkim granicama iz 1974. godine. Njegovu je logiku, u konačnici, prihvatila i Badinterova komisija kao ključ za rasplet ex-yu drame. U BiH se u ovom kontekstu Bogića, nažalost, skoro i nema tko sjetiti. Ipak, cijene ga neki razumniji ljudi izvan BiH! Ona, BiH, se u međuvremenu odrekla i sebe same, a ne samo takvih kakav je bio i ostao moj prijatelj Bogić...

*****

Mi koji smo „živjeli Jugoslaviju“ smatramo najkrivljim vrh JNA za potonje krvave rasplete, ubijene ljude i razaranja gradova. Vrh JNA je počinio izdaju Ustava SFRJ. Primitivno i pojednostavljeno poimanje jugoslavenstva u armijskim redovima, nikada ozbiljno pojmljeni federalni principi, posebno apostrofirani

u Ustavu iz 1974. godine, nikada u duši prihvaćena ideja o federaciji ravnopravnih republika i naroda koji u njima žive, nikada prihvaćena koncepcija da su se u Jugoslaviju „udružile“ zemlje i narodi koji imaju vlastitu povijest i prije 1918. godine, podudaralo se s retorikom „srpskog vožda“ o modernoj federaciji iza koje se očigledno krila majorizacija i gaženja manjih od sebe, što je već bilo urađeno s manjincima u vlastitom dvorištu, u pokrajinama, kada se jugoslavenska federalna konstrukcija i zaljuljala.

Vojni jugoslavenski vrh i srbijanski političari nisu ni skrivali da su im interesi i pogledi slični ili identični. Pogotovu ne na sjednicama Predsjedništva SFRJ, na kojima se uporno u više navrata naturala „vojna opcija“, koja je, de facto, značila trenutno odustajanje od reformskih pokušaja savezne vlade premijera Markovića, te neizbježno srljanje u rat, u otvoreni rat prvo protivu slovenskog i hrvatskog naroda, a potom, vrlo vjerojatno, i bosanskohercegovačkog, sa svim njegovim specifičnostima. Ostat će, ipak, tajna kako je bilo moguće da se u vojnom vrhu, gdje je bilo i obrazovanih ljudi, nikada nije uočila, bolje rečeno htjela uočiti pogubnost Miloševićeve koncepcije „jugoslavenstva“, pogubnost po samu JNA, ako se već nisu sekirali što je to bila gola izdaja Ustava SFRJ i ideala koji su oficijelno bili ucrtani u Titovu filozofiju jugoslavenstva i „bratstva i jedinstva“, s kojom su „kapeše“, velike i male, mahali tako dugo. Tzv. JNA je u ratu pokazala svoje pravo lice. Bilo je to lice lažljivih generala, izdajica i grabežljivaca, razbojničke družine, dugogodišnjih „ilegalaca“, prevaranata i cirkusanata u nekadašnjoj Titovoj JNA, s čijih tenkovskih gusjenica se točila krv nevinih, iza čijih topova i raketnih sustava su ostajali samo prah i pepeo od tisućugodišnjih spomenika kulture, gradova-spomenika, „olimpijskih gradova“, znanih i neznanih sela i naselja, u kojima su bili domovi običnih ljudi koji su „služili“ tu vojsku, koju su godinama financirali, u kojoj su se zaklinjali i u koju su se zaklinjali. Neki od tih „kratkoprstaša“, što je mjera za njihovo čelo,

su „kalkulirali“ samo s desetak tisuća mrtvih u neposlušnim republikama, kao da se radilo o komarcima ili skakavcima. Broj je, na žalost, nemoguće točno znati, ali se mora množiti s deset puta od onoga što je general Blagoje Adžić glasno priželjkivao. I spomenuti i ostali su sada u mirovini. Ili u egzilu. Pišu knjige. Igraju se s unucima. Vode ih u šetnju pored Save i Dunava, na Kalemegdan. Ugledni i zaslužni građani. Nitko od njih nije u Den Haagu...

Tzv. JNA se u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, pod mudrim vođstvom Vožda i generalske ekipe izjednačila s drugim divljim hordama u ovom ratu. Direktno ili indirektno je dospjela u istu ravan s Arkanovim, Bokanovim, Šešeljevim i inim postrojbama, razorila je bisere kulture u Podunavlju i na Jadranskoj obali, započela i temeljito pripremila razaranje Mostara, četiri godine držala pod opsadom „olimpijski grad“, naoružavajući i snabdjevajući sve koji su bili spremni na ubijanje svoje zemlje, njihovih susjeda, njihovih sela i gradova. Tu ništa ne pomaže što su u međuvremenu neke od tih vojski, koje su Vođa i generali formirali i izdašno opskrbili, oficijelno „priznate“, što se JNA odnosno VJ službeno povukla iz BiH da bi bila formirana Vojska RS, što SR Jugoslavija nije navodno ni sudjelovala u ovom ratu, što... Samo kad se zna da su pukovnici, pa potom generali Mladić i Perišić službeno bili na platnim popisima Generalštaba u Beogradu, i u ratu i u poraću, da su za zločine unaprijedni, kao i stotine i tisuće drugih „časnika“, dovoljno je odvratno u kontekstu usporedbe Titova JNA – Voždovi razbojnici. Kninski pukovničić, s početka rata, R. Mladić, je avanzirao do generala na platnom spisku JNA, zadužen za ubijanje svoje zemlje i bliskog naroda, a „Vitez od Mostara“ M. Perišić je ostavio iza sebe pustoš u Hercegovini, uništivši pored ostalog deset od jedanaest mostarskih „ćuprija“, pa je, logično, naslijedio mjesto šefa Generalštaba u Vojsci i Zemlji koja „nije učestvovala u ratu“. Marionete i zločinci su i dalje na slobodi, rijetki su u zatvorima, pišu „krvavu memoaristiku“, uljepšavaju svoje uloge, falsificiraju što

se ne da falsificirati. Iza njih su ostale, pored silnih ruševina, i mine, milijuni mina koje će ubijati nevinu djecu i kada junačine od „generala“ ne budu više žive ...

*****

Pokriće za vojnu opciju se tražilo od Predsjedništva SFRJ koje je i samo bilo na odumiranju, koje je s nevjerovatno niskom općom i političkom kulturom njegovih članova podsjećalo na „Karađorđevićevu konjušnicu“, kako je Krleža zvao nekadašnji parlament Kraljevine SHS, onaj u kojem se 1928. godine izveo komad „s pjevanjem i pucanjem“, poznati tragični atentat na Stjepana Radića i članove „hrvatske delegacije“. Društvo okićeno znanstveničkim titulama stajalo je veoma često na ivici incidenta, u žargon se uvlačio prostakluk i psovka. Prednjačili su sljedbenici logike čuvenog „parlamentarca“, ubojice Puriše Račića, gazeći poslovnik, zakone i Ustav, ako im je to bilo potrebno, a sve češće im je bivalo potrebno. To je bio najlošiji saziv Predsjedništva SFRJ, od njegovog formiranja početkom osamdesetih godina, koji je zemlju na kraju i gurnuo u rat.

Svi unutar tadašnjeg Predsjedništva SFRJ su bili u čvrstim političkim zagrljajima s rukovodstvima republika iz kojih dolaze, veći ili manji politički prevrtljivci i kalkulanti, a Bogić nije mogao računati s podrškom vlastite republike, izjedene permanentnim svađama triju nacionalnih stranaka, triju više ili manje isključujućih koncepcija koje su zemlju bile nesposobne obraniti od njih samih, a ne od nasrtaja izvana. „Demokrate“ su bile složne jedino oko zatiranja svega što je podsjećalo na prošlih četrdeset godina života u socijalizmu i slobodi. Ne samo da su antikomunistički Hrvati i (tadašnji) Muslimani uspješno surađivali po tom pitanju, nego im je to bilo zajedničko i s Karađžićevim pristašama, koji su se već otvoreno pripremali za rat u slučaju da se u Bosni i Hercegovini ne

bude mogla provesti Miloševićeva koncepcija priključenja BiH „drugim srpskim zemljama“.

Bogić je znao da je na izborima „prošao“ kao „treći“ na listi kako bi se spriječilo da budući „bosanski krvnik“, pjesnik i psihijatar, rodom sa Žabljaka u Crnoj Gori, ne bude izabran. Znalo se – Karadžićev izbor u Predsjedništvo SFRJ bi značio automatsku objavu rata svima koji ne stoje na poziciji Milošević – JNA. „*Oni me najradije ne bi ni pozivali na sjednice u Sarajevo*“, znao mi je plastično opisati njegov odnos s novoizabranim rukovodstvom BiH, u kojem su svi odreda bili nacionalisti. S časnim izuzecima i šovinisti, kako će se brzo pokazati. „*Oni meni ne vjeruju, a ni ja njima*“, govorio mi je ojađeno, uviđajući da mu jedino preostaje „zaroniti“ u Ustav SFRJ i pozitivne zakonske propise, pa u njima tražiti uporište za stavove na sjednicama Predsjedništva SFRJ. To je bilo beskrajno smiješno, barem jednom dijelu njegovih kolega, koji su već dugo Ustav SFRJ i zakone bacili pod noge, pozivajući se na njih samo u paradne svrhe ili kada im je očigledno išlo u prilog. Mogao sam moga studentskog kolegu, političkog i životnog prijatelja samo tješiti ili hrabriti, slušajući njegovu muku, jer ju je morao nekomu kazati kako bi uopće sačuvao zdrav razum. Ponekad bi mu govorio da je on više od „jednog glasa“ u Predsjedništvu SFRJ, da je predstavnik onih koji još nisu uhvaćeni u kandže šovinizma.

Poslije svih umiranja koja su se dogodila u pokojnoj Jugoslaviji, te „lakoće“ s kojom su popraćena, preostaje nam samo žaliti što na ključnim političkim pozicijama nije bilo više mlađih ljudi nalik mojem prijatelju. Jasno, bilo je mladih i novih u politici, ali oni su mirisali na „devetnaesto stoljeće“ ili na „Drugi svjetski rat“, njih se proizvodilo po potrebi. Klonirani po uzoru na „Vođu“ i vođe, oni su se sve jače i jače udarali u svoja nacionalistička prsa, što je narodu servirano kao obrana „čojstva i junaštva“, tradicije, nacionalne časti, vjere i kulture. Kada su se njihovi sljedbenici,

čitatelji šovinističke štampe i gledatelji šovinističkih televizija barem dijelom osvijestili, bilo je kasno. Već su sjedili u rovovima. A kada bi iz rovova došli kući da se umiju i okrijepe, opet bi glasali ili glasovali za one koji su ih gurnuli u rat.

*****

U Predsjedništvu SFRJ su, uskoro po Bogićevom izboru, započele surove političke igre, koje su svakim danom postajale sve opasnije. Ideja o „kolektivnom rukovođenju zemljom“, o Predsjedništvu SFRJ kao instituciji koja je trebala nadomjestiti ulogu pokojnog predsjednika Tita, pretvarala se svakim danom u suprotnost od prvotnih namjera, u nakaradnost i ružnoću. Vrlo brzo se napustila početna učtivost i odglumljena dobrodošlica i gospodstvo, a sve više se u prilazu i rječniku ogledala prokleta bahatost i primitivizam, balkanski barbarogenij doktorskim titulama, okićenih visokih predstavnika naroda. „*Prikloni se, inače za tebe neće biti mesta niti ovde niti bilo gde...*“, govorio je Bogiću tadašnji predsjedavajući dr. Borisav Jović, koji je u Predsjedništvu SFRJ mogao računati na „četiri glasa“ – sebe samoga, potom i drugoga predstavnika „dva oka u glavi“, podebelog i beskurpuloznog dr. Branka Kostića, čovjeka masnog lica koji je volio narodu govoriti o časti i poštenju, te o „jedenju korijena“, ako treba, a uskoro je zatrebalo, te s još dvije pokrajinske marionete – jedna je tragični Sejdo Bajramović, a duga je dr. Jugoslav Kostić, kojega se nitko više i ne može sjetiti.

Ton i leksika su se od prosinca 1990. do ožujka 1991. godine posebno produhovili. Sada su se obvezno u razgovorima „spominjali“ i otac i majka i druga najbliža rodbina, onako po gedžovanski. O tom svom primitivizmu, kao i o mnogim drugim prljavim rabotama koje je u kratkom vremenu uspio odraditi za „Vožda“, za svog „Vođu“ i bivšeg prijatelja, šuti u knjigama i intervjuima dr. Bora Jović, čista nesreća od tvrdoglavog i upornog

čovjeka, koji je godinama lažući oblikovao „laži kao istine“, te počeo i sam vjerovati u dijelove priče koji mu odgovaraju. Njegovi iskazi su, ipak, sa svim „manjkavostima“, brilijantna samooptužnica tadašnje vladajuće kaste u Srbiji, za zlo koje je učinjeno i drugima i vlastitom narodu...

Bogić Bogićević nije imao u Predsjedništvu SFRJ nikoga s kim bi mogao iskreno podijeliti svoju muku, čak ni s predstavnikom Makedonije koji mu je i životopisom i stavovima bio najbliži, nije mogao uvijek naći zajednički jezik. Ni Vasil Tupurkovski mu nije, dakle, mogao biti pouzdani politički prijatelj. Dr. Janez Drnovšek i Stipe Mesić mu to nisu mogli biti u to vrijeme zbog posve drugačijih političkih predstava i ambicija njihovih republika, a barijere među njima su bile velike i zbog njihove latentne ljudske i političke sebičnosti. Posebno je teško bilo biti prijatelj s hrvatskim predstavnikom u Predsjedništvu SFRJ, koji se već javno hvalio kako će biti „posljednji jugoslavenski predsjednik“, jer Bogić je slutio, ili znao što on i njegova zemlja time gube. Ali, više od svega mu se morala, po logici podrijetla, obrazovanja i života gaditi simplificirana prostačka interpretacija srpstva i jugoslavenstva koju su s nevjerojatnom upornošću zastupala „dva oka u glavi“ – B. Jović i B. Kostić. On s ovim ljudima nije mogao zajedno u rat protivu svoje zemlje, svojih sugrađana, svojih uvjerenja...

Svatko od ovih ljudi je ostavio „traga za pokoljenja“, a neki smradovi se neće oprati do vječnosti. Ostat će upamćeni po tome što su bili pogrebnički na sprovodu nekada velike i značajne zemlje. Bit će neobjašnjivo u nekom budućem vremenu kako su spomenute političke protuhe mogle proći tako visoko. Tad se treba prisjetiti katastrofa i nekih drugih naroda. I drugima su se katastrofe događale, ali to je slaba utjeha, Jedan ili dva „glasa“ u tom „časnom“ društvu su nesreću mogla samo odlagati, ali ne i spriječiti. Bogić je i bukvalno podijelio sudbinu svoje zemlje. Mjereno njegovim kriterijima, nije ni učinio ništa posebno. Bosna i Hercegovina je

potom zadavljena od svoje djece, u ime neostvarivih ambicija vođa i vrhovnika, generala i pukovnika, pa i apseničkih snova ponekog predsjednika. Zlikovci pišu knjige u kojima uljepšavaju svoje uloge. Malo tko žali za onim od jučer. I Bogića se ljudi ojađeni životom prisjećaju tek kroz maglu...

8. Razmišljanja o krivnji²⁹

Već dugo me progoni misao kako na prostorima postjugoslavenskih zemalja nismo ni dvije decenije poslije „jugoslavenskog rata“ („Der Jugoslawien Krieg“, tako se zove knjiga dr. sc. Dunje Melčić-Mikulić) dospjeli u Jaspersovu „nultu točku“, zapravo njemački „nulti čas“ totalnog poraza, kako bismo se počeli pitati o vrstama krivnje (kaznenoj, političkoj, moralnoj i metafizičkoj). Ponovit ću po stoti put, samo nas se kaznena ne tiče izravno, ako nismo isprljali ruke i dušu, a sve druge krivnje nas se itekako tiču, ako smo doista ljudi sa sviješću i savješću. Problem je, dakako, u tomu što su sve postjugoslavenske elite interpretirale kompleksne jugoslavenske ratove na jako redukcioniistički način da bi učvrstile vlastite te(n)kovine, pa se isti rat tretira i domovinskim i obrambenim i agresorskim i osvajačkim. U stiliziranju ratnobjedničkih ili dobitničkih uloga, sukladno redukcioniističkim pogledima vladajućih kleronacionalističkih oligarhija i/ili njihovih neojakobinskih besprizornih lažnolijevih pandana, i nema mjesta za sjećanje na žrtve onih drugih i trećih, pa se dogodilo što se moralo dogoditi: postali smo ili sljedbenici, ili zarobljenici viktimo-loške logike i na njoj utemeljene viktimo-transagresijske kulture nesposobnosti simpatije za drugoga i empatije s drugima. U konačnom ishodu, anestezirane analfabeete glede kulture sjećanja...

*****

Književnik Ivan Lovrenović je u osvrtu „Kordić po drugi put među Hrvatima“ – putem reprinta vlastitih javnih svjedočenja glede

---

²⁹ Objavljeno 28. kolovoza 2014. pod naslovom „Razmišljanja o krivnji“ i na portalu Autograf.hr u rubrici „Književni ogledi“. Na portalima u Mostaru i Tuzli, te u Oslobođenju objavljeno nešto ranije pod posuđenim naslovom iz Dubrovačkog vjesnika „Je li Gotovina heroj, Kordić zločinac, papa Franjo katolik, a biskup Vlado Košić nešto drugo?“

Kordića – uvjerljivo oslikao psihološki i politički profil ovoga tipičnog „junaka našeg doba“, samo jednog iz niza osuđenika za ratne zločine koji se po povratku u njihove zemlje stiliziraju u „heroje“, umjesto da izazovu javnim pokajanjem katarzu barem kod njihove rodbine i sljedbenika. Dario Kordić se nikada nije pokajao za svoj dio odgovornosti za egzemplarni ratni zločin u Ahmićima, pa je i u ovom pogledu tipični „junak našeg doba“ (Ljermontove, oprostite). Uostalom, ovdje se ne bavimo drugim zločinima i zločincima, pa čak ni onima koji su se u istom danu dogodila u surovim razračunavanjima Armije BiH i HVO-a, primjerice u Trusini. Priča o Kordićevom stiliziranju u „heroja“, usprkos nekajanju, priča je o svim zločincima, besprizornima u proteklomu ratu u BiH, ma koju uniformu nosili, koje zločine počinili i u čije ime ih činili.

U uvodu u niz njegovih crtica o Kordićevom liku i djelu, sukcesivno objavljivanim tijekom stasavanja Kordića u ono što je postao u očima njegovih obožavatelja, Ivan Lovrenović je naveo i dijelove presude Tribunala u Den Haagu. Uostalom, evo tog važnog Lovrenovićevog pasusa, in extenso: *„Dario Kordić se vraća kući nakon što je odrobijao dvije trećine kazne kojom je osuđen od Međunarodnoga suda za ratne zločine na 25 godina. U presudi se kaže da on 'ne treba biti osuđen kao tvorac kampanje progona ili njen najvažniji pokretač. Ipak, on se sa žarom uključio u tu kampanju i bio je od ključne važnosti naročito u ofanzivama u Lašvanskoj dolini 1993. naređujući napad na Ahmiće i druga sela u aprilu 1993. Za svoj udio u tim užasnim događanjima on zaslužuje da bude odgovarajuće kažnjen. Činjenica da je bio političar nije bitna: njegova uloga je jednako neupitna kao i uloga onoga koji je povlačio obarač. Štaviše, činjenica da je bio vođa samo otežava njegova krivična djela.' Dario Kordić sve to odbacuje – on se 'borio isključivo za dobrobit svoga naroda'. A u zatvoru u Frohnleiten (Austrija) čovjek se duhovno preobrazio, 'prijateljevao s Gospodinom Isusom Kristom', kaže. I još kaže: 'Mogu svjedočiti da*

je Bog uvijek bio sa mnom i sa svima nama, a da su to bili posebni milosni trenuci kada dođoh u uzništvo, kad dođoh a ne znah zašto dođoh. A poslije polako spoznavah da je bio Božji plan da dođem u uze. I to je doista jedan Božji plan.“ (Vidjeti, www.ivanlovrenovic.com, 04. 06. 2014.)

Ovdje se vrijedi zabezeknuti, ili se barem zapitati kako se to Dario Kordić usuđuje govoriti – poslije svega – o „Božjem planu“. Bili teist ili ateist, uključivo agnostik, morali biste se zapitati: nije li ovo blasfemija? Ili, barem, zašto ovo ne para uši visokim crkvenim dužnosnicima? Jer, moralo bi zasmetati svim etičnim ljudima solidnog građanskog obrazovanja i ukusa, ma kojega svjetonazora ili vjeronazora bili!

Samo pet dana poslije Lovrenovićeva protesta s margine, i prvi čovjek portala Autograf.hr, gosp. Drago Pilsel je ustvrdio: „Zločin u Ahmićima bio je najveći pojedinačni pokolj tijekom sukoba između bosanskohercegovačkih Hrvata i Bošnjaka i može ga se usporediti s pokoljem koji su počinili američki vojnici u južnovijetnamskom zaseoku Mi Laj 1968. A Dario Kordić? On je naša radost i sreća, jer reče biskup Košić: 'Mnogi smo, kada smo Te upoznali i s Tobom imali sreću razgovarati, ostali zadivljeni i zahvalni Bogu što Te imamo. Ali, svaki, baš svaki tko Te je susreo svjedočio je o Tvojoi ljubavi, o Tvojoi ispunjenosti Bogom, o Tvojoi radosti i zahvalnosti.'“ (Vidjeti, www.autograf.hr, 09. 06. 2014.)

Na portalu Dubrovačkog dnevnika od 10. lipnja o.g. novinarka Lucija Komaić je objavila komentar „Gotovina je heroj, Kordić zločinac, papa Franjo katolik, a biskup Vlado Košić nešto drugo“. (Vidjeti, www.dubrovaackidnevnik.hr/kolumne/gotovina-je-heroj-kordic-zlocinac-papa-franjo-katolik-a-biskup-vlado-kosic-nesto-drugo.) Iz Lucijinog štiva izdvojiti ću samo ono što se krije ispod njezina podnaslova „Kordić se nije ispričao“: „Dario Kordić, nekada predsjednik HDZ-a BiH i vođa zajednice Herceg-Bosne odslužio je dvije trećine kazne zbog ratnih zločina koje su njegovi

ljudi i pod njegovom organizacijom počinili nad civilima bošnjačke nacionalnosti u Lašvanskoj dolini. Dario Kordić, niti itko oko njega, baš nitko nije uputio riječi koje su imalo slične onima koje je uputio Ante Gotovina. Ili biskup Mate Uzinić. Ili sam Papa Franjo. A bili su tamo mnogi. Notorni biskup Vlado Košić, don Miljenko Babić, stožeri za obranu Hrvatske od svega hrvatskog i europskog, kao i silni savezi te inicijative protiv pedera, tijesta i pizza... I baš nitko od te za dom spremne ekipe nije se u tom trenutku sjetio pomoliti za 116 žrtava pokolja u Ahmićima. Pitaju se kako ne razumijemo da se Domovina branila oružjem u srcu Bosne i Hercegovine i da je Kordić heroj koji je ratovao protiv višestrukog neprijatelja, a masakr nad civilima valjda strateški neizbježan cilj bez kojega danas ne bismo imali Hrvatsku.“

Preskočit ću spasavanje ono malo duše i u nekim drugim javnim prosvjedima, uključivo onaj građanski ispred Katedrale u Zagrebu, s transparentima na kojima su bila ispisana imena svih 116 ubijenih ljudi u Ahmićima, te izdvojiti osvrt Borisa Dežulovića u Slobodnoj Dalmaciji, u kojemu se poručilo već u naslovu „*Dobro nam došli, ubojice*“ (vidjeti prenijeto na www.autograf.hr, 11. 06. 2014.). Boris Dežulović je u dosluhu sa svim spomenutim napisima i prosvjedima i kad ironizira tobožnju hrvatsku ugroženost u Hrvatskoj: „*Gospodo zločinci i fašisti, lagali su vas: hrvatske domoljube ovdje ne proganjaju niti duhovi pobijenih i spaljenih Ahmićana, a kamoli policija.*“

Osobno mi ovo hrvatsko, ili balkansko stanje duha poslije svega što sam naučio dugim životom u SR Njemačkoj iz domene „kritičkog nadvladavanja prošlosti“ i „kulture sjećanja“ izaziva muku i gađenje. Istovremeno mi je kao profesoru politologije indikacija koliko smo nisko pali i zašto ne umijemo ustati i (po)služiti se vlastitim razumom glede kritičke kulture sjećanja. Iz ovog kuta gledano, najvažnija varijabla moralnog sunovrata kod Hrvata su licemjerna pojavljivanja visokih vjerskih dužnosnika na

dočecima osuđenika za ratne zločine. Otuda se i mora moralno i odgovorno prosuđivati, i uz rizik nanošenja štete samomu sebi, kako bi kazao dominikanski svećenik, o.p. Frane Prcela, o načinu na koji se povodom „slučaja Kordić“ unizila Katolička crkva u Hrvata. Šutnja bi značila odobravanje i „kanoniziranje“ onoga što je neprihvatljivo u civiliziranom svijetu!

Ukupna hrvatska tragedija je tim veća što se moralni sunovrat u izvedbi biskupa Vlade Košića dogodio nedugo nakon što je jedan drugi „visoki dužnosnik“ Katoličke crkve za trenutak pobudio nadu da je ova važna institucija kod Hrvata konačno krenula drugim pravcem, po uzoru na obje velike kršćanske crkve u Njemačkoj – i Katoličku i Evangeličku (EKD). Riječ je, dakako, o onom putu ozdravljenja koji je u svojoj propovijedi naznačio dubrovački biskup Mate Uzinić razumnim govorom na Bleiburgu, pozivom na promišljanje okrutne uvezanosti užasa Jasenovca i Bleiburga, te apelom za empatiju prema žrtvama, i u konačnici – pozivom na izmirenje. Ili ćemo sisačkom biskupu morati biti zahvalni što smo definitivno deziluzionirani glede kritičke kulture sjećanja i kod Hrvata i svih drugih naroda u postjugoslavenskim zemljama?

*****

Živio sam još u SR Njemačkoj kada se u 15 izabраниh berlinskih škola u veljači 2008. godine započelo s testiranjem stripa o holokaustu u redovitoj nastavi „Geschichte“ (povijesti/historije/istorije) za učenike od sedmog do desetog razreda, u svim školama, počev od onih s visokim udjelom stranaca, sve do elitnih gimnazija. Namjera inicijatora je bila da se istina o progonu i uništenju Židova u koncentracijskim logorima, o ratu i smrti, ponudi učenicima u formi i formatu koji im je blizak. U pozadini ove inicijative je stajao zapravo suptilni pokušaj pariranja prokletstvu „selektivnog sjećanja“ i „kulturi zaborava“, to

jest nezainteresiranosti među mladima za ove teške teme, jer je njima dosta više i Hitlera i Goebbelsa, i nacističke subraće im. Uostalom radilo se i radi i o nužnosti pariranja neonacističkim nasrtajima na mlade uzraste putem nacističkih muzičkih i video formata.

„Užas holokausta u *comic* formatu“, komentiralo se sa simpatijama u prosvijećenim krugovima u cijeloj zemlji. „*Comic*“ je u njemačkom jeziku naziv za strip, a ne za komično. Testirao se u berlinskim školama, dakle, strip „*Traganje*“ („*Die Suche*“), nizozemskog autora Erica Huevela, a izdavači stripa su bili „*Kuća Anne Frank*“ iz Amsterdama i berlinski „*Centar Anne-Frank*“. Govorilo se tada da ukoliko ovaj pokušaj uspije, to jest bude zanimljiv berlinskoj djeci, bit će proširen i na druge dijelove zemlje, o čemu odlučuju ipak zasebne školske vlasti u 16 njemačkih pokrajina. S Huevelovovim stripom se inače prvo eksperimentiralo u autorovoj rodnoj Nizozemskoj, u kojoj je objavljen pod imenom „*Otkriće*“, počev od 2005. godine. Moguće je ga bilo kupiti potom u slobodnoj prodaji i na više jezika u brojnim europskim zemalja. Dakako, Huevelov strip nije bio ni prvi strip u svijetu na temu holokausta. Čuveni židovski karikaturista Art Spiegelman je, primjerice, sa stripom „*Miš*“, u kojem su Židovi bili „*miševi*“, a nacisti „*mačke*“, propraćen satiričnom fabulom, dobio Pulitzerovu nagradu 1992. godine. U SR Njemačkoj je 1989. godine izdavačka kuća „*Carlsen-Verlag*“ objavila uz podršku savezne vlade Hitlerovu biografiju u stripu, autora Friedemann Bedürftiga i Dietera Kalenbacha, ali bez velikog odjeka.

Strip ima inače tek 80 stranica i priča o židovskoj djevojčici Esther, koja je izmišljeni lik satkan od sličnih sudbina i smješten u krutu nacističku stvarnost od prije tri četvrt stoljeća, u period nacističke strahovlade, kada su njemački nacisti i njihovi sateliti u svijetu pobili više od šest milijuna evropskih Židova, i ne samo njih. Esther, židovska djevojčica iz Nizozemske, traga s djedom i bakom,

za svojom familijom, pa biva jasno da se ovdje ne radi o Anni Frank, iako se posredno radi i o njoj. Anna Frank je u dobi od 15 godina ubijena u koncentracijskom logoru Bergen-Belsen.

U stripu se dotiču i ključni momenti stvaranja i realizacije morbidne ideje holokausta, počev od po zlu čuvene „kristalne noći“ (Reichskristallnacht) iz studenoga 1938. godine, koja se tako zove, kako bi ironično kazao Gunther Grass u „Mojem stoljeću“, jer je te noći polupano mnogo židovskog stakla u Trećem carstvu, dok su u stvarnosti Židovima u toj noći s 9. na 10. studenog 1938. spaljene bogomolje, oduzete im firme, a ljudi su počeli putovati za Auschwitz i drugdje, za „Nirgendwo“/„Nigdjevo“/„Nikuda“, u smrt. Neizbježno se u stripu dotiče i čuvena po zlu „Wannsee-Konferenz“, nacistička konferencija na berlinskom jezeru na kojoj je skovan plan o „konačnom rješenju židovskog pitanja“ (Endloesung der Judenfrage), to jest definitivnom istrebljenju europskih Židova. Takav okrutni plan ma koliko nacistički precizan nije srećom u potpunosti uspio, ali zauvijek će opominjati smrt šest milijuna ubijenih Židova na sramotu, do neba. Uostalom, u Berlinu točno 2.711 mermerova u središtu grada opominje na bezumlje. Do Spomenika umorenim europskim Židovima se dolazi inače uličicom Hannah Arendt, koja će u njezinom Izvještaju iz Jerusalema sa suđenja nacističkom prvaku Adolfu Eichmanu progoriti o „banalnosti zla“. Jer, ubojstvo i ništenje drugih identiteta i nije nigdje i nikad drugo do puka banalnost zla...

„Problem u posredovanju holokausta i nacionalsocijalizma u školama“, kazao je prije šest godina Thomas Heppener, direktor Centra Anne Frank u Berlinu, „je, s jedne strane, što ima sve manje ljudi koji iz prve ruke mogu ispričati učenicima šta su doživjeli, a s druge, što profesori povijesti ne dotiču svoje učenike kada se radi o nacističkom vremenu“. On se pri tomu pozvao i na rezultate istraživanja provedenog u Bavarskoj, iz kojeg je proizišlo da su učenici prezasićeni temama nacionalsocijalističkog vremena i

holokausta, pa se isključe čim čuju riječ „Auschwitz“. Nastava, posebno predavanja u njemačkim školama su isuviše preopterećena moraliziranjem, objasnio je dalje Heppener, pri čemu se nerijetko zaboravlja i na razlike i paralele s današnjicom. Zbog toga bi se – po njegovom mišljenju – uspjela nastava morala pozabaviti „*ne samo historijskim događajima, nego i pojedinim životnim pričama*“. Po osnovu provedenog istraživanja može se, naime, zaključiti da je „*emocionalna pogođenost učenika, kao i identifikacija sa žrtvama i dalje velika, iako se to javno ne pokazuje*“. Iz svih ovih razloga iza ovog projekta nije ni mogao stajati samo nizozemski karikaturista Eric Huevel, nego i cijeli tim eksperata za holokaust, koji je satima razgovarao o svakoj pojedinačnoj slici u stripu. Oni su odredili u krajnjem i detalje, kakve su boje i vrste odjeće logoraša, veličinu i oblik koncentracijskog logora, te druge detalje, primjerice u svezi plinskih komora. Neke od scena u stripu su i doslovice rekonstruirane upečatljive fotografije iz nacističkog vremena. Zbog toga je Julia Franz iz berlinskog Centra Anne Frank, koja se ponajviše i potrudila oko ovog projekta, i izrijeком ustvrdila da se ovdje i ne radi o stripu, nego o „*grafičkom romanu*“. Ona i već spominjani Thomas Heppener su ovom prigodom najavili da će se Huevelova sveska o holokaustu testirati i u Poljskoj i u Mađarskoj. Zemlje južno od Drave i Save nisu pominjali, ma koliko ih se ovoticalo. Kod nas ove teme i nisu još na dnevnom redu, neki drugi „*heroji*“ iz Drugog svjetskog rata, pa potom i iz domovinskog, otadžbinskog i oslobodilačkog imaju prioritet, postali su „*junaci našeg doba*“. Oni su zauzeli i stripove i druge medije, i moždane vijuge mnogih ljudi, kojima je tim putom, vjerojatno, oštećena sposobnost i simpatije i empatije. Nažalost...

*****

Istini za volju, i u izrazito prosvijećenoj zemlji kakva je SR Njemačka se svakom četvrtom Nijemcu znade pričiniti da je Hitlerova diktatura imala i dobrih strana (izgradnja autocesta,

masovna zaposlenost, navodno nizak kriminalitet, uzorit položaj familije...). Na to su upozorili rezultati jedne ankete instituta za javno mnijenje „Forsa“ od prije nekoliko godina, i tu se ništa bitnije nije promijenilo do danas. No, važnije je uočiti kako se time ova četvrtina Nijemaca samo približila vladajućoj matrici, modelu mišljenja i ponašanja na Balkanu, po kojima su naše vođe dobre, a tuđe su zločinci, pa su, ergo, i naši zločini manje loši, a naši zločinci manje zločesti od onih drugih. Ili su, čak, „heroji“, koji se dočekuju na Plesu uz povike „Za dom spremni“, tu hrvatsku inačicu njemačkom pozdravu „Sieg Heil“!

Nije, dakako, Njemačka odmah poslije samoskrivljenog kataklizmatičkog sunovrata u nacionalsocijalsitičko iskustvo diktature i potonjeg njezina „nultog sata“, krenula na put samoozdravljenja, kako bi u vremenu u kojem jesmo postala šampionom „kulture sjećanja“. Proći će cijelih 40 godina dok se u Bundestagu 08. svibnja 1985. godine aplauzom pozdravi „iz sviju klupa“ što je Njemačka 08. svibnja 1945. godine „oslobođena od nacizma“. Zasluga za ovu „kanonizaciju“ pripada tadašnjem njemačkom predsjedniku, kršćansko-demokratske orijentacije, dr. Richardu Weizsaeckeru. Time je ova zemlja nakon duge periode tzv. druge krivnje, to jest poslijeratnih taktiziranja s preživjelim neonacistima (sedam je milijuna članova brojala Hitlerova zločinačka NSDAP), koja su potrajala sve do čuvenih „frankfurtskih procesa“ zlikovcima iz Auschwitza, pa možda i sve do čuvenog klečanja Willy Brandta u Varšavi, krenula u istinsku denacifikaciju. Za razliku od početne, poslijeratne krizmave i nevoljne denacifikacije uslijedile su četiri decenije sustavnog podsjećanja na vlastite sramote u nacističko vrijeme. Nijemci to nisu uradili, dakako, u svim mogućim političkim i medijskim formama zato što su mazohisti, nego radi budućnosti svoje zemlje.

Zbog ovakvoga njemačkog odnosa prema vlastitoj ružnoj prošlosti uostalom je jedan njemački židovski intelektualac (Ralf

Seligmanm mu je ime i autor je zapažene knjige „Nijemci i njihov vođa“) prije nekolicinu godina i predložio SR Njemačku za Nobelovu nagradu za mir. Uostalom, zbog ovakvog poštenog odnosa prema prošlosti je i činjenično SR Njemačka u posljednjoj deceniji postala zemlja s najbržom rastućom židovskom populacijom u svijetu. Procijenjuje se da danas u „zemlji holokausta“ živi više od 200.000 Židova, obnovljene su brojne sinagoge, na sve strane se osnivaju židovske škole i društva, pa u „zemlji počinitelja“ ponovno pulsira i židovski život. I svaki drugi život, srećom...

9. Nije li kod nas javni prostor okupiran od strane intelektualaca licemjera?³⁰

Prije točno dva mjeseca imao sam čast promovirati u Mostaru knjigu o.p. Frane Prcela „*Bogozaborav. Razmišljanja o aktualnim izazovima Crkve*“ (Synopsis, Sarajevo–Zagreb, 2014.). U početku sam se plašio prihvatiti ponudu Ivica Pandžića, vlasnika i urednika „Synopsisisa“, pomislivši otkud uopće ponuda meni kao profesoru politologije i sekularanom intelektualcu da se miješam u osjetljiva pitanja „*Bogozaborava*“. No, čim sam knjigu uzeo u ruke vidio sam da su rezerve bile bezrazložne, jer se iz knjige bez napora moglo vidjeti autorovo zalaganje da se i Katolička crkva (KC), ili bilo koja vjerska zajednica u pluralnom svijetu za svoj interes trebaju izboriti snagom svoje uvjerljivosti. Ovim pristupom je o.p. (ordo predicatorum) dr. Frane Prcela snažno posvjedočio kako je svjestan i pluralne ambijentalnosti suvremena svijeta i potrebe za uvjerljivošću KC u društvu u kojemu djeluje. Uostalom, dr. Prcela je postao ugledni teolog upravo u pluralnomu i prosvijećenom svijetu SR Njemačke. On je već u Bonnu, u kojemu je studirao, suutemeljio časopis „*Izazov Istine*“, da bi i u Kölnu bio urednikom časopisa „*Kontakt*“ i suradnikom WDR-a. Danas živi u Mainzu i osim pastoralnim bavi se i spisateljskim i uredničkim poslovima: član je uredništva časopisa „*Wort und Antwort*“ i urednik je znanstvenog niza „*Kultura i religija u Europi*“. Doktorirao je na liku i djelu jezuita koji je „konvertirao“ u dominikanske svećenike, panslavena Jurja Križanića. Bio je već s 33 godine i provincijal Hrvatske dominikanske provincije, de facto i najmlađi dominikanski provincijal u cijelom svijetu. Već iz ovih biobibliografskih natuknica prozilazi da i za dr. Prcelu, „*vjera jeste osobna stvar, ali ne i privatna stvar, jer ima posljedice za zajednicu (i naciju), za konkretno društvo*“ (str. 73).

*****

Unutar ove važne knjige dr. Prcela propituju se inače i pastoralni i društveni rad Katoličke crkve (u Hrvata), pri čemu je vidljivo da se to

---

³⁰ O. P. dr. Frane Prcela: „*Bogozaborav. Razmišljanja o aktualnim izazovima Crkve*“, Synopsis, Sarajevo–Zagreb, 2014. godine.

čini s osloncem na reformske ideje i inspirativne prakse kršćanskih crkava u zemljama kakva je SR Njemačka. Iz već dotaknutoga CV-ja dr. Prcele očigledno je koliko je bila i jeste važna u njegovom teološkom i društvenom formatiranju zemalja poput SR Njemačke. I doista, inspiracije njemačkom kulturom i društvenom zbiljom vidljive su i u svim Prcelinim propitivanjima, počev od tzv. poslanja intelektualaca, preko teološkog govora danas, do osjetljivih pitanja identiteta, praštanja i pomirenja, rada s iseljenicima, transparentnosti (autentičnosti) Crkve u hrvatskom narodu itd. U svim se esejima, osjeća, naime, blagorodni utjecaj njemačkih teologa kršćanske (i katoličke i evangeličke) provenijencije, upravo onih za koje nije uopće upitno trebaju li kršćanske crkve nove reforme. „*Crkvi treba novi koncil*“, nedvosmislen je i očekivani naslov jednog intervjua uključenog u „*Bogozaborav*“ (str. 149–155). Ne mogu propustiti kazati kako mi je veoma dojmljiva Prcelina opravdana zabrinutost za tzv. svjetovnu ulogu Katoličke crkve. Pri tomu se radi o važnom pitanju: ima li Katolička crkva uopće valjane odgovore na izazove za kršćanske crkve u europskom postmodernom, sekularnom i pluralističkom društvu? Dakako, ova pitanja dijele svi prosvjećeni teolozi senzibilnog iskaza i ne dijele ih ni u svijetu ni u Hrvatskoj oni iz čijih javnih diskursa provijava ostrašćeni govor o povijesnom, političkom i društvenom. Njima još nije jasno da u „svjetonazorski pluralističkoj javnosti“ uloga Katoličke crkve može biti samo manjinska, a hoće li biti i „proročka“, kako se pita splitski teolog dr. Anđelko Domazet, ili „znakom vremena“, kako veli dr. Prcela, ovisi o snazi njezinih uvjerenja i uvjerljivosti njezina djelovanja. „Crkva je izgubila društvenu moć“ i monopolsku poziciju iz „konstatinovskog doba“ na europskom tržištu ideja, otrežnjujuća je dijagnoza spomenutoga profesora Domazeta u prilogu pripremljenom za međunarodni znanstveni kolokvij u organizaciji Franjevačkog instituta za kulturu mira iz Splita, Trogir, 29. i 30. travnja 2013., na kojemu sam imao čast sudjelovati kao jedini sekularni intelektualac, zahvaljujući dobroti bivšeg provincijala Bosne Srebrene fra Mije Džolana. Dakako, uključio sam promišljanja dr. Domazeta ovdje jer se on i dr. Prcela na vrlo sličan način pitaju „iznutra“ o mogućnostima kršćanstva i Crkve u „postmodernom, multikulturalnom i multireligijskom kontekstu“, to

jest „na koji način Crkva može postati predstavница oblikovanja života“? Implicite se pri tomu radi i o pledoaju za povratak „*sakramentalnom poslanju Crkve*“ (Domazet) i o potrebi autentičnog rada koji može pridonijeti „*perspektivi teologije i u crkvenim redovima*“ (Prcela). Inače, po Prcelinom razumijevanju, „*glad za novim teološkim govorom u najširoj javnosti postoji*“ (str. 44). Možda se i zbog toga mome izvanjskom uklonu i pričinilo kako bi upravo „sakramentalnost“ (Domazet), i „autentičan rad“ (Prcela) mogli biti „arhimedovska poluga“ u procesu povrata uvjerljivosti kršćanskih crkava kako bi ponovno bile „znakom vremena“ ili „principom nade“ (das Prinzip Hoffnung), govoreći jezikom E. Blocha! U svakom slučaju ona to ne može biti slijedbom nekih drugih katoličkih teologa i visokih dostojanstvenika unutar KC-a. Izravno kazano, onom gestikom i simbolikom koju oličava sisački biskup Vlado Košić ne može se stići do kulture praštanja i izmirenja, nego samo i eventualno onim putem kojeg je ponudio dubrovački biskup Mate Uzinić njegovim govorom na Bleiburgu...

*****

Iz niza dojmljivih eseja u Prcelinoj knjizi posebno mi se učinio politološki i interkulturološki referentnim esej „*Intelektualci: između života za ideju i života od ideje*“. Lako se složiti s dr. Prcelom, naime, da općeprihvaćena definicija intelektualca „nije uopće moguća“, ali „*okvirno može se ustvrditi da je riječ o ljudima koji su čitav svoj život posvetili promišljanju općih vrijednosti u najširem kontekstu svijeta*“. Otuda su oni „prvi globalisti“, otuda je njihova pozornica svijet, ma koliko je njihov sasvim konkretni angažman „redovito u okvirima partikularnoga odnosno lokalnoga“ (str. 15). Istinski poticajno je, pak, Prcelino inzistiranje na „ethosu“ u prosuđivanju uloge intelektualca kroz povijest i danas. Oslušnite, uostalom, unutar njim čulom što nam to dr. Prcela poručuje kad veli: „*Strpljivo istraživanje, uporan rad, javno prosvjetljavanje, stručnost za imaginarno ili status svojevrsnoga ‘sekularnog duhovnika’ – sve to još ne čini intelektualca ili cjelovita intelektualca*“, jer oni su „*sve to plus autonomni stav i moralna prosudba javnim zaprekama unatoč i na štetu osobne koristi*“ (str. 16). Meni se ovdje prosto nametnulo pitanje: ima

li kod nas uopće onih koji kritički promišljaju i javnosti izlažu stavove „*javnim zaprekama unatoč i na štetu osobne koristi*“, odnosno nije li kod nas riječ o okupaciji javnog prostora od strane intelektualaca-licemjera? Onima koji o sebi misle kao poštenim i neovisnim, a duboko su zaronili u korumpiranu tranzicijsku kaljužu i nisu intelektualci, neću spominjati imena, poželjno je da se sami prepoznaju!

Čast rijetkim izuzecima, dakle, ali naši intelektualci nisu intelektualci u obzoru visoko podignute ljestvice našeg večerašnjega slavljenika. Iz ovoga eseja izdvaja se i pledoaje dr. Prcele za poslanje intelektualca koje podrazumijeva „*aktivno uključivanje u događanja, ali ne kroz vođenje politike, nego korigiranje(m) čitave politike*“, što znači da je „*njegova zadaća probuditi zaboravljeno, povezati zanijekane činjenice i čimbenike, ukazati na alternativne putove...*“ (str. 26–27). Takve intelektualce priželjkujemo kako bi se nešto pokrenulo u „*moru šutnje*“, u „*učmaloj vodi*“, u pravcu „*dobronamjerne diskusije*“. U protivnom, ne preostaje nam drugo nego uskliknuti: Avanti diletanti! Pa ne prisvojite ovakvu poruku i u naslovu vlastitoga eseja. I iz jednog drugog Prcelinog „*politološkog*“ eseja („*Polog katoličkoga u hrvatskom identitetu*“) ne smijem zaobići barem nekolicinu konstatacija: prvo onu kako „*povijesno-civilizacijska matrica hrvatskoga naroda nije isključivo katolička, nego u najboljem slučaju kršćanska*“ (str. 50), s kojom je u vezi i druga: „*Izjednačavanje hrvatskoga s katoličkim značilo bi i brisanje mnogih drugih vjerskih, kulturnih, političkih i inih tragova koji su postali neizbrisivom sastavnicom hrvatskog identiteta*“ (str. 51).

Ovdje se lako složiti s autorom „*Bogozaborava*“, ali se mora i zapitati: smije li se uopće govoriti o nacionalnom identitetu u jedini; nije li svaki identitet pluralan; zašto bi se u konačnici pitanje nacionalnog identiteta svodilo samo na etnicitet? Ako je u modernomu svijetu moguće biti političkim Nijemcem i bez kapi germanske krvi, zašto takvo što ne bilo moguće i kod Hrvata i drugih? Uostalom, može li se bilo koji europski nacionalni identitet razumjeti bez njegove europske ukotvljenosti i transnacionalne umreženosti, posebice nakon što se

postane članicom sui generis polit-ekonomske tvorevine kakva je Europska unija?

Nadam se da mi neće biti zamjereno što ću propitati i Prcelinu tvrdnju kako su vjera i nacija „gotovo isključivo nešto što nam je darovano i nije uglavnom stvar osobnog izbora“ (str. 61). Ma koliko na prvi pogled tako izgledalo, nužno se i ovdje pitati o slobodi izbora, kao i o odnosu individualnih ljudskih i kolektivnih prava i sloboda. Proizilaze li, dakle, individualna iz kolektivnih, kako tvrde primoordijalne i perenijalne teorije, ili su u pravu tzv. modernisti kako skupna prava izviru iz individualnih ljudskih prava i sloboda, te da su njihov sastavni dio, ali su neotuđiva i jedna i druga? Po mojoj prosudbi, za svaku dobru politološku i ustavnopravnu teoriju, uopće (više) nije prijeporno da se cijeli povijesni razvitak ljudskih prava i sloboda temelji na individualističkoj koncepciji, kako bi nakon Francuske građanske revolucije došlo do priznanja i individualnih i skupnih prava kao neotuđivih prava. Nažalost, u BiH nastaju upravo uslijed nerazumijevanja nužnosti njihova balansa brojni disbalansi na štetu zaštite i individualnih i skupnih prava. A iz nerazumijevanja njihove bezuvjetne povezanosti proizilaze i svi neželjeni i bespotrebni „izmi“, separatizmi i centralizmi, uključivo i lažni tip tzv. multietničkog građanstva u službi majorizacije onih kojih je manje u određenoj razini upravljanja. Bilo bi, dakle, nužno prestati nijekanje potrebe za jednakopravnosti sviju individualiteta i kolektiviteta, te putem afirmativne akcije ili pozitivne diskriminacije dodatno štititi i ugrožene pojedince i skupine.

*****

Iz Prcelina eseja „Crkva hrvatskih mučenika“, izdvojit ću autorova promišljanja o „redefiniranju nedavne prošlosti“ u formama „višestrukog pojednostavljanja“, jer se ove vrste redukcija tiču svih nas, bili ili ne bili pripadnici Katoličke crkve. Prvo, veli dr. Frane Prcela, Crkva sužava svoju zadaću u procesu „pretresanja prošlosti“ na ulogu komemoriranja i hodočašćenja; drugo, pojednostavljeno se (sve) nacionalne žrtve naziva mučenicima; treće, kroz forsiranje govora o mučenicima (i o

mučeničkim periodima nacije i Crkve) za ostalo u tim istim povijesnim previranjima preostaje jedva nešto: četvrto, kritičan pogled na prošlost reducira se na traženje kajanja „počinitelja“, a sebe se abolira od samokritičnosti prema vlastitoj ulozi u nedavnoj prošlosti. (str. 90–91). U ovoj vrsti hrabre dekonstrukcije dr. Prcele vidim doista ključni dokaz za hipotezu kako se nužno susreću i produktivno oplemenjuju dobra teologija i dobra politologija. A dometnut ću i kao autor knjige „*Kultura sjećanja*“ (FES, Sarajevo, 2011.) i brojnih radova o prokletstvu „kulture selektivnog sjećanja“, da se iz loših narativa rađaju „viktimo-transagresije“ koje ne mogu pokrenuti proces ozdravljenja bolesnih društava u postratnim i tranzicijskim zemljama!

Iz Prcelina eseja „*Pomirenje i identitet*“ izdvojit ću i nekolicinu mudrih teološko-politoloških sentenci, počev od one kako „*počinitelj nema prava na oprost, nego je oprost dar koji jedino i samo žrtva može darovati počinitelju*“! Ali, u situaciji kada se „*političari udružuju u stranke radi ostvarenja svojih privatnih interesa*“, odustajući od politike kao poslanja u službi općeg dobra, imamo „*konstelaciju gdje nemate politiku nego političnost, gdje imate državu, ali nemate društvo*“, pa je vrlo teško „*stvarati klimu za pomirenje...*“, sjajno dijagnosticira dr. Prcela. Lako se složiti s njim i u ocjeni kako nema druge do tražiti puteve pomirenja, jer „*tko odbija pomirenje kažnjava zapravo samog sebe*“, a kad se pomirenje događa, gradi se most nad višestrukim ponorima koji se neprestance otvaraju u nama ljudima (narodima, državama, kulturama, religijama, itd.) i među nama (str. 118–119).

Ohrabrujuće je – pomislio sam zatvarajući korice „*Bogozaborava*“ – što se i jedan katolički teolog u Hrvata zalaže za ideju „svjetskog ethosa“ i nužnost interkulturalnoga susretanja. Jer, da bi se takvo što dogodilo u budućnosti, potrebno je odvažno mišljenje već danas, pa potom promišljene promjene i u mentalitetu i u ponašanju. U konačnici, radi se o tomu da politika ne smije biti „sve u društvu“, kako bi onda sve drugo bilo „*jedva nešto ili čak ništa*“, kako sjajno varira poznatu misao i dr. Prcela. A ako ipak na to pristajemo kao (za)danost, sami smo krivi i za vlastitu „malodobnost“ i za njezine posljedice!

10. Tajna uspjeha višestruko bojkotirane „Lasićeve agore“³¹

Što je viktimizacija i kuda vodi stiliziranje samog sebe u vječitu žrtvu? Niče li iz toga pristupa i viktimo-transgresija, utemeljenje posebnih prava za neki narod jer je bio žrtvom agresije? Ne vodi li sve to ponovno u rat? Koliko je važno pošteno govoriti o tzv. prijelomnim godinama u našoj (i svjetskoj) povijesti, kao što su 1941., 1918., 1941., 1945., uključivo i 1991. i 1995.? Sve ovo nezaobilazne su teme ozbiljnih razgovora o kulturi sjećanja. Na više takvih regionalnih konferencija u organizaciji Friedrich Ebert Stiftung (FES) sam sudjelovao kao referent ili panelist, pa i na onoj u Prijedoru krajem studenoga 2013., kad sam imao čast biti sudionikom prvog panela zajedno s književnikom Ivanom Lovrenovićem, prof. dr. Tihomirom Cipekom iz Zagreba i prof. dr. Enverom Kazazom iz Sarajeva.

Bio je to sjajan panel u kojemu su dekonstruirane, kako bi bile optužene, sve dominantne politike i akademski narativi u BiH za forsiranje viktimizacije i trasiranje puteva u nove ratove. Svi sudionici FES-ove konferencije u Prijedoru bili su obzirni i prema činjenici da je upravo bila otkrivena Tomašica, masovna grobnica u blizini Prijedora, u kojem su Karadžićevi sljedbenici pogubili više od 2.000 Bošnjaka i Hrvata, po načelu što si bio obrazovaniji, tim si bio krivlji. Pa ipak, u jednom sarajevskom tjedniku osvanulo je izvješće s ove konferencije pod nazivom „*Intelektualni odron*“. Pritom se nipošto nije krilo kako je cilj izvješća bio omalovažiti Lovrenovićeve, Kazazove i moje dekonstrukcije viktimo-narativa i viktimoloških logika, jer one vode u ponovne ratove.

Dakako, ma koliko suosjećali sa žrtvama, koje su dvotrećinski u „ratu protiv BiH“ (Hamza Bakšić) bili Bošnjaci, o

---

³¹ Osvrt na regionalnu konferenciju „*Kritička kultura sjećanja – šta to bijaše?*“, u organizaciji Friedrich Ebert Stiftung i C-Centra iz Mostara, održanu u hotelu Ero u Mostaru 27. studenog 2014. godine.

čemu je ponajbolje konzultirati se s „Bosanskom knjigom mrtvih“, poštenim projektom Mirsada Tokače koji je usmjeren protiv svih viktimo-transgresijskih bolesti u BiH, zbog čega ga mnogi i napadaju, uključivo i onu nepamet koja je objavila „Intelektualni odron“, mora se otvoreno kazati ova vrsta „izvješća“ svjedoči o epidemiji oboljelih od pretjerane samoviktimizacije, pa takvi i ne bi trebali sudjelovati u ozbiljnim razgovorima o kulturi sjećanja i pomirenju...

*****

Ispostavit će se kako sam bio veoma naivan kad sam pred ravnateljicom FES-a u BiH, Judith Illerhues, i voditeljicom FES-ovog ureda u Banjaluci, Tanjom Topić, izgovorio u Prijedoru kako je došlo vrijeme da se slična konferencija organizira i u Mostaru. Jer, kada Nijemci prihvate ideju i kada je ona unesena u program rada, onda se mora i realizirati, a kod nas se, kao što svi znamo, nikad ne zna. Prvo razočarenje je priredio moj Filozofski fakultet, jer nije bio spreman za ovu vrstu suradnje s FES-om. Zapravo, kako su mi odgovorni posredno priopćili, za suradnju jesu ali ne na ovu temu. Dakako da me je ovo zaboljelo, kao i odbijanje sudjelovanja na ovoj konferenciji niza kolega, jer je moja prvotna ideja i bila povezana s mišlju kako bi baš na filozofskim fakultetima bilo moguće razgovarati s mislećim Hrvatima i Bošnjacima i Srbima o posve različitim doživljajima rata, o paralelnim sjećanjima i na njima niklim paralelnim svjetovima, i u Mostaru i u BiH.

Bilo je odmah jasno kako se izravno umiješala „hrvatska politika“, ista ona koja – kao i identične viktimo-transgresijske politike kod Srba i Bošnjaka – forsira bavljenje samo svojim žrtvama, idući toliko daleko da čak želi podići na brdu iznad Mostara, zvano Bile, najveće „groblje mira“ u Europi s 50.000 križeva. Problem s ovim preambicioznim projektom je u mogućim

revizionističim zlouporabama, kao i i u tome što se u Mostaru ne vodi računa o postojećim spomenicima, čemu žalosno svjedoči zapušteno Partizansko groblje u Mostaru.

K tomu, zbog podrške Nijemaca ovom projektu, iz njihovih motiva, jer je na Bilima doista pobijena i jedna četa Nijemaca u Drugom svjetskom ratu, ideja „groblje mira“ je smještena ne samo u kontekst poraženih ideologija kod nas nego i u svijetu, pa je njemačka udruga koja se – uz izravnu potporu njemačke vlade – stara o svojim mrtvima iz svih ratova posvuda u svijetu, odmah sramotno nazvana u nekim saarjevskim medijima „kriptonacističkom“!? Sve to pokazuje samo kako nemamo pojma o kulturi sjećanja, niti se umijemo ugledati na one koji su njezini šampioni!

No sve do održavanja, nisam mogao ni naslutiti da će prvu mostarsku poslijeratnu konferenciju o kulturi sjećanja bojkotirati i sarajevska bošnjačka politika, uključivo i njezinu tzv. građansku opciju. Bojkotirali su konferenciju, naime, posve bezočno i lažni „javni servisi“, to jest mediji pod izravnim kontrolama bošnjačkih ili bošnjačkocentričnih političkih stranaka.

Prvu mostarsku poslijeratnu konferenciju bojkotirali su, k tomu, i meni dragi ljudi, koji su ranije znali poručivati: „*Mi se volimo preko naših tekstova*“. Mnogi su znali da sam inicijator FES-ove konferencije, stoga su se nesporazumi i prijepori između mene i njih odrazili i na konačan sastav sudionika. Zato su opet neki drugi govorili o „Lasićevoj konferenciji,“ a ugledni aktivista u nevladinom sektoru, politolog Husein Oručević, čak, i o „*Lasićevoj agori*“, čime me je neizmjereno počastio...

Žao mi je, dakako, što neki dragi ljudi nisu mogli biti u mostarskom hotelu Ero tog 27. studenoga 2014. godine, posebice bivši član Predsjedništva SFRJ, Bogić Bogićević, jer je bio izvan zemlje na liječenju, ili neki meni važni ljudi poput kolege prof. dr. Ike Skoke, jer je bio na putu, odnosno takvi kakav je reditelj Dino

Mustafić, jer je taj dan imao premijeru, inače bi došao. Razumijem i one koji su se, zgađeni političkim, akademskim i medijskim narativima, povukli u umjetničke osame i ne nastupaju više na bilo kojim skupnim tribinama.

No, tko nije došao njegov problem. Ja sam, pak, vrlo ponosan na činjenicu što sam naišao na apsolutno razumijevanje FES-a u jasnom stavu kako se nikomu ne smije dozvoliti uvjetovanje dolaska na konferenciju tako da netko drugi na njoj ne sudjeluje, bilo zbog kulturoloških, ideoloških ili političkih razloga. Takvima sam odgovarao kako nemaju pravo dovoditi u pitanje nadideološki koncept prve mostarske konferencije o kulturi sjećanja. U ovom pristupu se, naime, i krila tajna potencijalnog uspjeha konferencije!

*****

Voditeljica banjalučkog ureda FES-a, Tanja Topić, uoči mostarske konferencije kazala je kako FES već godinama radi na programu kulture sjećanja i suočavanja s prošlošću, te da joj je iznimno drago što je ovo prvi put da se konferencija na ovu temu organizira i u Mostaru: *„Na konferenciji smo nastojali dovesti ljude iz svih dijelova BiH, predstavnike akademske zajednice, sveučilišne profesore, te novinare, jer nam je jedan od važnih segmenata u ovom programu kako mediji prate, odnosno kako se suočavaju s prošlošću, kako prenose osnovne poruke političkih struktura u javnost kada je riječ o suočavanju s prošlošću.“*

Ona je objasnila i kako se u okviru ovoga FES-ova projekta bave povijesnim lomovima i pogledima na događanja iz 1914., 1918., 1941., 1945., i 1992. godine, kako bi našli neki najmanji zajednički nazivnik koji bi mogao doprinijeti gradnji jednog konstruktivnog društva i bolje budućnosti. *„Ne mislimo da ćemo riješiti sve probleme koji opterećuju bosanskohercegovačko društvo kada je riječ o suočavanju s prošlošću, da ćemo tri pogleda, tri istine, tri*

perspektive o onome što se događalo u zadnjem ratu na neki način anulirati, doći do jedne perspektive, već jednostavno želimo otvoriti dijalog, pokušati da se svako suoči sa 'svojom' stranom dešavanja u proteklom ratu, jer mislimo da je to pretpostavka za izgradnju boljeg društva“, poručila je Tanja Topić iz Mostara.

Jedini kriterij pri odabiru sudionika konferencije bio je, dakle, pozvati one koji su načisto glede (samo)viktimizacije i na njoj iznikle viktimo-transgresije. Kad je riječ o sudionicima, pomogao sam FES-u sugestijama da budu pozvani oni koji su čisti kao suza glede desnih i lijevih totalitarizama, posebice raznih ustašluka, četnikluka i balijizama. I doista, bio je to skup koji se u tri panela suptilno pozabavio osjetljivim sadržajima, jer su se profesori i istraživači, na prvom, kao i predstavnici civilnog društva na drugom, a novinari na trećem panelu, odgovorno pozabavili temeljnim izazovom kako se pošteno suočavati s prošlošću – budućnosti radi; kako prestati sa (samo)viktimizacijom i transgresijom, jer je njihov rezultat unaprijed poznat i koban, a već sada vidljiv u nesposobnosti empatije za muke i žrtve drugih, te u konačnici nije ništa drugo doli pripreme za sljedeći ponižavajući bratoubilački rat. Na skupu su, dakako, propitivani i suodnos nacionalizama i volje za moći, insuficijencije sa svih strana o ratnim zločinima u društvenom pamćenju, te kultura selektivnog sjećanja kao prepreka izgradnji demokratskog i odgovornog društva.

*****

Valjda zato što se već dva desetljeća bavim posredovanjem njemačkih iskustava ozdravljenja, temeljenih na kritičkom nadvladavanju prošlosti, što podrazumijeva u prvom redu građansku hrabrost i kritički monolog o „tamnim mrljama“ u vlastitoj povijesti, kako bi se tek potom mogao voditi i dijalog s drugima, vrlo sam zahvalan prijateljima u FES-u što su upravo u

Mostaru omogućili iskorak posebne vrste prema dijalogu, i tako što se nije razgovaralo samo među istomišljenicima o osjetljivim viktimo-transgresijskim ideologemama, temeljem kojih se jednih žrtava sjećamo više (tzv. „naši“), a drugih nikako (žrtve drugih, nerijetko počinjene od strane naših „junačina“). Nadmoćna transideološko-politička i kulturološka pozicija prve mostarske konferencije posvećene kulturi sjećanja bila je upravo u pristupu da sve žrtve u svim ratovima, pa i u „oslobodilačkom“, „otadžbinskom“ ili „domovinskom“ ratu u zadnjoj dekadi 20. stoljeća, zaslužuju (s)pomen.

Unatoč trostrukom bojkotu, prva poslijeratna regionalna konferencija o kritičkoj kulturi sjećanja u podijeljenom Mostaru nije završila neuspjehom kao što su mnogi priželjkivali i prebrzo procijenili. Njezin uspjeh se sastoji u tomu što se uopće razgovaralo među neistomišljenicima, što se na jednom mjestu okupilo osamdeset i dvoje ljudi s lijeve i desne obale Neretve, što su među sudionicima bili studenti Sveučilišta i Univerziteta u Mostaru, što su bili prisutni brojni relevantni činitelji civilnog sektora, što je, unatoč par otklizavanja uoči i na samoj konferenciji, sve proteklo u priličnom redu. Važno je, dakako, i što su FES kao organizator i C-Centar iz Mostara, kao suorganizator, zadovoljni pokušajem uspostave mostova između mostarskih „paralelnih svjetova“.

*****

Kao inicijator konferencije imao sam ulogu moderatora prvog panela. Na njemu su, nakon pozdravnih govora Tanje Topić i Augustina Zonjića (C-Centar) kompetentno govorili: direktor sarajevskog Istraživačko-dokumentacionog centra Mirsad Tokača (između ostalog i o kapitalnom četverotomniku „*Bosanska knjiga mrtvih*“, u kojemu je dokumentirana smrt „samo“ 95.940 ljudi, što je jedan od razloga zbog kojih ga se mrzi među „viktimolozima“);

doc. dr. sc. Dragan Markovina iz Splita (o gorkoj sudbini Mostara u ratu i poslijeratnom razdoblju, pošteno kao i uvijek, temeljem njegove sjajne knjige *„Između crvenog i crnog – Split i Mostar u kulturi sjećanja“*, University press, Sarajevo, Plejada, Zagreb, 2014.); prof. dr. sc. Enes Osmančević iz Tuzle (profesor komunikologije i član Vijeća za tisak, prezentirajući i vlastita promišljanja i intrigantno istraživanje spomenutog vijeća o „govoru mržnje“); povjesničar i diplomata dr. Slobodan Šoja iz Sarajeva (o nezrelostima glede obilježavanja Prvog svjetskog rata u BiH i o manipulacijama Gavrilom Principom), te đakon Srpske pravoslavne Crkve i predsjednik SPKD Prosvjeta iz Mostara, Branislav Rajković (o oprostima i pomirenju trgom razumijevanja hrišćanske etike i vlastitih gorkih ratnih iskustava).

Upravo zbog gorkih iskustava iz djetinjstva u Mostaru, posvećujem đakonu Rajkoviću sljedeće redove. Naime, tek prošle sam godine po prvi put odveo moje studente u ruševine nekad velebne Srpske pravoslavne crkve (koja se obnavlja sporo kao Skadar na Bojani), kako bi se postidjeli što je urađeno u njihovo ime dok još nisu bili ni rođeni, pa se zapitali o odgovornosti trgom Jaspersova razumijevanja krivnje. Rođeni Mostarac, mladi đakon je održao mojim studentima predavanje ne samo o povijesti hrama u ruševinama, nego o povijesti i kulturi srpskog naroda u dolini Neretve. Govorio je, dakako, s ponosom o srpskoj kulturi u Mostaru u vrijeme Alekse Šantića i Svetozara Ćorovića, mostarske „Zore“, i vrlo snažno, ali najpotresnije su zazvučale njegove riječi o oprostima iz pozicije izravne žrtve u rođenom gradu, izbjegavajući spomenuti okrutno ubojstvo oca i majke baš od nekih sramota ljudskog roda u uniformi Hrvatskog vijeća obrane. Tek na izravna pitanja progovorio je i o tomu, ali s naglaskom na one koji su omogućili djeci da izbjegnu roditeljsku sudbinu. Govorio je dojmljivo o vjeri i oprostima iz manjinske pozicije „prvih kršćana“, a o osobnoj tragediji u maniri izuzetno obzirnih ljudi.

I na prvoj mostarskoj „agori“ govorio je đakon Brane, kako ga prijateljski zovemo, kako oprostiti može samo žrtva, kako zločinci imaju svoja imena, te se ne smiju poistovjećivati s imenima naroda iz kojeg potječu. Uoči posljednjih Božića posjetio sam ga, iz ovih i mnoštva drugih razloga, kako bih mu zahvalio što je takav kakav jeste i što ga ima u Mostaru. Da li je potrebno spomenuti kako sam bio primljen kao najrođeniji kod mladog đakona i njegove supruge Tamare, učene kustosice Vladičanskih dvora, u njihovom službenom stanu u mostarskom naselju Brankovac, u blizini staroga pravoslavnog groblja Bjelušine, prostoru u kojem sve ima i dodatnu spiritualnu dimenziju?

Iz njihove dnevne sobe se, povrh svega, kao na dlanu nudio osvjetljeni bajkoviti Mostar. Grad koji se u Braninom domu i u srcu i dalje voli, unatoč osobnim tragedijama i činjenici kako se broj Srba i pravoslavnih vjernika Mostaru smanjio oko četiri puta, toliko da ih je danas manje od 5.000...

*****

Jednostavno mi se ne daju dekonstruirati „lijeva“ i „desna“ otklizavanja na prvoj mostarskoj konferenciji o kulturi sjećanja, a bilo ih je, priznajem, pa ću radije izdvojiti nekolicinu dojmljivih pristupa mladih ljudi iz Banjaluke i Mostara. Primjerice, ono što je kulturolog i publicist iz Banjaluke, Srđan Šušnica, i izrijekom naveo: *„Dolazim iz Banjaluke, pravoslavne džamahirije. Iz Banjaluke je protjerano 75.000 ljudi samo zato što nisu bili Srbi. Iako nije bila izravno u oružanom sukobu, u Banjaluci je ubijeno između 150 i 300 civila. Izbrisano je 250 naziva starih ulica nazvanih po osobama bošnjačke, hrvatske, židovske i drugih nacionalnosti i drugih identiteta koji nisu odgovarali banjalučkim lordovima. Srušeno je na desetine islamskih i katoličkih objekata, a elite na vlasti su u posljednjih nekoliko godina izvršile vještačku memoralizaciju javnog prostora Banjaluke izgrađujući pravoslavne*

bogomolje i podižući spomenike koji referiraju na samoviktimizaciju. Političari na vlasti kroz takvu samoviktimizaciju traže razlog legitimizacije reference zbog čega Republika Srpska treba postojati, zbog čega su trebali ući u sukob sa svojim susjedima, prikloniti se beogradskom kolonijalizmu i započeti agresiju na bosanskohercegovačka sela i gradove...“

Doktorant Dražen Barbarić, inače tajnik odjela Politologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, igrom slučaja i moj asistent, je na visokoj znanstvenoj razini govorio o (ne)mogućnostima izgradnje pomirenja. Po njegovom mišljenju, „tek onda kada se otvori mogućnost sintetičke, ili pak jedinstvene neutralne interpretacije prošloga sukoba možemo govoriti o poodmaklom procesu konsolidacije podijeljenoga društva, prevladanim ratnim traumama i društveno-političkom okviru koji takvu interpretaciju može kanonizirati i institucionalizirati“. Po Barbarićevom mišljenju je proces pomirenja, nažalost, uvelike blokiran kulturom nasilja, koja se u bosanskohercegovačkom društvu etablirala putem obrazovnih i drugih javnih sustava, koji neprestano produciraju obrazac zatvorenosti kolektivnih sjećanja i obavljaju tri paralelna interpelacijska procesa, pa u takvoj ideološkoj konstelaciji stvarno pomirenje ima vrlo slabe izgleda. I u sljedećem je mladi znanstvenik potpuno u pravu: „Proces pomirenja zasigurno je najkompleksnija ljudska djelatnost koja se pojavljuje nakon prestanka otvorenih sukoba. No, ne možemo se oteti pesimističnoj prognozi daljnjeg gušenja i spriječavanja procesa pomirenja i to baš zbog važnih elemenata strukture kolektivnog pamćenja, koja ne trpe kritičku refleksiju, teže naturalizaciji i odbijaju dijaloški karakter interpretacije prošlosti. Znači, sve dok nacionalne zajednice ne prihvate kritički odnos prema vlastitom kolektivnom sjećanju, pomirenje će ostati floskula ispražnjena od iskonskoga sadržaja i ostati mehanizam dominacije i zamrzavanja statusa quo, tj. podjele društva. Stoga, ne dijalog, već unutarnji

kritički monolog, preduvjet je pomirenju i uvjet bilo kakvih mogućnosti iskrenoga dijaloga i stvarnoga pomirenja“.

Skoro svi sudionici ovoga panela su bili vrlo inspirirani i inspirativni, pa bih ipak, uz Barbarića i Šušnicu, izdvojio pristup Huseina Oručevića, koji je zahtjevnim politološkim rječnikom, neskromno kazavši veoma sličan momemu, vrlo jezgrovito i distingvirano govorio o multikulturalnosti kao datosti i interkulturalnosti kao ozbiljnom projektu nadilaženja „paralelnih svjetova“. Osim njih trojice na drugom panelu su izlagali i Ivan Vukoja iz Udruge građana Dijalog iz Mostara, Mladen Miroslavljević, profesor javnog mnijenja na Univerzitetu u Banjaluci, te Goran Zorić iz Centra za mlade „Kvart“ iz Prijedora. Panel je moderirao Milan Sitarski iz Instituta za društveno-politička istraživanja iz Mostara.

U posljednjem panelu „Mediji u BiH i suočavanje s prošlošću“, medijski djelatnici iz BiH i Hrvatske su pokušali odgovoriti na pitanje kako oni mogu doprinijeti utemeljenju kritičke kulture sjećanja. Ovaj panel moderirao je Đorđe Tomić s banjalučkog Fakulteta političkih nauka, a izlagali su: Duška Jurišić, urednica na FTV-u, Vildana Selimbegović, glavna i odgovorna urednica „Oslobođenja“, Zoran Krešić, novinar „Večernjeg lista“, Andrijana Copf, novinarka „Dnevnog lista“, Dragan Bursać, kolumnist i novinar online magazina „Buka“, Ivan Šušnjar, glavni urednik „Poskoka“, Šemsudin Zlatko Serdarević s RTV Mostar i Lucija Komaić, glavna urednica „Dubrovačkog dnevnika“, mlada osoba koja me inspirirala svojedobno člankom „*Je li Gotovina heroj, Kordić zločinac, papa Franjo katolik, a biskup Vlado Košić nešto drugo?*“, za osvrt objavljen u „Oslobođenju“ pod tim posuđenim naslovom, dok je na portalu Autograf.hr objavljen u rubrici Književni ogledi pod naslovom „Razmišljanja o krivnji“. Za Luciju Komaić, koja je došla iz Dubrovnika da bi u Mostaru, na kraju, jedva došla do izražaja, mada toliko toga mudroga ima za

reći s njezinih nepunih 30 godina, mi je krivo zbog nesavršenosti formata konferencije, čak više nego zbog otvorenih prekida nekih prijateljstava uoči, tijekom i poslije ove konferencije. Koncilijativnim pristupom izdvajala se još nekolicina novinara, posebice Šemsudin Zlatko Serdarević.

Nažalost, neki su panelisti bili teško indisponirani pa su čak opravdavali „pobjednike“ u Drugom svjetskom ratu, iako su pobili „porožene“, jer se to uvijek nekako tako i radilo kroz povijest, pa tu nisu vidjeli problema!? Drugi su izjednačavali „pobjednike“ i „porožene“, ustaše i partizane, baš u svemu, pri čemu nisu razumjeli da je riječ o potrebi transideološkog pristupa pobijenima, tako da svaka žrtva dobije znak i (s)pomen, ali da ovaj pristup ne podrazumijeva i kulturološko-politička izjednačavanja pokreta koji su bili dio „Sila Osovine“ i onih koji su pripadali „Antihitlerovoj koaliciji“. Takav historijski revizionizam i civilizacijski relativizam nije dopustiv u kulturnom svijetu!

*****

Poslije konferencije imao sam prigodu govoriti samo za dva lokalna medija u kojima rade moji studenti. Kazao sam im u šali kako je „Lasićeva agora“ uspjela velika replika konferencije koju je FES organizirao prošle godine u Prijedoru, ali da nije njezina vrijednost samo u tome, pa ni što je bila prva konferencija o nužnosti izgradnje kritičke kulture sjećanja u podijeljenom Mostaru. Njezina vrijednost je povezana s nadom da ćemo, zaista, kako je formulirao Oručević, praviti uskoro i nove „agore“ u ovome gradu, koje će putem uvažavanja multikulturalne datosti, interkulturalnih mreža i transnacionalnih umreženja premostiti paralelne nacionalne/nacionalističke „platforme“ koje sada živimo u formama „paralelnih svjetova“!

Da, prva poslijeratna konferencija o kulturi sjećanja u Mostaru je bila pun pogodak. Ona je uspjeh po sebi, jer se održala

unatoč višestrukom bojkotu, te posebice što se na njoj otvoreno razgovaralo o temama o kojima se inače šuti, ili jednodimenzionalno govori unutar nacionalnih „diskursa pravednika“ i multietničkih „diskursa jednomišljenika“, monopolista kulture sjećanja i u BiH i u regiji bivše Jugoslavije.

Prva mostarska poslijeratna „agora“ (neka bude – zahvaljujući Huseinu – i „Lasićeva agora“) je bila transideološki i transnacionalni zalog zasnivanju kompleksnije kritičke kulture sjećanja i u Mostaru i u BiH.

Uostalom, samo tako možemo preko rijeke, a valja nama preko rijeke!

11. Mostar anno Domini 2015: Pledoaje za sintetička sjećanja!

Mostar je „poraženi grad”, veli u naslovu njegove nove knjige dr. Dragan Markovina. I „podijeljeni“, u kojemu vladaju „podijeljeni osjećaji“, dodajem. Drugu uspjelu sintagmu o Mostaru sam već prije četiri godine posudio iz hamburškog tjednika „Die Zeit“ i stavio je u naslov mojeg predavanja „*Podijeljeni grad i podijeljeni osjećaji*“, koje sam održao skupini njemačkih socijaldemokrata u ljetnoj bašči mostarskog restorana Radobolja, tijekom posjeta SPD-ovaca Mostaru anno Domini 2011.

Potom je tekst „*Mostar anno Domini 2011: Podijeljeni grad i podijeljeni osjećaji*“, objavljen i u sociološkom časopisu „Diskursi“ (No. 4/2013), pa sam potom i temeljem njega održao predavanje njemačkim i švicarskim studentima tijekom njihova posjeta Filozofskom fakultetu.

Mogući odgovor zašto i čemu sve to je: zato i tomu što mostarska tužna priča ima u sebi dovoljno elemenata tragičnosti i kozmpolitskog značenja, što je – uza sve drugo – i univerzalna opomena. Mostarska tragika je ponajmanje u onomu kako je njeguje bornirana sarajevocentrična interpretacija, koja Mostar drži „gradom slučajem“, kako bi skrila da je i Sarajevo to isto. Jer, u zadnjoj dekadi 20. stoljeća nije poražen samo Mostar, nego i svi gradovi u bivšoj Jugoslaviji u kojima je multikulturalnost bila danost, a interkulturalnost način života, kakvi su bili i Mostar i Sarajevo i Vukovar i...

U svim se teško ratom pogođenim i nastradalim gradovima živi danas prokletstvo kulture selektivnog sjećanja. A rijetko kada činjenice o „podijeljenim osjećajima i podijeljenom gradu” dolaze tako nenašminkane do izražaja kao kad se obilježavaju važni datumi iz zajedničke povijesti naših naroda i ovih gradova, nesposobnih za zajedničku ili sintetičku institucionalnu memoriju.

*****

Prema očekivanju, i ove godine 14. veljače/februara u Mostaru se nije nitko od gradskih vlasti sjetio odati poštu osloboditeljima i poginulima, nije pomoglo ni što se ovaj put radilo o okrugloj, 70.

obljetnici oslobođenja, pa su preživjeli borci NOR-a i njihove familije u vlastitoj režiji, i uz pomoć SDP BiH, obilježili ovaj važan datum kako su znali i mogli. Bilo je tom prigodom i uvreda i gađanja bocom sudionika (s)pomena na Partizanskom groblju, te dva uhićenja. Nisam bio nazočan, ove i neke druge toponime obilazim u pravilu sam i nekih drugih dana – ne podnosim gomile. Na Partizanskom groblju je, doista, sve puno puno ružnije nego što je bilo prije par godina, a i tada je bilo ružno...

Na jednom od prigodnih happeninga i upriličena je 14. veljače u Pozorištu lutaka u Mostaru i promocija knjige „Tišina poraženog grada“ (Centra za kritičko mišljenje, Mostar, 2015.). O knjizi kolege Markovine bih kazao da je upravo onakva kakav je i ovaj buntovni mladi sveučilišni nastavnik lijeve političke provenijencije i visokih moralnih zahtjeva i prema sebi i drugima. Knjiga njegovih eseja, priča i kolumni je, naime, bolan vrisak protivu svih poniženja koja su doživjeli Mostarci i prosvjed protiv onoga što su ljudi ovog grada „od gotovine napravili veresiju“ tako što su uništili raniji način života. Neki fenomeni i ljudi su dotaknuti, moguće je, i kroz prenatlašenu ideološku dioptriju, ili su pak izostali kompleksniji naponi ka kompleksnijem sagledavanju fenomena kulture sjećanja u Mostaru i u državi BiH.

Knjiga „*Tišina poraženog grada*“ je, dakle, beskrajno pošteno istočeni bol iz ranjene duše jednog mostarskog mladića, te i osobito lijepa dok nam u eseju „*Grad kao utočište*“ autor u ulozi vrsnog pripovjedača govori o njegovom Mostaru, onomu kakav je nekad bio i kakvog više nema. Opremljena međunaslovima („*Carinski most*“, „*Stari most*“, „*Pravoslavno groblje*“, „*Partizansko groblje*“, „*Avenija i Radićeva*“, „*Staklena banka*“, „*Sveučilišna knjižnica*“, „*Bulevar i Šantićeva*“, „*Gradski stadion*“ i „*Masline*“ (katoličko groblje)), upravo ova esejistička niska nam predočava „puni krug“ kroz mostarsku kulturološku i povijesnu složenost i njegovu ratnu golgotu. Izniman žurnalistički raritet predstavlja, pak, intervju koji je autor vodio s njegovim ocem, prof. dr. Rokom Markovinom, o uzrocima i posljedicama rata u Mostaru. Ako je nekomu stalo do kompleksnijih objašnjenja „kako je počeo rat na mom otoku“, dakako u

Mostaru, trebao bi proučiti ovaj uspjeti intervju sina i oca, koji je opremljen snažnom porukom: „*Vratite Mostar Mostarcima!*”!

Ima jedna kolumna koja se i nije trebala naći u ovoj knjizi Dragana Markovine, jer autor u njoj demonstrira posve pogrešno razmijevanje uloge književnika Ivana Lovrenovića u našim zapuštenim političkim i kulturološkim ambijentima. Nisam njegov odvjetnik, niti bi mi on to dopustio, ali mogu i moram posvjedočiti da je Ivan Lovrenović par excellence antinacionalista, privrženik Bosne (BiH) jednako onoliko koliko i Dragan i Roko Markovina Mostara i Hercegovine (i BiH). K tomu, on je i spiritus movens ideje „trećeg modusa“ u hrvatskoj politici u BiH, i uopće u BiH, što podrazumijeva institucionalnu jednakopravnost sviju, uključivo i Hrvata, ali ne samo Hrvata. U svakom slučaju ga je pogrešno vezati za trećerazredne simpfikacije glede famoznog „trećeg entiteta“. Jedne prilike sam kazao i ostajem pri tomu: Ivan Lovrenović je naš i Miroslav Krleža i Vlado Gotovac, u jednoj osobi.

Mnogima odgovara, nažalost, da se i najčestitiji „uvaljaju u blato“ ako ne govore tzv. poželjnim glasom dominantnih političkih i akademskih narativa. Svi koji na takvo što ne pristajemo smo već to doživjeli, pa i osobno sam bezbroj puta uvaljan „u perje i posut katranom“ kako od strane nacionalista tako i tobožnjih antinacionalista. Utoliko mi je žao što je došlo do nerazumijevanja između Ivana Lovrenovića i Dragana Markovine. Tomu se mogu radovati samo jednodimenzionalni umovi. Uostalom, pitanje je dana kada će i Markovinu „uvaljati u perje i katran“ oni koji ga danas tapšu po ramenu. Srećom, dr. Markovina je svjestan da je bilo pogrešno diskvalificirati Ivana Lovrenovića u jednoj kolumni, ali ne bi više bilo pošteno ni izostaviti je iz njegove nove knjige nježnih eseja, priča i kolumni, ma koliko poneka od kolumni bila greška i šteta za knjigu.

*****

No, vratimo se u Mostar 14. veljače anno Domini 2015. U zapadnom dijelu grada, multietničkijem od istočnog i „poslije svega“, zahvaljujući

činjenici da se Mostar razvijao između ratova na zapadnoj strani, pa se veliki broj ljudi vratio – poslije ratnih izгона – u svoje stanove, 12. veljače u Kosači prikazan je dokumentarni film „*In odium fidei – Iz mržnje prema vjeri*“, čija je središnja tema ubojstvo 66 hercegovačkih franjevac potkraj Drugog svjetskog rata. U ovom pledoaeju i nije riječ o filmu kao filmu, nego govorimo o međusobnim ignorancijama paralelnih komemoracija, koje se i ne dodiruju, ma koliko se održavale istih dana i bavile se povezanim događajima od prije 70 godina.

Jedni su, dakle, obilježavali „oslobođenje“ i odavali počast stradalima u „operacijama za oslobođenje Mostara“, a drugi su se bavili stradanjima hercegovačkih fratara. Dodirnih točaka nije ni bilo, izuzev par onih ružnih: a) putem neprijatnosti kojima su učesnici mimohoda na Partizanskom groblju bili izloženi od besprizornih mladića, s podignutom desnicom u zrak, i uvredljivih grafita na samom groblju. Na lokalnim portalima se pisalo ostrašćeno, pa su i na onima koji o sebi misle kao antifašistima prenijeti komentari tipa: „*Ma zabole me... za hercegovačke franjeve*“. Time je i tzv. antinacionalistički nacionalizam pokazao svoje pravo lice dopisujući se s onom podignutom rukom u đapićevskom stilu mjere za kukuruz!

Imam brojnih osobnih i kulturoloških razloga za poštovanje i „osloboditelja“ i „poraženih“, i među jednima i drugima su bili moji izravni preci. I biološki i ontološki, takoreći, plediram za poštovanje sviju mrtvih, ma na kojoj strani pali. Problem je u tomu, pak, što je iznimno mali broj ljudi koji bi se smjeli „outirati“ zagovornicima ovog sintetičkog pristupa kulturi sjećanja, jer uključuje poštovanje sviju žrtava, a ne izjednačava partizane i ustaše, pripadnike pokreta koji je bio dijelom „antihitlerovske koalicije“ i pripadnike „sila Osovine“, što se izjednačiti i ne smije, ako se iole drži do sebe.

Ali, uz svo poštovanje za doprinose NOVJ-a „oslobođenju od fašizma“ ne smiju se prešućivati zločini u Hercegovini nad hercegovačkim svećenicima i pučanstvom, posebice tako neoborive gole činjenice da je krajem 1945. godine na pravdi Boga pobijeno i 66

hercegovačkih franjevac, dok je 12 od njih čak spaljeno u Širokom Brijegu, a sedmorica njih iz Samostana Sv. Petra i Pavla u Mostaru bestijalno ubijena i „gurnuta u Neretvu“. Među njima je bio i prvi doktor znanosti franjevac u Hercegovini, dr. Leon Petrović, medijavelista svjetskog glasa. Još se bestijalnije postupilo s ubijenima ispred Franjevačkog samostana na Širokom Brijegu i Franjevačke gimnazije, profesorima te možda i najbolje gimnazije u Kraljevini Jugoslavije. U vrijeme kad sam i sam pohađao „fratarsku gimnaziju“ (1973.–1977.), ona se zvala meni dragim imenom „Ivan Goran Kovačić“, ali nije bila ni sjena one koja je u školskoj godini 1938./1939. imala među profesorima devetoricu doktora znanosti. Bila je tek dobra gimnazija, koja je nijemo svjedočila o „kulturocidu“ u Širokom Brijegu i u Hercegovini u veljači 1945. godine.

K tomu, među pobijenim svećenicima je bilo samo par proustaški nastrojenih profesora (četvorica, svjedoče upućeni), dok su većina bili protivnici ustaških vlasti. Među svećenicima-profesorima u širokobriješkoj gimnaziji bilo je u to vrijeme i „anglofila“ i projugoslavenskih nastrojenih poput dr. fra Dominika Mandića. On je tijekom cijelog Drugog svjetskog rata slao izvješća Kraljevskoj vladi u London iz Rima, uključivo o teškim zločinima ustaškog režima u Hercegovini, koje je dobijao od svoje subraće i istomišljenika iz Hercegovine. I on je tek poslije „kulturocida“ na Širokom Brijegu i u Mostaru stiliziran u neprijatelja „Titove Jugoslavije“...

Ni o fra Leonu Petroviću ni o drugim bestijalno ubijenim franjevcima u Hercegovini nije bilo govora, posve očekivano, u Deklaraciji mostarske organizacije SDP BiH povodom 14. veljače 2015. godine, u kojoj se s pravom zatražila obnova partizanskih spomenika u Mostaru i preimenovanje imena čuvene gimnazije u Gimnaziju Aleksa Šantić, kao i promjenu imena svih ulica u Mostaru koje nose „imena domaćih izdajnika i narodnih neprijatelja“. I, doista je odraz stupidne ratne logike što u Mostaru još uvijek ulice imaju i Pavelićev „doglavnik“ Mile Budak i „vitez“ Jure Francetić, ili Vokić i Lorković.

Dakako, ispravno je sjetiti se svih palih boraca za slobodni Mostar, ali je rezultat „zarobljenosti uma“ i vladajuće dogmatske svijesti unutar ove političke stranke i unutar ovoga političkog i ideološkog miljea, što nema ni trunke empatije za one koji su „pobjednici“ bestijalno pobili, bez suđenja, valjda je bilo dovoljno što su bili fratri ili samo katolici, ili Hrvati iz zapadne Hercegovine? Jer, tek kad bi se barem pokušalo kompleksnije misliti na ove događaje od prije 70 godina, imalo bi itekako smisla i poručiti: „*Neka je svim građankama i građanima Grada Mostara sretan 14. veljače, Dan oslobođenja Mostara od fašizma*“. Bez dokaza o vlastitoj dedogmatizaciji, i dezideologizaciji pristupa pobijenima, ma tko bili, vrlo je autistično i cinično poručiti: „*Neka nam je sretno 70 godina slobode u koju je svoje živote ugradilo i 700 Mostaraca*“. Da, i mnogi drugi, nespomenuti. Nepodnošljiva je, zapravo, podvojenost u sjećanjima i demonstrirana hladnoća glede surovih istina o „operacijama“, koja svjedoči da nismo ni blizu pomirenja niti ćemo biti osposobljeni za njega dok se ne potrudimo oko tzv. sintetičkih istina. I tako će i ostati, sve dok se ne budemo naučili odavati pomen svim žrtvama, dok ne naučimo pošteno govoriti i o ustaškim i o zločinima tzv. komunističkih vlasti.

Da, u Mostaru se organizirano radi na međusobnom bojkotu koji za posljedicu ima status quo glede imena ulica koja su razlog za stid i potrebe za obnovom Partizanskog groblja u Mostaru, te replike Mostara kojeg više nema, pokojnog neimara Bogdana Bogdanovića. Međusobno inačenje i bojkot vode i zaustavljanju bilo kakvog razvoja u Mostaru i daljnjoj provincijalizaciji grada. Neka nama našeg prokletstva, naše „kulture selektivnog sjećanja“, pa taman izravno vodila i u pakao, poručili su nam implicite akteri i ovogodišnjeg happeninga podvojenih sjećanja i nikakve svijesti o potrebi kritičke kulture nadilaženja prošlosti. Zbog toga svega se i bojim da smo nedavno u „zalud krečili“ na prvoj „mostarskoj agori“, te da ćemo još zadugo imati i u Mostaru i u BiH podvojena sjećanja i podvojene komemoracije. Možda, čak, i uživati u prokletstvu kulture „selektivnog sjećanja“!?

IV - APPENDIX

1. O Romima³²

U jednom broju zemalja se već skoro četiri decenije obilježava 8. april ili travanj kao Međunarodni dan Roma. Tog su se datuma, naime, prije 38 godina okupili predstavnici romskog naroda iz 14 zemalja u Engleskoj i osnovali Međunarodnu uniju Roma (IRU). Devetnaest godina kasnije, isto 8. aprila ili travnja, prigodom svojeg 4. kongresa u Varšavi, IRU je usvojila i zajednički standardni alfabet romskog jezika, pojasnio nam je Marcel Courtiade iz Pariza, najveći živući romski lingvista, koji predaje romski jezik na orijentalistici, na Sorboni.

Od tada se ovaj datum polako i uvodi u kalendar podsjećanja civiliziranih naroda i koristi, u pravilu, kako bi se skrenula pažnja javnosti i na težak položaj romskog naroda u sopstvenom društvu, ali i na visoku vrijednost njihove kulture i doprinosa u Europi i u svijetu. I ovo sa podsjećanjem, međutim, ide krznavo i šlampavo, kao i sve što je vezano uz probijanja nevidljivih zidova koji onemogućuju ravnopravnost Roma. U Europi itekako već poznati romski književnik Jovan Nikolić znade gorko konstatirati: „*Osmi april ti dođe kao prvi april!*“

1.1. Potcjenjeni i uvrijeđeni

Ilustracije radi, u zemlji koja trenutno predsjedava Europskom unijom, Republici Češkoj, 08. april se obilježava tek od 2001. godine. U njoj je, istini za volju, položaj Roma nešto bolji nego u Slovačkoj, u kojoj Romi žive u pravilu u ghettoima, izoliranim i izopćenim naseljima, bez ikakvih izgleda na skori boljitak. I u drugim zemljama EU položaj Roma je težak

---

³² Na ovu kratku povijest o velikom manjinskom narodu sam vrlo ponosan. Pišući je naučio sam mnogo o svim potcjenjenim manjinama i kulturama. Bila je moguća samo zahvaljujući mojem višegodišnjem prijateljovanju sa srpsko-romskim-njemačkim pjesnikom Jovanom Nikolićem. Objavljena je i u zemlji (u mostarskom Statusu) i u inozemstvu u više prigoda i na više jezika. U Appandixu bit će prezentirana za sladokusce i u prijevodu na njemački jezik Zuzane Finger, Nikolićeve prijateljice iz Udruge Rom e.V iz Kölna, za europske novine za kulturu Lettre International ...

ili vrlo težak, pri čemu se ne radi samo o Rumunjskoj i Bugarskoj, najsiromašnijim zemljama u EU. Nažalost, smije se zaključiti da su Romi i dalje i skoro posvuda suočeni s općom ignorancijom, prećutnim prezirom, koji boli više nego udarac biča...

Istini za volju, od kada se o8. april iliti travanj kako tako etablirao u europskim društvima, položaj Roma se popravio u zakonskoj ravni, dakle na papiru. U stvarnosti su, međutim, i dalje suočeni s nevidljivim i brojnim preprekama, koje se moraju nazvati tihom diskriminacijom. Zašto je tako i u tzv. društvima obilja, nije lako objasniti. Naglašena indiferentnost većine spram konkretnog položaja i teškog povijesnog usuda ovog naroda postaje se tek svjesno kada u pojedinim društvima nahrupi potmula eruptivna agresija prema Romima, dakle otvoreni pogromi. Tada tu i tamo ponetko i stane u njihovu zaštitu...

Verbalna i fizička agresija potječe vjerojatno iz totalnog nepoznavanja povijesti i kulture ovog naroda. Vjekovima usađivane predrasude o njima kao neradnicima i lopovima ubiru i danas i posvuda svoje plodove. Ovde se opet suočavamo s diskriminacijom u samom tretiranju romske istorije: umjesto činjenica, već dosta precizno poznatih, još se uvijek ponavljaju različite legende. Primjerice, kako su nekoć davno poslani iz svoje prapostojbine da uveseljavaju narode koji im se nađu na njihovom putovanju.

Uvaženi Marcel Courtiade s tim u svezi nam je objasnio da su pra-Romi bili kulturna i umjetnička elita indijskog društva, deportirana 1018. godine iz svoje prapostojbine, grada Kanaudža u dolini Ganga, zato što su bili potrebni sultanu Mahmudu za kulturno-umjetnički procvat njegovog grada Gaznija u Avganistanu. Mnogo toga je, dakako, još uvijek nejasno u svezi s Romima, ali je sigurno da su zanatstvo, smisao za pripovijedanje, muziku i ples, umjetnost uopće, ono što su sačuvali s mukom kao obilježja svojeg identiteta. Sama riječ „Rom“ potječe od sanskrita Rromba i znači „sveti umetnik hramova“.

Kad su Romi dosli u Europu, dobro su znali za svoje indijsko poreklo, ali ih nitko ovdje nije tretirao ozbiljno, logično je objašnjenje

koje nam je dao Marcel Courtiade. Tek mnogo kasnije, prije dva stoljeća znanstvenici su „otkrili“ otkuda su se nekoć zaputili Romi na svoje neobočno putovanje kroz vrijeme i prostor.

1.2. Kratka povijest doseljavanja u Europu

Znalo se, dakako, da su posvuda u Europi prisutni od Srednjeg vijeka. U mnogim zemljama se pretpostavljalo njihovo egipatsko podrijetlo, o čemu svjedoče i imena za Rome u Španjolskoj (Gitanos), u Engleskoj (Gypsies), u Francuskoj (Gitans), koja su nastala povezivanjem ovih ljudi s egipatskom garnizonom, pod kojima su služili pra-Romi 1099. godine (zvani tada Angulani ili Gulami), u vreme njihovog prvog kontakta s Europljanima u Jeruzalemu. Na Balkanu su Romi, pak, označeni pojmom koji je prvotno neutralno označavao neku sektu (Athiganoi-Atsiganos), prisutnu u Bizantu odnosno Vizantiji vijekovima prije Roma, da bi protokom vremena ovim pojmom bili „žigosani“. Iz tog pojma se inače oformilo i pejorativno ime za Rome – prvo „Ṭigani“ u Rumunjskoj – gdje su Romi bili robovi preko 500 godina, pa „Zingaro“ na italijanskom, „Tsigane“ na francuskom, „Zigeuner“ na njemačkom, ili, pak, „Cigani“ na slavenskim jezicima, s tim da se na češkom za Rome kaže „Cikáni“.

Ako je vjerovati europskim historičarima, do „otkrića“ stvarne romske prapostojbine došlo je u Europi 1763. godine pukim slučajem. Izvjesni student teologije u Utrechtu, po imenu Stefan Valyi (ili Waali), podrijetlom iz Mađarske, upoznao je u Leydenu u Nizozemskoj kolege studente Induse iz Šri Lanke (Cejlona), koji su se predstavili da su iz „Malabara“, jer se tada i time označavala cijela Indija. Valyi je, pak, bio prvo iznenađen njihovom sličnošću s Romima iz svoje mađarske domovine, a bio ubijeđen da imaju isto podrijetlo kad im je pričao o „Cinganima“, što su oni razumijeli kao „Sinhalima“. Oni su inače govorili latinski međusobno, tadašnjim „jezikom obrazovanih“ i rekli su da se njihov otok tako zove. Poslije toga je uslijedio njegov daljni

kompleksan studij ovog fenomena, praćen prije svega od strane slovačkog učenjaka Samuela Agostinusa ab Hortisa, kao i Peter Pallasa, Johanna Rüdigera, William Mardsena, Christiana Büttnera i Jacoba Bryanta, objasnio je Marcell Courtiades. Naravno, time su se nastavili baviti i brojni drugi stručnjaci – lingvisti, historičari, etnolozi. Indijsko podrijetlo Roma je bilo i definitivno potvrđeno.

U međuvremenu se smatra općeprihvaćenim da su Romi na putu od Indije za Europu duže vrijeme proveli u azijskim dijelovima Turske, gdje su se brojne romske skupine zadržale sve do danas. Njihov potonji dolazak u Europu povezan je, pak, s ekspanzijama Seldžuka na prostore Male Azije, u vremenima kad se tamo govorilo grčki, armenski i kurdski, a službeni jezik je znao biti i perzijski, o čemu svjedoče brojne perzijske i grčke riječi u njihovom vokabularu. U svakom slučaju, već u 15. stoljeću Romi su bili raspršeni po cijeloj Europi, pa, čak, i po Engleskoj i Škotskoj.

Nešto kasnije (početak 16. stoljeća) počinju nespornosti između domorodaca i doseljenika, za što glavnu krivicu ne može da snosi narod čiji je simbol „točak koji se okreće“, dakle vječito putovanje u nepoznato, nego domicilno, većinsko stanovništvo, koje je od romskog doseljeničkog naroda zahtijevalo da se prilagodi strogim sopstvenim pravilima, kako bi se utopili u jedinstveni obrazac života, ili je Rome prosto stavljalo izvan zakona. Tek se u novije vrijeme Romima počelo pomagati da se integriraju u društva u koja su došli, uz mogućnost da njeguju svoju kulturu i identitet. Zbog toga su i ostali tako dugo i posvuda na rubovima društva...

Približno točno vrijeme iseljavanja iz Indije se inače ustvrdilo daljnjom usporedbom jezika, jer u romskom jeziku nema onih promjena koje su se desile posle njihova odlaska u indijskim jezicima, odnosno posle 11. stoljeća, kazao nam je Marcel Courtiade. Dokazi indijskog podrijetla Roma nisu pronađeni inače samo u jeziku, nego i u sličnim običajima, u očuvanim društvenim strukturama, izboru poziva, sličnosti metoda obrade željeza, ustvrdili su etnolozi i povijesničari.

Stručnjaci vele da se najtočnija putanja seobe Roma od Indije za Europu može rekonstruirati baš na osnovu raznovrsnih romskih dijalekata, objasnio je Marcel Courtiade. Na osnovu činjenice da razvoj jezika slijedi izvjesne zakonitosti, mogli su lingvisti priličito precizno rekonstruirati vremena i mjesta boravka Roma na njihovom putu iz Indije u Europu. Ovo se pravilo ili zakonitost ima zahvaliti engleskim jezikoslovcima Ralphu Turneru i Johnu Sampsonu, dok je povjesničar Martin Bock već 1936. godine ustvrdio: „*Broj pozajmica, to jest posuđenih riječi (Lehnwörter) u jeziku Roma korespondira s dužinom njihova boravka u različitim zemljama. Na osnovu ovog objašnjenja možemo s velikom preciznošću odrediti migracijske pokrete Roma na putu iz Indije za Europu*“.

1.3. Grassova „*Stiftung zugunsten des Romavolkes*“

„*Za nas Rome i Sinti je današnji dan historijski dan*“, kazao je romski književnik dr. Rajko Đurić 28. septembra 1997. godine u Vijećnici u Lübecku, povodom osnivanja prve zadužbine iliti zaklade u Njemačkoj i Europi, a možda i u svijetu, u korist Roma („*Stiftung zugunsten des Romavolkes*“). Ovu je zadužbinu osnovao veliki njemački pisac, nobelovac Günter Grass, onaj isti komu bi ovovremeni notorni srpski fašisti Dobrica Ćosić i Vasilije Krestić da oduzmu Nobelovu nagradu za književnost.

G. Grass nije inače romskog etničkog korijena, kako bi se moglo pomisliti, nego je putem majčinog mlijeka manjinskog podrijetla, pa možda i time senzitiviran za manjinske nevolje. Grassova baka je bila pripadnicom kašubske slavenske manjine u Poljskoj. Tko se sjeća one scene iz Grassovog *Limenog bubnja*, to je ona krupna žena u širokoj suknji, kotuli, rekli bi u Hercegovini, koja sjedi na ivici velike njive u okolici Danzinga i ljušti luk ili čisti krompir od zemlje, a mali Günter se skriva pod njenu široku suknju, gdje se osjećao zaštićenim.

Prema Đurićevim riječima, Romi su došli u Njemačku već 1407. godine, a u kronici sjevernonjemačkog grada Lübecka prvi put su

spomenuti 1417. godine. Od tada je, međutim, nemjerljivo mnogo više „investirano“ u ono što je po nas loše, nego što je po nas dobro, mnogo češće su podržavane i poticane one snage koje su nam otvarala vrata smrti, nego one koje bi i nama Romima pokušavale – u duhu i smislu moralnih imperativa i humanističkih zahtijeva – otvoriti put ka životu u ljudskom dostojanstvu, sukladno ljudskim pravima, kazao je dr. Đurić. Oni koji su odlučivali o pravu, istakao je i tu istinitu i bolnu činjenicu dr. Đurić, proglasili su upravo Rome „slobodnim za odstrijel“ („vogelfrei“). I zbog toga su Romi više od 500 godina diskriminirani i brutalno progonjeni. Da bi sve vrhunilo i u holokaustu za Rome. Samo za vrijeme nacista je više nego 500.000 Roma i Sinta pretvoreno u prah i pepeo, na što će uskoro podsjećati jedna fontana s obeliskom u srcu Berlina, s odgovarajućim natpisima na mermernim pločama.

„Kada bi se htjele pobrojati sve romske žrtve u ovom stoljeću“, precizirao je dr. Đurić, „nastala bi, bojim se, užasna enciklopedija smrti“! Romi su – na kojima je svako u povijesti isprobao moć zla – ponovno kao crv, nekažnjeno ih može svatko zgaziti, progoniti, koristiti kao topovsko meso, deportirati u logore, nadahnuto je zborio dr. Đurić. On inače barata s cifrom od 12 milijuna pripadnika romskog naroda u Europi, dok drugi izvori govore o osam milijuna pripadnika raznih romskih skupina.

„Dvanaest milijuna Roma i Sinta u Europi, 12 milijuna ljudi i građana su uskraćena za elementarna ljudska i građanska prava“, kazao je dr. Đurić u Lübecku. I dok je u Južnoj Africi ukinut apartheid, Romi su još prisiljeni živjeti u ghettoima – od Soluna do Bukurešta, od Roma do Madrida, od Beograda do Berlina – patiti od gladi, trpjeti nasilje i zlobu, ćutati i tada kada im gore kuće ili kada se ubijaju njihovi sinovi, a njihove kćeri bivaju silovane – gorčio se dr. Đurić – pa se potom nerijetko proglase čak i krivim i za zlo koje im je naneseo. Po njegovom više nego zaoštreno kazanom mišljenju, na koje ima pravo, naravno, pod krovom europskih institucija i organizacije za zaštitu životinja uživaju bolji status nego organizacije Sinta i Roma.

Günter Grass je osnovao zadužbinu koja je jedinstvena u svijetu, istakao je na kraju potresnog govora dr. Đurić, a njen cilj je pokrenuti nešto dobrog u korist Roma. Ona će i omogućiti da se proširi istina o ovom narodu i da se njegovakultura i literatura mogu razvijati. Zbog toga je Grassov angažman vrijedan poštovanja. „Günter Grass je nama, parijama u Europi, pružio ruku kao prijatelj“, poručio je dr. Đurić, „...za mene je ova gesta od neprocjenjive vrijednosti, zahvaljujem Grassu i njegovoj porodici...“³³

1.4. Ravnopravnost na papiru

U proteklih 12 godina od Đurićevog govora mnogo se toga promijenilo u cijeloj Europi nabolje, barem u korist načelne ravnopravnosti Roma i drugih manjinskih skupina. Antidiskriminirajući zakoni u pravilu štite manjince svih boja, od etničkih do političkih ili rodnih, pa tako i Romi i Romima srodne etničke skupine. Gledajući ih u njihovoj ukupnosti Romi i nisu više zanemarujući politički faktor u EU.

Od kada su 01. 05. 2004. godine punopravnim članicama Europske unije postale i zemlje poput Mađarske, Češke i Slovačke, s velikim romskim zajednicama unutar sebe, i u EU živi između tri i četiri milijuna Roma, dakle skoro polovica sveukupnog europskog romskog naroda. No, Romi su i danas nedovoljno organizirani, ni sami ne znaju koliko ih ima. Nitko, nažalost, ne zna niti u EU posve točno

---

³³ Dijelove govora dr. Đurića u Lübecku od prije 12 godina našli smo u online arhivi Grassove zaklade i preveli smo ih ne s romskog, kojeg ne znamo, nego s njemačkog jezika, pa se unaprijed ispričavamo Đuriću ako se pri tom izgubila neka intonacija. Dr. Đurić je inače ovom prigodom – u ime Internationale Romani-Union, (Roma P.E.N. Zentrum) i romskog naroda u cijelosti – zamolio Güntera Grassa da u Vijeću Europe i u Europskom parlamentu podigne svoj glas protesta protivu očajnog položaja Roma i u europskim društvima. Ukazao je, dotaknimo tek i to, kako su još uvijek u nekim njemačkim zakladama prisutna dvostruka mjerila spram romskih književnika i umjetnika. Bilo bi od velikog značaja kada bi se u javnosti otvorile debate i o odgovornosti nekih zaklada u Njemačkoj koje podržavaju ili šire rasizam spram Roma, poantirao je dr. Đurić. No, dodajmo ovomu, puno je i drugih i boljih primjera u ovoj par excellence demokratskoj zemlji...

njihov broj, što je dodatno alarmirajuće. Ako je takvo što moguće i u sređenoj državno-pravnoj tvorevini kakva je EU, utemeljenoj na zakonima i ugovorima, vladavini prava i čuvene „četiri slobode“, kako li je tek drugdje? Recimo, kod nas?³⁴

Istini za volju, formalno-pravno Romi i nisu više diskriminirani u zemljama i regijama Europske unije, jer su sve članice EU morale prilagoditi svoja zakonodavstva visokim standardima zaštite ljudskih, uključivo manjinskih prava. U praksi je, međutim, i ovdje prisutna tiha diskriminacija, počev od mogućnosti dobijanja mjesta u dječjem vrtiću, pa do izbora boljih škola i dobijanja radnih mjesta na tržištu rada. Nije problem u tomu što je najveći dio ovlasti za prevladavanje pojava diskriminacije i izopćenja romskog naroda, i svih manjina uostalom, ostao u rukama nacionalnih, regionalnih ili lokalnih vlasti. Tako funkcionira EU. Problem je, međutim, što niti oni koji oličavaju pravnu državu, na različitim razinama, nisu uvijek oslobođeni predrasuda prema Romima (strancima, manjincima, et cetera)...

Pa, ipak, bilo bi i nužno ukazati da na razini Europske unije postoji danas čitav niz političkih strategija i programa, koji su direktno ili indirektno u funkciji borbe protivu diskriminacije, pa i diskriminacije Roma. Unutar Komisije EU, primjerice, koordinira jedna stručna radna skupina za romska pitanja (Fachgruppe für Roma-Fragen), svih 14 različitih odjeljenja koja se bave pitanjima zapošljavanja, socijalnih neprilika i jednakosti u šansama, dakle različitim političkim strategijama i programima integracije Roma u društva u kojima žive. 2008. godine se u EU učinilo više nego ikada prije u korist Roma. Prvo je sačinjen specijalan izvještaj o položaju Roma u EU na 50 stranica, obznanjen javnosti 02. 07. 2008., u kojem se govorilo kako se „*milijuni Roma osjećaju još uvijek diskriminiranim i u*

---

³⁴ Danas u Europi živi svega osam milijuna Roma, a od toga ih je u skoro EU polovica. Najviše ih je i dalje u zemljama južne Europe, ali ih ima i po 70.000 u Njemačkoj i Italiji, 300.000 u Francuskoj, te 700.000 u Španjolskoj, govore neki nesigurni izvori.

osobnoj i institucionalnohh ravni“. Nešto ranije, 20. 05. 2008., je na istu temu u Europskom parlamentu govorio povjerenik EU Vladimír Špidla. Potom se 16. 09. 2008. godine – pod zajedničkim pokroviteljstvom Komisije EU i Francuske, kao tadašnje predsjedateljice EU – upriličio i prvi „Roma summit“ (njem. EU-Roma-Gipfel) u povijesti Europe i svijeta, nažalost skoro neregistriran u europskoj javnosti...

Već godinama u EU postoji i Akcijski program za borbu protivu svih vidova diskriminacije (njem. Das Aktionsprogramm der EU zur Bekämpfung von Diskriminierungen), dakle diskriminacija rasnog ili etničkog, religijskog ili svjetonazororskog karaktera, starosti ili seksualne orijentacije, invalidnosti, itd. I Akcijski program financira Komisija EU i njime želi osigurati da se postojeći pravni propisi o jednakopravnosti i počnu sprovoditi u život. Čitav je niz i tzv. prekograničnih projekata izniklih iz Akcijskog programa, koji imaju za cilj otvoriti dijalog na temu antidiskriminacije, te izgraditi diljem EU mrežu protivu diskriminacije.

Od 2005./2006. godine, primjerice se šest projekata u okviru Akcijskog programa bavi i pitanjima integracije Roma u oblastima obrazovanja i zapošljavanja. U tijeku je i izgradnja antidiskriminirajuće mreže na europskoj razini, koja bi uvezala sve antirasističke organizacije u zemljama EU i Europi. U Komisijsi EU smatraju nužnim izgraditi i specijalnu mrežu za ad-hoc podršku Romima (njem. Roma-Netzwerk Ad-hoc-Unterstützung). Ne treba, ipak, imati iluzija – sve ove strategije i programi na razini EU osiguravaju tek pravne okvire za jednakopravno tretiranje sviju, uključivo Roma. U posljednje vrijeme ovakve programe prati srećom i novčana potpora odnosno različiti instrumenti financiranja antidiskriminirajućih mjera i programa.

Koliko od svega toga ima koristi zapušteni i napušteni romski narod teško je reći. Ali, sjajno je što, primjerice, Central European University u Budimpešti, inače privatni univerzitet osnovan 1991. godine u svrhu poticanja razvoja „otvorenog društva“, nudi već danas

financijsku podršku u trajanju od devet mjeseci, i to putem Fonda za izobrazbu, mladim i talentiranim Romima iz srednje i istočne Europe, kako bi se i ovim putem pripremili za potonje zahtijevno studiranje. U javnosti je ostalo nažalost skoro nezapaženo da je i Open Society Institute (OSI), također iz Budimpešte, u ljeto 2007. godine uputio – u suradnji s Komisijom EU – poziv mladim romskim visokoškolskim apsolventima za petomjesečnu praksu u europskim institucijama. Poziv se odnosio na sve nove članice EU (izuzev Malte i Cipra), te na mlade Rome iz Hrvatske, Makedonije, Crne Gore, Srbije, uključivo i Kosovo. Sličnih plemenitih akcija i inicijativa je danas u svakom slučaju više nego u ranijim godinama. Za njih se netko mora zainteresirati, pa i pomoći da ispune svoju svrhu.

1.5. Zakašnjela spomenička zadovoljština Roma u Berlinu

O položaju Roma u zemljama EU na svoj način svjedoči i priča o izgradnji „Skadra na Bojani“ usred Berlina, to jest spomenika-opomene na potcijenjeni holokaust nad Romima. Unatoč tomu što se u SR Njemačkoj kao nigdje drugdje decenijama njeguje „kritička kultura sjećanja“, skoro se zaboravilo na povijesni dug prema Sintima i Romima. Već više puta se, naime, odlagao i početak izgradnje spomenika-opomene u Berlinu, posvećen uspomeni na pola milijuna umorenih Sinta i Roma u vrijeme nacističke diktature. Prvo je gradnja trebala započeti 2004. godine, ali je izbila svađa oko natpisa na pločama memorijalnog kompleksa. U svibnju (maju) 2006. godine je konačno usuglašen i natpis, ali su sporovi nastavljeni i gradnja nikako da počne...

Kada je u svibnju (maju) 2006. godine, u ovom poglavlju već često citirani, državni ministar za kulturu Bernd Neumann primio predsjednika Centralnog vijeća Sinta i Roma u Kanzleramtu i kada je konačno usuglašeno da se na memorijalnim pločama budućeg memorijalnog kompleksa pomenu i koncentracijski logori Auschwitz,

Treblinka i Buchenwald, u kojima je i umorena većina pripadnika romskog naroda, izgledalo je da je konačno nađeno rješenje. Pogotovu što je tada dogovoren i glavni natpis: *„Mi se sjećamo svih Roma koji su pali kao žrtve nacizma u okupiranoj Europi, kao žrtve planiranog genocida“*. Na drugim mramornim pločama bi bila, pak, navedena kronologija romskog izopćenja, progona i uništenja, a naveli bi se i citati o genocidu iz pera ranijeg njemačkog kancelara Helmuta Schmidta, iz 1982. godine, te bivšeg njemačkog predsjednika Romana Herzoga iz 1997. godine.

Niti ovom prilikom se, nažalost, nisu dogovorili precizni termini početka gradnje memorijalnog kompleksa. Državni ministar Neumann je jedino izrazio nadu da će radovi početi uskoro. Predsjednik Centralnog vijeća Sinta i Roma, književnik Romano Rose je, ipak, označio ovaj susret i obećanja „važnim korakom“ koji bi mogao doprinijeti porastu svijesti u javnosti „o našoj sudbini“.

Sukladno postignutom dogovoru, spomenik, odnosno memorijalni kompleks bi se trebao graditi u neposrednoj blizini zgrade „Reichstaga“, u kojoj i danas zasjeda njemački Bundestag. Imao bi formu ogromne fontane u čijem središtu stoji obelisk, koji bi trebao da pruži i informacije o kronologiji i topografiji zločina nad Sintima i Romima tijekom Hitlerove dvanaestogodišnje strahovlade. Autor ideje i projekta je Dani Karavan, koji je zamislio da na obelisku bude upisana već citirana, vrlo važna rečenica o genocidu, te posve točna usporedba Romana Herzoga kako su genocid nad Romima i holocaust nad Židovima izvedeni po istoj mustri. Spomenik bi trebao koštati dva milijuna eura, a troškove gradnje bi snosila njemačka vlada.

Državni ministar u Kanzleramtu Neumann ističe da je najvažnije u cijeloj ovoj priči, ipak, što će Spomenik Romima u Berlinu uopće biti podignut. *„Važno je da ovdje, gdje je počinjen brutalni genocid, stoji i spomenik u sjećanje na žrtve brutalnog i planskog masovnog ubojstva“*, rekao je Neumann, jer *„mi smo dužni da ovim spomenikom odamo poštu žrtvama“*.

Predsjednik Centralnog vijeća Romano Rose, koji je prije desetak godina štrajkao glađu kako bi ukazao na činjenicu da se Romi potcjenjuju i u „kulturi sjećanja“, je ovom prigodom kazao: „*Mislim da država izgradnjom ovog spomenika preuzima odgovornost, ne u financijskom smislu, već u smislu da više neće dopustiti nikakvu diskriminaciju niti progon po nacionalnoj osnovi*“. Potonja oklijevanja su potpuno nerazumljiva, prokomentirao je Rose potom za „Tagesspiegel“. On je istovremeno zaprijetio bojkotom ceremonije posvećenja spomenika ukoliko bude bilo kakvih izmjena oko dogovorenih natpisa.

Romano Rose u ime Centralnog vijeća Sinta i Roma i izrijeком odbija da se u natpisima na mramornim pločama budućeg memorijalnog kompleksa pojavi ime „Cigani“ („Zigeuner“), jer se radi o difamirajućem pojmu. On se pri tomu pozvao na činjenicu da je, nakon uporne borbe građanskih pokreta, ovaj pojam prije 25 godina zamijenjen pojmom Sinti i Roma, te da se u Njemačkoj konačno priznalo da se i nad Romima izvršio genocid po istoj mustri kao i nad Židovima. Romano Rose ukazuje i na činjenicu da međunarodne organizacije upotrebljavaju samo izraz „Roma“, pod kojim se misle i Sinti i druge srodne manjine.

1.6. Ambasadori ljudskih duša

Srećom da ova nedovoljno organizirana kultura ima sve više obrazovanih ljudi i afirmiranih umjetnika, kojima se može ponositi. O tomu, ilustracije radi, svjedoči i svjetska izložba u Kölnu o umjetnosti Roma i o Romima u umjetnosti, u okrilju projekta „*Zaboravljeni europski narod*“. A Romi jesu, bez obzira na prapodrijetlo i postojbinu, i Europljani i zaboravljeni.

Autor popratnog eseja u katalogu izložbe „Umjetnost Roma“ je srpsko-romski književnik Jovan Nikolić, koji već deceniju živi i stvara u Kölnu, Berlinu, Grazu i drugim europskim gradovima. I u ovom

Nikolićevom elegičnom eseju su skrivene gorke istine i o Romima i o Europljanima, u krajnjem o teškim porođajnim mukama nove političke kulture o kojoj smo govorili i kojoj se teži. U Stadtmuseum Kölnu realizirao se pod nazivom „Kunst der Roma“, od 05. 12. 2008. do 01. 03. 2009. godine, projekt u kojem se putom likovnih izražajnih sredstava produktivno stvaralački konfrontiralo s poviješću i kulturom Roma i Sinta. Izložene su slike i drugi radovi romskih umjetnika paralelno s radovima europskih umjetnika o Romima, od srednjovjekovlja do danas. Radovi dvanaestoro izloženih romskih umjetnika i umjetnica u Kölnu mogli su se već ranije vidjeti i na Venecijanskom biennalu, primjerice Daniela Bakera, Gabi Jimenez ili Nihad Nino Pusjana. Za izdvojiti je izvanrednu postavku „*Kič, konvencija i umjetnost*“ („*Kitsch, Konvention und Kunst*“), koja se bavi slikom Roma i Sinta u slikarstvu od 15. stoljeća pa do danas. Srednjovjekovne slike o Romima su na ovoj izložbi svjesno konfrontirane slikama, skulpturama, crtežima, fotografijama i instalacijama suvremenih umjetnika o romskoj svakodnevnici.

„*Cigani su kao i cirkusanti kratkog veka*“, u za njega tipičnom mol-raspoloženju piše Jovan Nikolić, osvetljavajući kao svijeca sa oba kraja svoju i tuđu tamu, gore i sagore . U cirkuskoj areni naše civilizacije, njima je, da bi preživeli, svaki dan života bio nova predstava. Svaki dan – premijera. Cirkusanti, kao i Cigani nose masku namesto svoga lica. I jedni i drugi zarađuju tako što proizvode i prodaju muziku i zabavu , obmane i čarolije, gatanja i prevare, magije i iluzije, maglu i mesečinu..., a kada se u ljudima nagomila rutina, kliše svakodnevnog života do vrha nepodnošljivosti, oni zavape u pomoć Cigane i cirkusante, razlete se po kafanama i cirkusima da uz pomoć zabave i iluzija iz sebe evakuiraju škodljive supstance. *Panem et circenses*, plebejska higijena duše. Cigani i Artisti, savremeni gladijatori. Higijeničari i ambasadori ljudskih duša ...

Književnik Nikolić se ne libi umjetnički uporabiti pojam „Cigani“, kao kolega mu Romano Rose, iako je i njemu, dakako, jasno što je politički korektnije. U Nikolićevom eseju se, međutim, ne radi o sociološkoj i političkoj korektnosti, nego o pokušaju otkrivanja „ciganske duše“, tog bitka zaboravljenog i potcjenjenog naroda, zašto

mu je i bila potrebna usporedba dva „drevna naroda“ – „Cigana“ i „cirkuskih artista“. „Klovnovi su deca čovečanstva, sekta koja je odbila da odraste u znak protesta prema okupatorima i uzurpatorima stvarnosti, onima koji su 'odrastanju naseli', veli Nikolić. „Cigani su, pak, siročad ovoga sveta, oni do danas ni status dece nisu stekli, iako im infantilnost ne nedostaje. Naprotiv. Ali, oni u socio-civilizacijskom smislu još nisu ni rođeni, oni još fetusni položaj nisu napustili. Zastali između postojanja i nepostojanja ispod molitveno (kao kod embriona) sklopljenih ručica dece prosjaka i prosjakinja, kriju tajnu svoje neuništivosti“. ³⁵

Pa, ipak, su i Romi – nakon više od 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – makar blizu cilja da dobiju spomeničku zadovoljštinu i da budu uvažavani i kao ljudi i umjetnici među razumnim ljudima. Doduše, na onu drugu zadovoljštinu – da se tretiraju potpuno ravnopravnima i u svakodnevnom životu – morat će još čekati, čak i u demokratskoj Njemačkoj, šampionu „kulture sjećanja“. S Romima je uvijek i posvuda, nažalost, tako nekako, da bismo ih gledali ravnopravnima moraju biti bolji od nas.

Borba za romsku ravnopravnost je posvuda, pa i u Europskoj uniji, dakle, na samom početku. Vrijeme je, pak, da ih počnimo gledati drugačije. Počnimo ih za početak gledati kao ljude ravne sebi. Time ćemo se, posve sigurno, i otisnuti na put bez povratka – otkrivanja ljudskosti u sebi. A od toga bi mogli profitirati čak i Romi...

---

³⁵ Nikolić, J.: *Ambasadori ljudskih duša ili NICHTGEMALTE TRÄNE*, Katalog uz svjetsku izložbu „Kunst der Roma“, Stadtmuseum Köln, 2008.

Srpsko-romsko-njemačkom pjesniku Jovanu Nikoliću je krajem 2006. godine izišla na njemačkom jeziku, poslije poetske zbirke „Soba s točkom“ („Zimmer mit Rad“) kod istog izdavača (Drava Verlag iz Klagenfurta) i knjiga s 36 kratkih poetskih priča „Beli gavran – crno jagnje“ („Weisser Rabe – schwarzes Lamm“). U potrazi za identitetom i balansom mogla bi se sažeti Jovanova životna i umjetnička muka. On je Rom po ocu i Srbin po majci, pa je njegovo podrijetlo u istoj mjeri bilo i ostalo i blagoslov i prokletstvo. Uskoro mu kod istog izdavača na njemačkom jeziku izlazi i knjiga lirskih zapisa „U kavezu uporednika i meridijana“, Jovana Nikolića se na njemačkom govornom području, pa i u cijeloj Evropi, i definitivno prepoznalo kao jednog od najmarkantnijih predstavnika suvremene europske romske literature, odnosno „nezamjenjivi literarni glas, kojega se – kad se jednom čuje – ne zaboravlja“. Poezija mu je prevedena na više od 20 jezika...

2. Über Roma³⁶

In einer Reihe von Ländern wird bereits seit knapp vier Jahrzehnten der 8. April als Internationaler Tag der Roma begangen. An diesem Tag versammelten sich nämlich vor 38 Jahren in England die Vertreter von Roma aus 14 Ländern und gründeten die „International Romani Union“ (IRU). 19 Jahre später, auch am 8. April, verabschiedete die IRU anlässlich ihres 4. Kongresses in Warschau das Alphabet der gemeinsamen Roma-Standardsprache, wie von Marcel Courthiade aus Paris zu erfahren war, der der größte lebende Roma-Linguist ist und Romanes in der Orientalistik an der Sorbonne lehrt.

Seitdem wird dieses Datum nach und nach in den Erinnerungskalender der zivilisierten Völker eingeführt und in der Regel dient es dazu, die Aufmerksamkeit der Öffentlichkeit auf die schwierige Lage der Roma in der eigenen Gesellschaft, aber auch auf den hohen Wert ihrer Kultur und ihrer Beiträge in Europa und der Welt zu lenken. Das Erinnern geht indessen zaudernd und schlampig vonstatten, wie eben alles, was mit dem Durchbrechen der unsichtbaren Mauern zu tun hat, die die Gleichberechtigung von Roma behindern. Der in Europa durchaus bekannte Roma-Schriftsteller Jovan Nikolić weiß bitter zu konstatieren: „Der achte April kommt einem wie der erste April vor.“

2.1. Missachtet und beleidigt

Zum Beispiel wird in dem Land, das gegenwärtig den Vorsitz des Europarates innehat, der Tschechischen Republik, der 8. April erst seit 2001 begangen. Zwar ist die Lage der Roma dort, ehrlich

---

³⁶ Der Autor wurde 1954 geboren und war der letzte Botschaftsrat für Presse und Kultur in der Botschaft der Sozialistischen Bundesrepublik Jugoslawien in Bonn. Seit 1991 befindet er sich in einer Art geistigen Exils in Deutschland – freier Journalist und Übersetzer ...

gesagt, etwas besser als in der Slowakei, wo die Roma in der Regel in Ghettos, in isolierten und ausgegrenzten Siedlungen, ohne jegliche Aussicht auf baldige Besserung, leben. Auch in anderen EU-Ländern ist die Lage der Roma schwer oder sehr schwer, und dabei handelt es sich nicht nur um Rumänien und Bulgarien, die ärmsten Länder in der EU. Leider darf man folgern, dass die Roma auch weiterhin und fast überall mit allgemeiner Ignoranz und stillschweigender Verachtung konfrontiert sind, die mehr schmerzen als ein Peitschenhieb...

Ehrlich gesagt hat sich seit der Etablierung des 8. April die Lage der Roma in den europäischen Gesellschaften auf der Gesetzesebene verbessert, das heißt, auf dem Papier. In der Realität werden sie indessen weiterhin mit unsichtbaren und zahlreichen Hürden konfrontiert, die eine stille Diskriminierung genannt werden müssen. Warum das auch in den sog. wohlhabenden Gesellschaften der Fall ist, kann man nicht leicht erklären. Die erklärte Indifferenz der Mehrheit gegenüber der konkreten Lage und dem schweren historischen Schicksal dieses Volkes wird erst bewusst, wenn sich in einzelnen Gesellschaften eine dumpfe eruptive Aggression, also ein offenes Pogrom, auf die Roma stürzt. Hier und da erhebt sich dann jemand, um sie zu beschützen...

Die verbale und physische Aggression rührt wahrscheinlich aus der totalen Unkenntnis der Geschichte und Kultur dieses Volkes her. Die seit Jahrhunderten verwurzelten Vorurteile, dass sie Faulpelze und Diebe seien, tragen auch heute und allerorten ihre Früchte. Hierbei ist die Diskriminierung selbst in der Behandlung der Roma-Geschichte feststellbar: Statt der bereits recht präzise bekannten Tatsachen werden noch immer verschiedene Legenden wiederholt. Dass sie zum Beispiel in den alten Zeiten aus ihrer Urheimat ausgesandt wurden, um die Völker zu erheitern, denen sie unterwegs begegnen. Der hochgeschätzte Marcel Courthiade erklärt im Zusammenhang damit, dass die Ur-Roma eine Kultur-

und Kunstelite der indischen Gesellschaft waren, die 1018 aus ihrer Ur-Heimat, der Stadt Kanauj im Tal des Ganges, verschleppt wurden, weil sie der Sultan Mahmud für die kulturell-künstlerische Blüte seiner Stadt Ghazna in Afghanistan brauchte. Vieles ist im Zusammenhang mit den Roma freilich noch unklar, aber gewiss ist, dass Handwerk, Fabulierlust, Musik und Tanz sowie Kunst im Allgemeinen dasjenige sind, was sie unter den Plagen als ihre Identitätsmerkmale bewahrten. Das Wort „Roma“ selbst stammt vom sanskritischen Romba ab und bedeutet „der heilige Tempelkünstler“.

2.2. Kurze Geschichte der Einwanderung nach Europa

Als die Roma in Europa angekommen waren, wussten sie gut über ihre indische Herkunft Bescheid, aber niemand nahm sie hier ernst, lautet eine logische Erklärung von Marcel Courtiade. Erst viel später, vor zwei Jahrhunderten, „entdeckten“ die Wissenschaftler, wo die Roma einst ihre ungewöhnliche Reise durch Zeit und Raum angetreten hatten.

Es war freilich bekannt, dass sie seit dem Mittelalter überall in Europa zugegen waren. In vielen Ländern nahm man an, dass ihr Ursprung in Ägypten lag, wovon die Bezeichnungen für Roma in Spanien (Gitanos), in England (Gypsies), und in Frankreich (Gitanes) zeugen, die diese Menschen mit der ägyptischen Garnison verbanden, in der die Ur-Roma (damals Angulani oder Ghulami genannt) 1099, zur Zeit ihres ersten Kontakts mit den Europäern in Jerusalem, gedient hatten. Auf dem Balkan wurden sie jedoch mit einem Begriff bezeichnet, der ursprünglich einer Sekte (Athiganoi-Atsiganos) vorbehalten war, die in der Byzanz Jahrhunderte vor den Roma gelebt hatte, um im Lauf der darauffolgenden Zeit mit diesem Begriff „gebrandmarkt“ zu werden. Aus diesem Begriff wurde zudem auch der pejorative

Name für Roma geformt – zunächst Ṭigani in Rumänien, wo die Roma über 500 Jahre lang versklavt waren, dann „Zingaro“ auf italienisch, „Tsigane“ auf französisch, „Zigeuner“ auf deutsch, oder aber „Cigani“ in slawischen Sprachen, wobei Roma auf tschechisch „Cikani“ genannt werden.

Wenn man den europäischen Historikern Glauben schenken darf, kam es 1763 in Europa zur „Entdeckung“ der wahren Urheimat der Roma dank eines puren Zufalls. Ein gewisser Theologiestudent in Utrecht, Namens Stephan Valyi (oder Waali), der aus Ungarn stammte, lernte in Leiden in den Niederlanden indische Kommilitonen aus Sri Lanka kennen, die sich ihm als aus „Malabar“ kommend vorgestellt hatten, denn damals wurde ganz Indien auch mit diesem Namen bezeichnet. Valyi war aber erst einmal von ihrer Ähnlichkeit mit den Roma aus seiner ungarischen Heimat überrascht, und er war überzeugt, dass sie dieselbe Herkunft haben, nachdem er ihnen von „Cingani“ erzählt hatte, was diese als „Sinhali“ verstanden. Sie sprachen untereinander übrigens in Latein, der damaligen „Bildungssprache“ und sie sagten ihm, dass ihre Insel so heißt. Danach folgte sein weiteres komplexes Studium dieses Phänomens, gefolgt insbesondere vom slowakischen Gelehrten Samuel Augustinus ab Hortis, als auch von Peter Pallas, Johann Rüdiger, William Marsden, Christian Büttner und Jacob Bryant, erklärte Marcel Courthiade. Natürlich befassten sich mit diesem Thema auch zahlreiche andere Fachleute – Linguisten, Historiker und Ethnologen. Die indische Herkunft der Roma wurde bald definitiv bestätigt.

In der Zwischenzeit wird allgemein angenommen, dass die Roma auf dem Weg von Indien nach Europa eine längere Zeit im asiatischen Teil der Türkei verbrachten, wo sich zahlreiche Roma-Gruppen noch bis heute aufhalten. Ihre darauffolgende Ankunft in Europa steht indessen im Zusammenhang mit der Expansion der

Seldschuken im Raum von Kleinasien, zu einer Zeit, als dort griechisch, armenisch und kurdisch gesprochen wurde, und Persisch auch eine der Verkehrssprachen war, wovon zahlreiche persische und griechische Wörter in ihrem Vokabular zeugen. Jedenfalls waren die Roma bereits im 15. Jahrhundert über ganz Europa verstreut, einschließlich England und Schottland.

Nicht gleich damals, sondern etwas später (Anfang des 16. Jahrhunderts) fingen die Missverständnisse zwischen den Einheimischen und den Einwanderern an, für die die Hauptschuld nicht das Volk tragen kann, dessen Symbol „das sich drehende Rad“ ist, das heißt eine ewige Reise ins Unbekannte. Im Gegenteil, es ist die einheimische Mehrheitsbevölkerung, die von den eingewanderten Roma forderte, sich den strengen eigenen Regeln anzupassen und in dem einheitlichen Lebensmuster aufzugehen oder die die Roma einfach außerhalb der Gesetze stellte. Erst in neuerer Zeit hilft man den Roma, sich in die Gesellschaften zu integrieren, in die sie gekommen waren, mit der Möglichkeit, ihre Kultur und Identität zu pflegen. Deswegen sind sie so lange und überall an den Rändern der Gesellschaft geblieben...

Die ungefähre Zeit der Auswanderung aus Indien wurde durch einen weiteren Sprachenvergleich ermittelt, denn in der Romasprache gibt es die Änderungen nicht, die sich nach ihrem Weggang bzw. nach dem 11. Jahrhundert in den indischen Sprachen vollzogen, so Marcel Courthiade. Beweise für die indische Herkunft von Roma wurden von Ethnologen und Historikern nicht nur in der Sprache, sondern auch in ähnlichen Bräuchen, in den bewahrten Gesellschaftsstrukturen, in der Wahl von Berufen und in vergleichbaren Eisenbearbeitungsmethoden belegt.

Fachleute sagen, dass die genauen Wanderungswege der Roma von Indien nach Europa gerade auf der Grundlange der verschiedenen Romadialekte rekonstruiert werden können, was auch Marcel Courthiade bestätigt. Aufgrund der Tatsache, dass die

Sprachentwicklung bestimmten Gesetzmäßigkeiten folgt, konnten Linguisten ziemlich präzise die Aufenthaltszeiten und -orte der Roma auf ihrem Weg von Indien nach Europa rekonstruieren. Diese Regel oder Gesetzmäßigkeit ist den britischen Sprachwissenschaftlern Ralph Turner und John Sampson zu verdanken, während der Historiker Martin Bock bereits 1936 feststellte: "Die Zahl der Lehnwörter in der Sprache der Roma korrespondiert mit der Länge ihres Aufenthalts in verschiedenen Ländern. Dank dieser Erklärung können wir die Wanderungsbewegungen der Roma auf dem Weg von Indien nach Europa mit grösserer Genauigkeit bestimmen".

2.3. Grass' „Stiftung zugunsten des Romavolkes“

„Für uns Roma und Sinti ist der heutige Tag ein historischer Tag“, sagte der Roma-Schriftsteller Dr. Rajko Djurić am 28. September 1997 im Rathaus zu Lübeck anlässlich der Gründung der „Stiftung zugunsten des Romavolkes“, der ersten dieser Art Stiftung in Deutschland, Europa und vielleicht auch in der Welt. Diese Stiftung wurde vom großen deutschen Schriftsteller, dem Nobelpreisträger Günter Grass gegründet, von demselben, dem seinerzeit die notorischen serbischen Faschisten Dobrica Ćosić und Vasilije Krestić den Nobelpreis für Literatur wegnehmen wollten.

Günter Grass hat im Übrigen keine ethnischen Roma-Wurzeln, wie man denken könnte, sondern er hat über die Muttermilch eine Minderheitenherkunft, und vielleicht wurde er dadurch für die Minderheitennöte sensibilisiert. Die Großmutter von Grass gehörte der slawischen kaschubischen Minderheit in Polen an. Vielleicht erinnert sich jemand an die Szene in der Blechtrommel, in der sie die kräftige Frau im weiten Rock ist, im „Kotula“ würde man in der Herzegowina sagen, die am Rand eines großen Feldes in der Umgebung von Danzig sitzt und Zwiebeln

schält und Kartoffeln von der Erde putzt, und der kleine Günter versteckt sich unter ihrem weiten Rock, wo er sich geborgen fühlt.

Nach Djurićs Worten sind die Roma nach Deutschland bereits 1407 gekommen, und in der Chronik der norddeutschen Stadt Lübeck werden sie das erste Mal 1417 erwähnt. „Seitdem ist unermesslich mehr Schlechtes als Gutes in uns investiert“ worden“, sagte Dr. Djurić. „Viel häufiger wurden jene Kräfte unterstützt und gefördert, die uns das Tor zum Tode öffneten als jene, die im Sinne der moralischen Imperative und humanistischen Anforderungen versuchten auch für uns Roma Wegzeichen zu setzen, die zu einem Leben in menschlicher Würde im Einklang mit den Menschenrechten führen. Die, die Entscheidungen über das Recht trafen“, hob Dr. Djurić die wahre und schmerzhafteste Tatsache hervor, erklärten die Roma für "vogelfrei". Auch deshalb war dieses Volk mehr als 500 Jahre diskriminiert und wurde brutal verfolgt. Während der Nazizeit sind 500.000 Roma und Sinti in Asche verwandelt worden. All das gipfelte im Holocaust an den Roma, woran bald im Herzen Berlins ein Brunnen mit einer Stele und entsprechenden Inschriften an Marmortafeln erinnern wird.

„Wollte man alle Roma-Opfer in diesem Jahrhundert aufzählen, führte Dr. Djurić weiter aus, „so entstünde - wie ich fürchte - eine erschreckende Enzyklopädie des Todes. Die Roma, an denen jeder seine Macht des Bösen erprobt hat, sind wie ein Wurm. Ungestraft kann sie jeder vertreiben, töten, als Kanonenfutter benutzen, in Lager deportieren“, sprach Dr. Djurić erleuchtend. Außerdem benutzt er die Zahl von 12 Millionen Roma in Europa, während andere Quellen von 8 Millionen Angehörigen verschiedener Roma Gruppen sprechen.

„12 Millionen Roma und Sinti in Europa, 12 Millionen Menschen und Bürger sind um ihre elementarsten Menschen- und Bürgerrechte gebracht“, sagte Dr. Djurić in Lübeck. „In Südafrika

wurde die Apartheid abgeschafft, aber die Roma sind noch gezwungen, in Ghettos zu leben - von Saloniki bis Bukarest, von Rom bis Madrid, von Belgrad bis Berlin - Mangel und Hunger zu leiden, Gewalt und Bosheit zu erdulden, selbst dann zu schweigen, wenn ihre Häuser in Brand gesteckt, ihre Söhne getötet, ihre Töchter vergewaltigt werden“, wurde Dr. Djurić bitter. „Man zwingt sie sogar, unter solchen Umständen die Schuld auf sich zu nehmen!“ Gemäß seiner mehr als scharf geäußerten Meinung, auf die er selbstverständlich Recht hat, genießen unter dem Dach der europäischen Institutionen die Tierschutzorganisationen einen besseren Status, als die Organisationen von Roma und Sinti.

„Günter Grass hat eine Stiftung ins Leben gerufen, die weltweit einmalig ist“, hob zum Schluss seiner bewegenden Rede Dr. Djurić hervor. „Ihr Ziel ist es, zu Gunsten der Roma zu wirken. Sie wird ermöglichen, daß die Wahrheit über dieses Volk Verbreitung findet und seine Kultur und Literatur sich entwickeln kann. Deswegen ist das Engagement von Günter Grass bewundernswert.“ Dr. Djurić teilte mit: „Günter Grass hat uns Parias in Europa als Freund die Hand gereicht. Für mich als Vertreter meines Volkes ist diese Geste von unschätzbarem Wert. Dank an Günter Grass und seine Familie.“³⁷

---

³⁷ Teile der Rede von Dr. Djurić von vor 12 Jahren in Lübeck habe ich im Online-Archiv von Grass' Stiftung gefunden und ich habe sie nicht aus dem Romanes, das ich nicht beherrsche, sondern aus dem Deutschen übersetzt. Ich bitte Herrn Djurić im Voraus um Entschuldigung, wenn Nuancen dabei verloren gegangen sein sollten. Im Übrigen bat Dr. Djurić Günter Grass bei dieser Gelegenheit, im Namen der Internationalen Romani-Union und des Roma P.E.N. Zentrums und im Namen des Roma-Volkes, im Europa-Rat und -Parlament seine Stimme zum Protest gegen die verzweifelte Lage der Roma auch in den anderen europäischen Ländern zu erheben. Er wies darauf hin, was ich nicht unerwähnt lassen möchte, dass in einigen deutschen Stiftungen mit zweierlei Maß gegenüber Roma-Schriftstellern und Künstlern verfahren wird. „Es wäre von großer Bedeutung, wenn in der Öffentlichkeit eine Debatte zu diesem Thema angeregt und die Frage der Verantwortung von Stiftungen aufgestellt werden würde, die heute noch Rassismus gegenüber Roma unterstützen und verbreiten“, spitzte Dr. Djurić zu. Aber, füge ich hinzu, es gibt viele andere und gute Beispiele in diesem par excellence demokratischen Land...

2.4. Gleichberechtigung auf dem Papier

In den vergangenen 12 Jahren seit Djurićs Rede hat sich in ganz Europa vieles zum Besseren verändert, zum Nutzen der prinzipiellen Gleichberechtigung von Roma und anderer Minderheitengruppen. Die Antidiskriminierungsgesetze schützen in der Regel Angehörige von Minderheiten jeglicher Art, ethnischer und der politischer, also auch die Roma und die mit den Roma verwandten ethnischen Gruppen. In ihrer Gesamtheit gesehen, sind die Roma in der EU kein zu vernachlässigender Faktor mehr.

Seit am 01. 05 2004 auch Länder wie Ungarn, Tschechien und die Slowakei mit großen Roma-Gemeinschaften Vollmitglieder der Europäischen Union geworden sind, leben in der EU zwischen drei und vier Millionen Roma, also fast die Hälfte des gesamten Roma-Volkes. Aber die Roma sind auch heute noch ungenügend organisiert, und sie wissen selber nicht, wie viele sie sind. Leider ist nicht einmal in der EU ihre genaue Zahl vollständig bekannt, was zusätzlich alarmierend ist. Wenn dies in einem geregelten rechtsstaatlichen Gebilde wie der EU, die sich auf Gesetze, Verträge, die Herrschaft des Rechts und die berühmten „vier Freiheiten“ gründet, möglich ist, wie ist es erst woanders? Sagen wir mal, bei uns?³⁸

Ehrlich gesagt, werden die Roma formal-rechtlich in den Ländern und Regionen der Europäischen Union nicht mehr diskriminiert, weil alle EU-Mitglieder ihre Gesetzgebung an die hohen Standards des Menschen- einschließlich des Minderheitenschutzes anpassen mussten. In der Praxis ist

---

³⁸ In Europa leben heute insgesamt acht Millionen Roma, davon fast die Hälfte in der EU. Die meisten leben in den Ländern Südeuropas, aber auch in Deutschland und in Italien gibt es an die 70.000 Roma, in Frankreich 300.000 und in Spanien 700.000, sagen nicht ganz gesicherte Quellen.

indessen auch hier die stille Diskriminierung anwesend, angefangen bei der Vergabe von Kindergartenplätzen bis hin zu der Wahl von besseren Schulen und der Erlangung von Arbeitsplätzen am Arbeitsmarkt. Das Problem liegt nicht darin, dass der größte Teil der Kompetenz zur Bekämpfung der Erscheinungen von Diskriminierung und Ausgrenzung des Roma-Volkes und aller übrigen Minderheiten, in den Händen der nationalen, regionalen oder lokalen Behörden geblieben ist. So funktioniert die EU. Das Problem liegt indessen darin, dass nicht einmal die, die den Rechtsstaat auf verschiedenen Ebenen verkörpern, nicht immer frei von Vorurteilen gegenüber Roma (Ausländern, Minderheitenangehörigen, usw.) sind...

Es wäre dennoch nötig, darauf hinzuweisen, dass es auf der Ebene der Europäischen Union eine ganze Reihe politischer Strategien und Programme gibt, die direkt oder indirekt im Dienst der Bekämpfung von der Diskriminierung, und auch der Diskriminierung von Roma stehen. Innerhalb der Europäischen Kommission koordiniert beispielsweise eine Fachgruppe für Roma-Fragen alle 14 verschiedene Abteilungen, die sich mit den Fragen der Beschäftigung, den sozialen Angelegenheiten, und der Chancengleichheit befassen, also mit verschiedenen politischen Strategien und Integrationsprogrammen für Roma in die Gesellschaften, in denen sie leben. Im vergangenen Jahr 2008 wurde in der EU mehr zugunsten der Roma getan als je zuvor. Zuerst wurde ein 50 Seiten dicker Bericht über die Lage der Roma in der EU verfasst, der der Öffentlichkeit am 02.07.2008 vorgestellt wurde, und in dem festgestellt wurde, dass sich „Millionen von Roma auf persönlicher wie institutioneller Ebene noch immer diskriminiert fühlen“. Etwas davor, am 20.05.2008 sprach über dasselbe Thema im Europäischen Parlament der EU-Kommissar Vladimír Špidla. Später, am 16.09.2008, fand unter der gemeinsamen Schirmherrschaft der Europäischen Kommission und der damaligen französischen Ratspräsidentschaft der erste

EU-Roma-Gipfel in der Geschichte Europas und der Welt statt, der von der europäischen Öffentlichkeit leider kaum zur Kenntnis genommen wurde...

Seit Jahren schon gibt es das Aktionsprogramm der EU zur Bekämpfung von Diskriminierungen, und zwar aufgrund der Rasse oder ethnischen Herkunft, Religion und Weltanschauung, des Alters, der sexuellen Orientierung, der Behinderung usw. Auch das Aktionsprogramm wird von der Europäischen Kommission finanziert, und sie will damit sicherstellen, dass die bestehenden Rechtsvorschriften über die Gleichbehandlung mit Leben erfüllt werden.

Es gibt auch eine ganze Reihe von sogenannten grenzüberschreitenden Projekten, die aus dem Aktionsprogramm entstanden sind, und deren Ziel der Dialog über das Thema der Antidiskriminierung und die Schaffung eines EU-weiten Netzwerks gegen die Diskriminierung ist. Seit 2005/2006 befassen sich beispielsweise sechs Projekte im Rahmen des Aktionsprogramms mit den Fragen der Integration von Roma auf den Gebieten der Bildung und Beschäftigung. Im Aufbau ist auch ein Antidiskriminierungsnetzwerk, das alle antirassistischen Organisationen in den EU-Ländern und Europa mit einander verbinden soll.

In der Europäischen Kommission wird auch der Aufbau eines speziellen Roma-Netzwerks für die Ad-hoc-Unterstützung als notwendig angesehen. Dennoch sollte man sich keine Illusionen machen, denn alle diese Strategien und Programme auf der EU-Ebene stellen nur den rechtlichen Rahmen zur Gleichbehandlung aller sicher, einschließlich der Roma. In der letzten Zeit werden diese Programme glücklicherweise auch mit Geld, beziehungsweise mit verschiedenen Instrumenten zur Finanzierung von Antidiskriminierungsmaßnahmen und -programmen ausgestattet.

Wie viel Nutzen davon schon heute das vernachlässigte und preisgegebene Roma-Volk hat, ist schwer zu sagen. Aber es ist wunderbar, dass beispielsweise die Central European University in Budapest, übrigens eine im Jahr 1991 gegründete private Universität, zum Zwecke der Förderung der Entwicklung einer „offenen Gesellschaft“ jungen und begabten Roma aus Mittel- und Osteuropa aus dem Ausbildungsfonds eine finanzielle Unterstützung für die Dauer von 9 Monaten bietet, damit sie sich auf ein späteres anspruchsvolles Studium vorbereiten können. Bei uns wurde übrigens kaum wahrgenommen, dass das Open Society Institute (OSI) in Zusammenarbeit mit der Europäischen Kommission eine Einladung an die jungen Roma-Hochschulabsolventen zu einem fünfmonatigen Praktikum in europäischen Institutionen gerichtet hat. Die Einladung galt für alle neuen EU-Mitgliedsländer (ausgenommen Malta und Zypern) und an junge Roma aus Kroatien, Mazedonien, Montenegro und Serbien einschließlich Kosovo. Ähnliche großmütige Aktionen und Initiativen gibt es auf jeden Fall mehr als in früheren Jahren. Sie sollten zur Kenntnis genommen und unterstützt werden, damit sie ihren Zweck erfüllen.

2.5. Das Denkmal in Berlin - eine späte Genugtuung für die Roma

Dem Hornberger Schießen vergleichbar, legt die Geschichte der Errichtung der Gedenkstätte für den missachteten Holocaust an den Roma ein eindrucksvolles Zeugnis zur Lage der Roma in den EU-Ländern ab. Obwohl in der Bundesrepublik wie in keinem anderen Land seit Jahrzehnten eine „kritische Erinnerungskultur“ gepflegt wird, wurde die geschichtliche Schuld an den Roma und Sinti fast vergessen. Der Baubeginn des Mahnmals in Berlin, das dem Gedenken an die halbe Million während der Nazidiktatur ermordeten Sinti und Roma gewidmet ist, wurde nämlich

mehrmals verschoben. Der Bau sollte ursprünglich 2004 beginnen, aber über die Inschriften auf den Gedenktafeln ist ein Streit entbrannt. Im Mai 2006 hatte man sich schließlich auch auf eine Inschrift geeinigt, aber die Streitigkeiten hörten dennoch nicht auf und der Baubeginn verzögerte sich immer weiter...

Als im Mai 2006 der in diesem Kapitel schon mehrmals zitierte Kulturstaatsminister Bernd Neumann den Vorsitzenden des Zentralrats Deutscher Sinti und Roma im Kanzleramt empfing und abschließend vereinbart wurde, dass auf den Gedenktafeln des künftigen Mahnmals auch die Namen der Konzentrationslager Auschwitz, Treblinka und Buchenwald, in denen die Mehrheit der Angehörigen des Roma-Volkes ermordet wurde, aufgeführt werden, sah es so aus, als ob endlich eine Lösung gefunden worden wäre. Zumal damals auch die Hauptinschrift vereinbart wurde: „Wir gedenken aller Roma, die im nationalsozialistisch besetzten Europa dem planmäßigen Völkermord zum Opfer gefallen sind.“ Zusätzliche Informationstafeln sollen die Chronologie der Ausgrenzung, Vertreibung und Vernichtung von Roma sowie Zitate aus der Feder von Altbundeskanzler Helmut Schmidt von 1982 und des Bundespräsidenten a.D. Roman Herzog von 1997 über den Völkermord enthalten.

Doch auch bei dieser Gelegenheit wurden keine genauen Termine für den Baubeginn am Mahnmal vereinbart. Der Kulturstaatsminister Neumann gab lediglich seiner Hoffnung Ausdruck, dass die Arbeiten zügig beginnen werden. Der Vorsitzende des Zentralrats Deutscher Sinti und Roma, würdigte unterdessen dieses Treffen und die Versprechen als einen „wichtigen Schritt“, der dazu beitragen könnte, dass in der Öffentlichkeit das Bewusstsein „für unser Schicksal“ wach gehalten werde.

Gemäß der Übereinkunft soll das Denkmal in unmittelbarer Nähe des Reichstagsgebäudes errichtet werden, in dem heute der

Deutsche Bundestag seinen Sitz hat. Es soll die Form eines großen Brunnens haben, in dessen Mitte eine Stele steht, die Informationen über die Chronologie und Topographie der Verbrechen an Roma und Sinti im Laufe der zwölfjährigen Schreckensherrschaft von Hitler trägt. Der Autor der Idee und der Gestaltung ist Dani Karavan, nach dessen Entwurf an der Stele der bereits zitierte, sehr wichtige Satz über den Völkermord und der durchaus treffende Vergleich von Roman Herzog, dass der Völkermord an den Roma und der Holocaust an den Juden nach demselben Muster ausgeführt wurden, stehen sollen. Das Denkmal wird zwei Millionen Euro kosten, und die Baukosten trägt die deutsche Regierung.

Der Staatsminister im Kanzleramt, Neumann, hebt hervor, das Wichtigste ist, dass der Weg für die Errichtung des Denkmals für Roma in Berlin endlich frei ist. Es sei wichtig, dass dort, wo der brutale Völkermord stattgefunden habe, das Denkmal zum Gedenken an die Opfer des brutalen und planmäßigen Massenmordes errichtet werde, um die Opfer zu ehren.

Der Vorsitzender des Zentralrates der deutschen Sinti und Roma, Romano Rose, der vor etwa zehn Jahren in einen Hungerstreik getreten war, um auf die Tatsache aufmerksam zu machen, dass die Roma in der „Erinnerungskultur“ missachtet werden, sagte bei dieser Gelegenheit, dass seiner Meinung nach der Staat mit der Errichtung dieses Denkmals eine Verantwortung übernehme, und zwar nicht im finanziellen, sondern in dem Sinn, dass keine Diskriminierung und Vertreibung auf nationaler Grundlage mehr zugelassen werde. Weitere Verzögerungen seien vollkommen unverständlich, kommentierte Rose anschließend für den Tagesspiegel. Gleichzeitig drohte er mit einem Boykott der Einweihung des Denkmals, sollte die vereinbarte Inschrift verändert werden.

Im Namen des Zentralrates der deutschen Sinti und Roma lehnte es Romano Rose entschieden ab, dass in der Inschrift auf der Marmortafel der Gedenkstätte der Name "Zigeuner" erscheint, weil es sich um eine diffamierende Bezeichnung handelt. Er berief sich dabei auf die Tatsache, dass nach einem beharrlichen Kampf der Bürgerbewegungen diese Bezeichnung vor 25 Jahren durch die Eigenbezeichnung Sinti und Roma ersetzt wurde, und dass in Deutschland endlich anerkannt wurde, dass an den Roma ein Völkermord nach dem gleichen Muster wie an den Juden verübt wurde. Romano Rose verweist auch darauf, dass die internationalen Organisationen nur den Begriff „Roma“ verwenden, der auch die Sinti und andere verwandten Minderheiten umfasse.

2.6. Botschafter menschlicher Seelen

Zum Glück hat diese unzureichend organisierte Kultur immer mehr gebildete Menschen und anerkannte Künstler, auf die sie stolz sein kann. Davon zeugt beispielsweise auch im Rahmen des Projekts „Die vergessenen Europäer“ die Weltausstellung über die Kunst der Roma und die Roma in der Kunst in Köln. Und die Roma sind, abgesehen von ihrem Ursprung und ihrer Urheimat, sowohl Europäer als auch vergessen.

Der Autor des Begleittextes im Katalog ist der serbische Roma-Schriftsteller Jovan Nikolić, der seit einem Jahrzehnt in Köln, Berlin, Graz und anderen europäischen Städten lebt und arbeitet. Auch in diesem elegischen Essay von Nikolić sind bittere Wahrheiten über die Roma und die Europäer verborgen, und über die äußerst schweren Geburtswehen einer neuen politischen Kultur, von der hier die Rede war und die ihn tröstet. Im Stadtmuseum Köln wurde unter dem Titel „Kunst der Roma“ vom 05. 12. 2008 bis 01. 03. 2009 ein Projekt realisiert, in dem mit den Mitteln der bildenden Kunst eine produktive und schöpferische

Konfrontation mit der Geschichte und Kultur der Roma und Sinti stattfindet. Es werden Bilder und andere Werke der Romakünstler parallel zu Werken europäischer Künstler über Roma ausgestellt. Die Werke von zwölf ausgestellten Romakünstlern konnten auch schon früher bei der Biennale in Venedig gesehen werden, beispielsweise von Daniel Baker, Gabi Jimenez oder Nihad Nino Pusija. Gesondert hinzuweisen ist auf die Sonderausstellung „Kitsch, Konvention und Kunst“, die sich mit dem Bild der Roma und Sinti in der Malerei seit dem 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart befasst. Die mittelalterlichen Bilder über die Roma werden in dieser Ausstellung bewusst den Gemälden, Skulpturen, Zeichnungen, Fotografien und Installationen der Gegenwartskünstler über den Alltag der Roma gegenübergestellt.

„Zigeuner sind, wie auch Zirkusleute, kurzlebig“, schreibt, in der für ihn typischen Mollstimmung, Jovan Nikolić. „Sie beleuchten wie eine an beiden Enden brennende Kerze ihre eigene und die fremde Dunkelheit und verbrennen dabei. In der Zirkusarena unserer Zivilisation ist für sie, damit sie überleben, jeder Tag ihres Lebens ein neues Schauspiel. Jeder Tag ist eine Premiere... Zirkusmenschen, genau wie Zigeuner, tragen eine Maske statt ihres Gesichts.“ Die einen wie die anderen verdienen ihren Lebensunterhalt, indem sie Musik und Vergnügung, Trug und Zaubereien, Wahrsagereien und Betrügereien, Magie und Illusionen, Nebel und Mondlicht erzeugen und verkaufen...„Denn wenn den Menschen die Routine bis zum Hals steht, Klischees aus dem Alltagsleben unerträglich werden, rufen sie Zigeuner und Zirkusartisten zu Hilfe. Fliehen in die Wirtshäuser und Zirkuszelte, um mit Hilfe von Vergnügungen und Illusionen die schädlichen Substanzen auszustoßen. Panem et circenses, die plebejische Seelenhygiene. Zigeuner und Artisten, zeitgenössische Gladiatoren, Hygieniker und Botschafter menschlicher Seelen!“

Der Schriftsteller Nikolić scheut sich im Unterschied zu seinem Kollegen Romani Rose nicht, den Begriff „Zigeuner“ künstlerisch zu benutzen, obwohl natürlich auch ihm klar ist, was politisch korrekter ist. In Nikolićs Essay geht es indessen nicht um die politische und soziologische Korrektheit, sondern um den Versuch, die „Zigeunerseele“ zu entdecken, jenes Sein des vergessenen und missachteten Volkes, wofür er auch den Vergleich von zwei „uralten Völkern“ – „der Zigeuner“ und der „Zirkusartisten“ gebrauchte. „Die Clowns sind Kinder der Menschheit. Die Sekte, die sich weigerte, erwachsen zu werden, aus Protest gegen die Besatzer und Thronräuber der Wirklichkeit, gegen jene, die dem "Erwachsenwerden" aufgefressen sind,“ sagt Nikolić, „Zigeuner sind die Stiefkinder dieser Welt. Bis heute haben sie nicht einmal den Kinderstatus erreicht. Obwohl es ihnen nicht an Infantilität mangelt. Im Gegenteil. Doch sie sind im zivilisatorischen Sinne nicht einmal geboren! Sie haben noch nicht einmal die Fötuslage verlassen. Sie verharren zwischen Existieren und Nichtexistieren, unter ihren wie zum Gebet gefalteten Kinderhänden (wie bei einem Fötus), unter den Händen von Bettlerinnen und Bettlern, verstecken sie das Geheimnis ihrer Unzerstörbarkeit.“³⁹

---

³⁹ Nikolić, J., Botschafter menschlicher Seelen oder nicht gemalte Träne, Katalog zur Weltausstellung „Kunst der Roma“, Stadtmuseum Köln, 2008.

Der serbisch-roma-deutscher Dichter Jovan Nikolić gab nach der Gedichtsammlung „Zimmer mit Rad“ (Drava Verlag aus Klagenfurt) Ende 2006 auf deutsch bei demselben Verleger ein Buch mit 36 poetischen Kurzerzählungen „Weisser Rabe - schwarzes Lamm“ heraus. Als Suche nach Identität und Balance könnte Jovans Lebens- und Kunstmühsal zusammengefasst werden. Er ist Rom nach seinem Vater und Serbe nach seiner Mutter und so war seine Abstammung im selben Maß Segen und Fluch. Demnächst erscheint auf deutsch bei demselben Verlag sein Buch mit lyrischen Notizen „Im Käfig der Längen- und Breitengrade“. Jovan Nikolić wurde im deutschsprachigen Raum, ja sogar in ganz Europa definitiv als der markanteste Vertreter der gegenwärtigen europäischen Romaliteratur erkannt, beziehungsweise „als eine unverwechselbare Literaturstimme, die man, hat man sie einmal gehört, nicht vergisst.“ Seine Poesie wurde in mehr als 20 Sprachen übersetzt.

Dennoch sind auch die Roma, nach über 60 Jahren seit dem Ende des Zweiten Weltkriegs, zumindest nah am Ziel, Genugtuung durch das Gedenken zu bekommen, und als Menschen und Künstler unter klugen Menschen geachtet zu werden. Allerdings werden sie auf jene andere Genugtuung, als vollkommen gleichberechtigt im Alltagsleben behandelt zu werden, noch warten müssen, sogar im demokratischen Deutschland, dem Weltmeister der „Erinnerungskultur“. Mit den Roma ist es leider immer und überall irgendwie so, dass sie besser als wir sein müssen, damit wir sie als gleichberechtigt ansehen.

Der Kampf für die Gleichberechtigung der Roma steht überall, auch in der Europäischen Union, noch am Anfang. Es ist an der Zeit, die Roma anders zu sehen. Fangen wir doch mal an, sie zunächst als mit uns gleiche Menschen zu sehen. Damit geraten wir ganz sicher auf einen Weg ohne Umkehr - den Weg der Entdeckung der Menschlichkeit in uns. Davon könnten sogar die Roma profitieren

Übersetzung aus dem Kroatischen: Zuzana Finger

1. Mostar anno Domini 2011: Die geteilte Stadt und die geteilten Gefühle⁴⁰

In einer Reportage, die vor fünf Jahren in Hamburg (Die Zeit) veröffentlicht wurde, steht: Erst hat der Krieg Mostar in zwei Hälften geteilt. Seitdem gibt es in diesem von Sonne und Politik aufgeheizten Tal alles zweifach. Zwei Mobilfunknetze, zwei Busbahnhöfe, zwei Schulsysteme, zwei Krankenhäuser, zwei Müllabfuhrer, zwei Fußballclubs und zwei Fernsehstationen und es gibt auch zwei Universitäten in Mostar. Eigentlich hat der letzte Jugoslawienkrieg die Universität von Mostar gespalten, seitdem gibt es eine für Bosniaken und eine für Kroaten. Obwohl die Stadt formal längst vereint ist, sind es die zwei Universitäten und die Studenten aber noch lange nicht (Siehe, www.zeit.de/campus/2006/01/leben-reportage-mostar).

Die eine Universität, die im Osten der Stadt, hat ungefähr 7.000 Studenten, versteht sich als einzige „bosnische Universität“ in der Herzegowina und nennt sich »Džemal Bijedić«, und die andere, im Westen der Stadt, wo ich arbeite, hat 16.000 Studenten und versteht sich als einzige kroatische Universität in Bosnien-Herzegowina, gebe ich zur Zeit-Reportage zu. Die eine wurde 1977 gegründet, die andere 1992. Doch welche von beiden die ältere und damit echte Universität von Mostar ist, darum gibt es Streit. Natürlich dürfe jeder studieren, wo er wolle, doch die Realität sieht anders aus, bemerkte „Die Zeit“ vor fünf Jahren. Es gibt kaum Austausch, obwohl es an Professoren mangelt; an »Džemal Bijedić« lehren die Gastprofessoren, die überwiegend aus Bosnien, aus Sarajevo oder Tuzla kommen, die der kroatischen Universität reisen dagegen oft aus Kroatien, aus Zadar und Zagreb an. Trotz aller politischen Teilungen und Konflikte zwischen Bosniaken und Kroaten in Mostar und im Lande, kommen in der letzten Zeit die

---

⁴⁰ Predavanje skupini uglednih njemačkih socijaldemokrata, u Mostaru 12. svibnja 2011. godine upriličeno u ljetnoj bašči mostarskog restorana Radobolja...

Professoren aus Sarajevo auch an die kroatische Universität, woran ich ein bisschen die Schuld trage und worauf ich auch ein bisschen stolz bin, gebe ich fünf Jahre danach zu...

I

»Man soll sich nicht mischen«, sagt man heute noch viel zu oft und meint damit vor allem die Ausbildung der Kinder und das Heiraten. Das Absurde daran ist, dass es vor dem Krieg in Mostar so viele gemischte Ehen wie sonst nirgendwo auf dem Balkan gab. Die Statistiken sagen: Vor dem Krieg war jede fünfte Ehe eine sogenannte Mischehe; im Krieg und unmittelbar danach gab es gar keine. Auch heute werden nur 1,7% der Ehen zwischen Partnern der verschiedenen Nationalität geschlossen. Die neuen Grenzen gelten, also auch für die Jugendlichen, diejenigen, die sie eigentlich überwinden sollen. Vor dem Krieg lebten Christen und Muslime, Kroaten und Bosniaken in Mostar friedlich zusammen. Und so kämpften sie, als 1992 Bosnien-Herzegowina seine Unabhängigkeit von Jugoslawien erklärte, zunächst gemeinsam gegen die daraufhin einmarschierende jugoslawische Armee und dann gegeneinander, schrieb schon die Zeit. Wer verantwortlich für den Krieg, besonders für den Krieg zwischen Bosniaken und Kroaten ist, auch darüber gibt es Streit. Jedenfalls hält diese Aufteilung auch nach dem Friedensschluss von Dayton im November 1995 immer noch an, und nur ganz langsam lösen sich die Grenzen auf. Auch welche Sprache einer sprach, spielte früher keine große Rolle; heute achtet hier fast jeder darauf, ob einer im Café oder im Restaurant »Kava« oder »Kafa« bestellt, obwohl Kroatisch und Bosnisch, übrigens Serbisch auch, so ähnlich sind, dass die Sprachwissenschaftler streiten, ob man überhaupt von zwei oder drei Sprachen reden darf. Überall im Lande wachsen jetzt katholische und orthodoxe Kirchen und islamische Moscheen in die Höhe, nur die Fabriken verschwinden. Die Angst des Krieges wurde ersetzt durch das Misstrauen des Friedens. An der Oberfläche scheint alles wieder in Ordnung, doch darunter spürt man die Spannung und

manchmal bricht sie auch heute noch durch.

II

Die Stadt ist, also, wie ein siamesisches Zwillingsspaar, das sich ein Herz teilt, aber getrennte Arme, Beine und Köpfe hat. Die Köpfe, das sind die beiden Unis, doch das Herz ist nur in Form des Jugendzentrums Abrašević übrig geblieben, wo sich Jugendliche ohne nationales Vorzeichen immer öfter treffen, bemerkte man auch in der erwähnten und danach auf Jugend-Foren bei uns und in Deutschland viel diskutierten und gelungenen Zeit-Reportage. Eine junge Reporterin aus Deutschland, die mit mir auch ein Interview gemacht hat, hat noch einige Orte entdeckt, z.B. UWC - United World College Mostar (Siehe, Sophie Rebmann, Das Land des Schweigens, Noir Magazin, No. 19). Dort und nur in noch ein paar Kneipen in der Stadt treffen sich die Studenten beider Universitäten und Jugendliche aus beiden Teilen der Stadt, und es ist egal, ob sie Serben, Kroaten oder Bosniaken sind. By the way, so etwas wird hier in diesem Restaurant und in diesem Garten alltäglich geschehen. (Deshalb habe ich Herrn Lorenz Markus, dem Chef der SPD-Reisende Service in Berlin, gerade dieses Restaurant „Radobolja“ herzlich empfohlen).

Pragmatisch ist, eigentlich, das heutige Verhalten der Leute in Mostar, sagte Dorothee Baumann, eine deutsche Lektorin in Mostar, im Gespräch mit Sophie Rebmann für das Noir Magazin. Wenn in einer Stadt alles doppelt vorhanden ist, dann geht man für eine Dienstleistung nicht ans andere Ufer der Neretva oder ans andere Ende der Stadt. Das hat sich so eingespielt, aber nicht weil man Angst haben müsste, sagen die Leute von beiden Seiten der Neretva. Etwas ändern würde sich nur, wenn die Stadtentwicklung anders geplant würde. Daran besteht jedoch kein Interesse, weil es viele Menschen gibt, die ganz gut an der bestehenden Teilung verdienen. Auch Berichte von Überfällen auf Menschen anderer Ethnien müsse man kritisch sehen, meint Frau Baumann. Solche Vorfälle gibt es, aber von ihnen wird viel mehr erzählt,

als sie wirklich passieren, obwohl sie leider immer noch vorkommen. Ich gebe zu, ich habe mich vor paar Wochen sehr geschämt, weil ein Junge aus der Nähe von Mostar von Jugendlichen aus dem westlichem Teil der Stadt überfallen und schikaniert worden ist und zwar weil er das „Vater Unser“ nicht aussprechen konnte oder wollte...

Weil Schulen, Universitäten und Wohnviertel zwar nicht offiziell geteilt, aber doch durch eine unsichtbare Linie der Erinnerung getrennt sind, gibt es in Mostar nicht viele Gelegenheiten, sich zu treffen. Die Alten hätten die Gräuel des Kriegs hautnah miterlebt und könnten nicht vergessen, die heutigen Schüler würden von Anfang an getrennt voneinander aufwachsen, erklären die Soziologen. »Sie haben aus der Zeit vor dem Krieg keine Freunde von der anderen Seite und keine Möglichkeit, welche kennen zu lernen«, erklären diese Grausamkeit die Soziologen weiter. Die heutigen Studenten stünden genau dazwischen; sie seien die Einzigen, die die Gräben noch überbrücken könnten. Aber, viele Jugendliche möchten nicht mehr über Politik reden. »Die Nationalisten haben den Krieg gebracht, wie können sie jetzt den Frieden bringen?«, sagen die. Oder: »Ich engagiere mich nur für mein Leben. Es gibt schließlich ohnehin niemanden, den man wählen kann, zu den Wahlen treten doch nur Nationalisten an.«

Es ist so und noch schlimmer ist, dass die Sozialdemokraten bei uns keine Demokraten sind, sondern reine „Machiavellisten“, völlig egal ob wir über die führenden sozialdemokratischen Parteien in der Föderation oder in der Republika Srpska reden (also, die SDP und ihr Führer Zlatko Lagumdžija oder SNSD und ihr Führer Milorad Dodik). Beide müssten, eigentlich, erst ihr „Bad Godesberger Kongress“ vorbereiten um die inner-parteiischen und gesellschaftlichen Reformen anleiten zu können. Natürlich, es gibt, auch, eine Minderheit von der echten Sozialdemokraten in beiden Parteien, aber die schweigen. Das Land braucht also eine politische Alternative aber es gibt keine. Alle sind schuld daran, einschließlich die sogenannte Internationale Gemeinschaft und The High Representative, persönlich.

»Wie soll man, also, hier leben? Jobs gibt es nur beim Staat oder in den vielen Restaurants, wo ein Kellner umgerechnet acht bis zehn Euro für sechs Stunden Arbeit verdient. Viele von ihnen haben einen Hochschulabschluss. »Wir sind die Verlierer«, sagen die, „es ist das beherrschende Gefühl einer Generation: doppelt betrogen zu sein, um die Kindheit und die Zukunft.“ Bosnien-Herzegowina ist ärmer als Albanien, die Hoffnungslosigkeit laut einem UN-Bericht größer als in allen anderen Staaten des Balkans. Also, viele hier haben den Glauben verloren, etwas ändern zu können, meinen die jungen Leute aus beiden Teilen der Stadt. Nur der Wirtschaftsaufschwung und der Annäherungsprozess an die Europäische Union und die NATO können die Spannungen zwischen Kroaten, Bosniaken und Serben langfristig beseitigen. „Wenn es Wirtschaftsbeziehungen zwischen den verschiedenen ethnischen Gruppen geben würde, dann hätte niemand ein Interesse an einer Fortsetzung des Konflikts“, kann man unter Jugendlichen hören. Doch anscheinend gibt es noch zu viele, die von dem schwelenden Konflikt und den verdoppelten Institutionen profitieren.

III

Die Alte Brücke aus der Zeit der osmanischen Herrschaft ist von ungeheurerer Symbolkraft schrieb für das deutschsprachige Netzwerk n-ost unter anderem Franziska Heidenreich in ihrer Reportage „Mostar – die geteilte Stadt an der Neretva“ (Siehe, www.n-ost.de). Stari Most, wie es in unsere(n) Sprache(n) heisst, galt seit jeher als Brücke zwischen Okzident und Orient und als Wahrzeichen Mostars und des ganzen Landes. Während des Krieges wurden zunächst elf von zwölf Brücken in Mostar durch die serbisch-jugoslawische Armee vernichtet und die Alte Brücke wurde beschädigt. Danach wurde aber, gerade diese übriggebliebene Brücke durch Kroaten zerstört und erst 2004 rekonstruiert. Es war ein willentlicher Akt der Zerstörung, der eine tiefe Wunde zurückließ - schrieb Franziska Heidenreich weiter - eine Wunde im Stadtbild und in den Herzen von Mostars Bewohnern. Mit

Geldern der Weltbank wurde die Brücke nicht ohne Widerstand von beiden Seiten rekonstruiert. Die Einweihung der neuen Alten Brücke vor einigen Jahren wurde als Versöhnung zwischen muslimischen Bosniaken und katholischen Kroaten gefeiert. Doch, auf der muslimischen Seite, in der Nähe der Alten Brücke steht noch immer eine Mahnung: Don't forget 1993!

Wie schon gesagt, heute werden die Besucher kaum noch merken, dass Mostar eine geteilte Stadt ist. In Wirklichkeit aber, wohnen und arbeiten im Westen der Stadt nun überwiegend Kroaten, im Osten Bosniaken. Serben gibt es kaum, obwohl vor dem Krieg fast 20.000 von ihnen hier lebten. Zwar sind einige Tausend Serben nach Mostar und in Herzegowinas Tal zurückgekehrt, stellen aber keine politische und kulturelle Macht wie früher dar. In der bosniakokroatischen Entität mit Namen Föderation sind, also, die Serben nur eine kleine Minderheit. Natürlich, sind es auf gleiche Art und Weise in der Entität mit Namen Republika Srpska die Bosniaken und Kroaten ...

Die Alte Brücke verbindet, eigentlich nur den muslimischen Teil im Osten mit einem muslimischen Streifen im Westen. Es ist eine rein muslimische Brücke – so sehen das vor allem die Bosniaken. Unweit der Brücke, hinter dem Bulevar, beginnt der kroatische Stadtteil. Er ist größer und wirkt moderner mit seinen Hochhäusern und vielen Einkaufsläden. Der Osten der Stadt ist ärmer, hat jedoch dafür die Altstadt auf seiner Seite. Es gibt keine Grenzen, man kann sich frei durch die Stadt bewegen. Doch, schon am Bulevar wachsen die Bäume und Müllberge an den noch immer zerstörten Häusern und Ruinen. Hier war die Frontlinie; und noch heute trennt sie die Stadt...

IV

Hier und heute in Mostar stehen auf der einen Seite die Moscheen, auf der anderen die katholischen Kirchen, ab und zu kann man auch die zerstörten serbisch-orthodoxen Kirchen sehen. Wie eine unsichtbare Wand durchläuft die Teilung durch Mostar und geht weiter; durchzieht

den Alltag und die Gedanken der Menschen im Lande...

Die Alte Brücke und die anderen Brücken verbinden, also, Ost und West Mostars wie vor dem Krieg, doch das Zusammenleben ist noch weit entfernt von der Vorkriegssituation, als Serben, Kroaten und Muslime sich die Stadt zu je einem Drittel teilten, besser gesagt als sie in Frieden zusammenlebten. Wie gesagt, Mostar galt als das Beispiel einer multiethnischen Stadt, mit der höchsten Anzahl an Mischehen in ganz Jugoslawien. Doch das Wiederaufbauen von gegenseitigem Vertrauen ist nicht so einfach ... Selbst in den Schulen wird die Vergangenheit so erzählt, dass sie weniger schmerzhaft wirkt. Dort lernen die Kinder meist nur mit Kindern ihrer eigenen Ethnie. Selbst die eigene Geschichte lernen sie, gefärbt und geschönt nach Belieben der politischen Elite ihrer Ethnie, so dass sie ihre Nation am besten dastehen lässt, schrieb nach dem Aufenthalt in Mostar und in Banjaluka Sophie Rebmann. Aus demselben Grund seien auch die Universitäten noch immer getrennt und dies wird noch lange Zeit so bleiben, habe ich im Gespräch mit Sophie bestätigt. Die Politiker jeder Nationalität wollen Intellektuelle für sich ausbilden, so dass sie ihre Sichtweise vertreten.

In Folge dessen, empfinde ich mich in Mostar (als einer der wenigen europäischen Sozialdemokraten und als überzeugter Europäer) mehr als ein Virus, eine kritische Ausnahme, der erfolglos versucht, die deutsche und europäische politische Kultur zu vermitteln. Selbstverständlich, nach 18 Jahren in Deutschland kann ich nichts anderes tun, als den Versuch zu starten, alles was ich im Ausland (kennen)gelernt habe, besonders die deutsche Erinnerungskultur, an meine Studenten und meine Landsleute weiterzugeben.

Ich mache es also, weil ich überzeugt bin, dass die deutsche Geschichte sehr wichtig für Bosnien und Herzegowina sei. Meiner vollen Überzeugung nach, gibt es für uns keine wichtigere Nation, keine wichtigere Kultur als die deutsche. Übrigens, kein anderes Land hat es geschafft, so schnell so viel besser zu werden und sich friedlich zu vereinen.

V

Die Wunden heilen, aber die Narben bleiben. Und viele Politiker sorgen weiter dafür, dass diese Wunden nicht verheilen: Sie provozieren, simplifizieren und polarisieren, machen sich nationalistische Parolen zu eigen um weiterhin an der Macht zu bleiben; weil sie wissen, dass viele genau das hören wollen. So habe ich es, auch, in den zahlreichen Interviews und Gesprächen, mit vielen einheimischen und ausländischen jungen Leuten erklärt. Die Wunden werden so jeden Tag neu aufgerissen, sie können nicht verheilen in einem Land, in dem die Frage nach Religion und Zugehörigkeit zu einer der drei Volksgruppen den Alltag dominiert. In einem Land, in dem die Kinder getrennte Schulen besuchen. In einem Land, in dem die Unterschiede gepflegt werden, in einem Land, wo es keine gemeinsame Erinnerung und keine Erinnerungskultur gibt. In einem Land, wo sogar die Geschichtsschreibung nicht einheitlich ist: Der Krieg und die Zeit danach tauchen in den Geschichtsbüchern der beiden Entitäten einfach nicht auf.

Gibt es - frage ich mich am Ende dieses Vortrages - überhaupt Hoffnung für diese Stadt? Vielleicht, gibt es sie, für Mostar und das ganze Land. Die einzige Überlebenschance für meine Stadt und mein Land ist der Beitritt zur NATO und EU. Diese Ziele kann man nur durch die ständige Präsenz und die Unterstützung der internationalen Gemeinschaft in Bosnien und Herzegowina erreichen. Nur sie können die Politiker durch Druck zu den notwendigen Reformen zwingen. Wenn der Druck wegfallen sollte, ist nicht auszuschließen, dass die politischen Eliten das Land in drei Teile teilen. Dann kommt es zu einer Katastrophe wie der vor 20 Jahren. In einem solchen Fall könnte man in der Bundesrepublik Deutschland wieder eine riesige Flüchtlingswelle aus Bosnien und Herzegowina erwarten.

„Don't forget 1993“ ist für uns mehr als eine Mahnung. In den Köpfen und in den Herzen der verängstigten Leute lebt, nämlich, die Aufteilung der Stadt weiter. Aber, es ist auch die Warnung für die Europäer - diese Stadt und das ganze Land sind noch immer ein Pulverfass ...

2. Mostar anno Domini 2011: Podijeljeni grad i podijeljena osjećanja

U reportaži koja je prije pet godina objavljena u Hamburgu (u sedmičnom listu „Die Zeit“), piše: Tek je rat Mostar podijelio na dva dijela. Od tada u toj, od sunca i politike usijanoj dolini sve postoji dvostruko. Dvije mobilne mreže, dvije autobuske stanice, dva školska sistema, dvije bolnice, dva odvoza smeća, dva fudbalska kluba i dvije televizijske stanice, a postoje i dva univerziteta u Mostaru. Zapravo je tek posljednji rat u bivšoj Jugoslaviji rascijepio mostarski univerzitet, od tada postoji jedan za Bošnjake, a jedan za Hrvate. Iako je grad formalno već odavno ujedinjen, dva mostarska univerziteta i njihovi studenti to još nisu ni blizu (Vidi: www.zeit.de/campus/2006/01/leben-reportage-mostar).

Jedan univerzitet, onaj na istoku grada, ima otprilike 7.000 studenata, sebe shvata kao jedini „bosanski univerzitet“ u Hercegovini i nosi ime „Džemal Bijedić“, a drugi, onaj na zapadu grada, na kojem radim i ja, ima 16.000 studenata i sebe shvata kao jedini hrvatski univerzitet u Bosni i Hercegovini, priznajem u razgovoru sa novinarima lista „Die Zeit“. Jedan je osnovan 1977, drugi 1992. godine. Ali se svađa oko toga koji je od ta dva univerziteta stariji, što bi značilo i onaj pravi Univerzitet u Mostaru. Naravno da svako smije studirati tamo gdje želi, ali realnost ipak izgleda drugačije, primijetio je list „Die Zeit“ prije pet godina. Gotovo da ne postoji nikakva razmjena, iako postoji veliki manjak profesora; na „Džemalu Bijediću“ predaju profesori koji dolaze pretežno iz Bosne, iz Sarajeva ili Tuzle, dok na hrvatski univerzitet često dolaze profesori iz Hrvatske, iz Zadra i Zagreba. Unatoč svim političkim podjelama i konfliktima između Bošnjaka i Hrvata u Mostaru i u zemlji, u posljednje vrijeme profesori iz Sarajeva dolaze i na hrvatski univerzitet, za što sam pomalo odgovoran i ja, i na što sam pomalo i ponosan, priznajem pet godina kasnije...

I

„Ne treba se miješati“, kaže se danas još uvijek prečesto i pri tom se prije svega misli na obrazovanje djece i na sklapanje brakova. Ono što je apsurdno u svemu tome jeste to što je prije rata u Mostaru bilo više miješanih brakova nego bilo gdje drugo na Balkanu. Statistike kažu: Prije rata je svaki peti brak bio takozvani miješani brak; u samom ratu i neposredno nakon rata nije ih bilo nikako. I danas se tek 1,7% brakova sklapa među partnerima koji su iz različitih nacionalnosti. Nove granice, prema tome, važe i za mlade ljude, dakle za one koji ih zapravo trebaju prebrođivati. Prije rata su u Mostaru jedni sa drugima mirno živjeli kršćani i muslimani, Hrvati i Bošnjaci. I tako su se 1992. godine, kada je Bosna i Hercegovina proglasila svoju nezavisnost od Jugoslavije, na početku zajedno borili protiv Jugoslavenske narodne armije koja je nakon proglašenja nezavisnosti umarširala u zemlju, a nakon toga su se borili jedni protiv drugih, pisao je svojevremeno „Die Zeit“. Ko je odgovoran za rat, naročito za rat između Bošnjaka i Hrvata, oko tog pitanja se također svađa. U svakom slučaju ta podjela i nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. godine još uvijek traje, a granice iščezavaju veoma sporo. Ni koji jezik neko govori prije nije igralo veliku ulogu; danas ovdje gotovo svi vode računa o tome da li neko u kafiću naručuje „kavu“ ili „kafu“, iako su hrvatski i bosanski jezik, kao uostalom i srpski, tako slični da se lingvisti svađaju da li se uopće može govoriti o dva li tri jezika. Po čitavoj zemlji sada niču katoličke i pravoslavne crkve i islamske džamije, samo fabrike nestaju. Strah rata zamijenilo je nepovjerenje mira. Na površini se čini da je opet sve u redu, ali se ispod nje osjeti napetost, a ponekad ta napetost i danas izbije i na površinu.

II

Grad je, dakle, poput sijamskih blizanaca koji dijele jedno srce, ali imaju odvojene ruke, noge i glave. Glave, to su dva univerziteta,

dok je srce ostalo samo u obliku omladinskog centra „Abrašević“, gdje se mladi ljudi bez nacionalnog predznaka susreću sve češće, primijećeno je i u navedenoj i nakon toga po omladinskim forumima mnogo diskutiranoj i uspjeljoj reportaži u časopisu „Die Zeit“. Jedna mlada reporterka iz Njemačke, koja je i sa mnom napravila jedan intervju, otkrila je još nekoliko mjesta, na primjer UWC – United World College Mostar (Vidi: Sophie Rebmann, Das Land des Schweigens (Zemlja šutnje), Noir Magazin, No. 19). Tamo i samo još u nekoliko kafana u gradu sastaju se studenti sa oba univerziteta i omladina iz oba dijela grada, i svejedno je da li su Srbi, Hrvati ili Bošnjaci. By the way, tako nešto se u ovom restoranu i u ovoj bašti vidi svakodnevno. (Zato sam gospodinu Lorenzu Markusu, šefu SPD-ovog servisa za putovanja u Berlinu, od srca preporučio upravo ovaj restoran „Radobolja“).

Današnje ponašanje ljudi u Mostaru je zapravo pragmatično, rekla je Dorothee Baumann, njemačka lektorica u Mostaru, u razgovoru sa Sophie Rebmann za magazin Noir. Kada je u jednom gradu sve prisutno dvostruko, onda se radi neke usluge ne ide na drugu obalu Neretve ili na drugi kraj grada. To se tako uigralo ovdje, ali ne zato što bi se neko trebao bojati bilo čega, kažu ljudi sa obje strane Neretve. Nešto bi se promijenilo samo onda kada bi se razvoj grada drugačije planirao. Međutim, za to ne postoji nikakav interes jer postoji veliki broj ljudi koji dobro zarađuju od postojeće podjele. I izvještaji o napadima na pripadnike drugih etnija morale bi se kritički posmatrati, kaže gospođa Baumann. Takvi slučajevi postoje, ali o njima se priča mnogo više nego što se oni stvarno dešavaju, iako, nažalost, još uvijek dolazi do njih. Priznajem, prije nekoliko sedmica me je bilo veoma stid zato što su jednog dječaka iz blizine Mostara momci iz zapadnog dijela grada napali i šikanirali, i to samo zato što nije znao ili što nije htio izgovoriti „Očenaš“... Škole, univerziteti i stambene četvrti nisu, doduše, oficijelno oficijelno podijeljeni, ali ih ipak razdvaja jedna nevidljiva linija sjećanja, tako da u Mostaru ne postoji mnogo prilika da se ljudi susretnu. Oni stari su na svojoj koži

doživjeli užase rata i ne mogu ih zaboraviti, a današnji učenici od samog početka odrastaju odvojeni jedni od drugih, objašnjavaju sociolozi. „Oni nemaju nikakvih prijatelja sa druge strane iz vremena prije rata, i nemaju nikakvu mogućnost da upoznaju nove“, nastavljaju objašnjavati tu strahotu sociolozi. Današnji studenti stoje tačno između; oni su jedini koji bi još mogli premostiti jazove. Ali mnogi mladi ljudi ne žele više pričati o politici. „Nacionalisti su donijeli rat, kako sada oni mogu donijeti mir?“, kažu oni. Ili: „Ja se angažiram samo za svoj život. Ne postoji na koncu ionako niko za koga bi se moglo glasati, na izbore svakako izlaze samo nacionalisti.“

To je tako, a još gore je što socijaldemokrati kod nas nisu demokrati, nego čisti „makijavelisti“, bez obzira na to da li govorimo o vodećim socijaldemokratima u Federaciji ili u Republici Srpskoj (dakle o SDP-u i njenom vođi Zlatku Lagumdžiji ili SNSD-u i njenom vođi Miloradu Dodiku). Obojica bi, zapravo, prvo morali pripremiti svoj Bad-godesberski kongres, kako bi mogli potaknuti unutarstranačke i društvene reforme. Naravno, u obje stranke postoji i manjina onih pravih socijaldemokrata, ali oni šute. Zemlji je, dakle, potrebna politička alternativa, ali ona ne postoji. Za to su krivi svi, uključujući i takozvanu međunarodnu zajednicu i Visokog predstavnika lično.

„Kako se, dakle, ovdje može živjeti? Radnih mjesta ima samo kod države ili u mnogim restoranima gdje konobar zarađuje između osam i deset eura za šest sati rada. Veliki broj njih ima univerzitetsku diplomu. „Mi smo gubitnici“, kažu oni, „to je dominantni osjećaj cijele jedne generacije: da su dvostruko prevareni, za djetinjstvo i za budućnost.“ Bosna i Hercegovina siromašnija je od Albanije, beznađe je, prema jednom izvještaju UN-a, veće nego u svim drugim državama na Balkanu. Dakle, mnogi ovdje su izgubili vjeru u to da nešto mogu promijeniti, smatraju mladi iz oba dijela grada. Samo ekonomski rast i proces približavanja Europskoj Uniji i NATO-u dugoročno mogu odstraniti napetosti između Hrvata, Bošnjaka i

Srba. „Kada bi postojali ekonomski odnosi između različitih etničkih grupa, onda niko ne bi imao nikakvog interesa za bilo kakav nastavak konflikta“, može se čuti među mladim ljudima. Međutim, očigledno postoji previše onih koji profitiraju od tinjajućeg konflikta i dvostrukih institucija.

III

Stari most iz perioda osmanske vladavine od ogromne je simboličke snage, pisala je za njemačku mrežu n-ost između ostalog Franziska Heidenreich u svojoj reportaži „Mostar – podijeljeni grad na Neretvi“ (Vidi: www.n-ost.de).

Stari Most, kako se zove na našem jeziku (našim jezicima), oduvijek je važio kao most između Orijenta i Okcidenta i kao simbol Mostara i cijele zemlje. Tokom rata, srpsko-jugoslavenska armija prvo je uništila jedanaest od dvanaest mostova u Mostaru, a Stari Most je oštećen. Nakon toga su, međutim, upravo taj jedini preostali most uništili Hrvati, i tek 2004. godine most je opet rekonstruiran. Bio je to jedan namjeran rušilački čin koji je ostavio duboku ranu – pisala je dalje Franziska Heidenreich – ranu u slici grada i ranu u srcu stanovnika Mostara. Novcem Svjetske banke most je rekonstruiran, ne bez otpora sa obje strane. Svečano otvaranje novog Starog Mosta prije nekoliko godina slavljeno je kao pomirenje između muslimanskih Bošnjaka i katoličkih Hrvata. Međutim, na muslimanskoj strani, u blizini Starog Mosta još uvijek stoji opomena: Don't forget 1993!

Kao što sam već rekao, danas će posjetioci jedva i primijetiti da je Mostar podijeljen grad. Ali istina je da na zapadu grada sada stanuju i rade pretežno Hrvati, na istoku Bošnjaci. Srba gotovo i nema, iako je prije rata ovdje živjelo njih gotovo 20.000. nekoliko hiljada Srba se, doduše, vratilo u Mostar i u Hercegovinu, ali oni ne predstavljaju onu političku i kulturnu moć kao prije. U bošnjačko-hrvatskom entitetu, koji nosi ime Federacija, Srbi su, dakle, samo

jedna mala manjina. Naravno, u entitetu zvanom Republika Srpska su to na isti način Bošnjaci i Hrvati...

Star Most zapravo spaja samo muslimanski dio na istoku sa muslimanskim pojasom na zapadu. To je čisto muslimanski most – tako to vide prvenstveno Bošnjaci. Nedaleko od mosta, iza Bulevara, počinje hrvatski dio grada. On je veći i djeluje modernije sa svojim neboderima i brojnim prodavnicama. Istok grada je siromašniji, ali zato na svojoj strani ima stari grad. Nema granica, slobodno se može kretati po gradu. Međutim, već na Bulevaru stabla drveća i brda smeća rastu uz još uvijek uništene kuće i ruševine. Tu je bila linija fronta; i ona još uvijek dijeli grad...

IV

Ovdje i danas, u Mostaru na jednoj strani stoje džamije, na drugoj katoličke crkve, ponegdje se mogu vidjeti i uništene srpsko-pravoslavne crkve. Poput nevidljivog zida, podjela se proteže kroz Mostar i ide dalje; prožima svakodnevicu i misli ljudi u zemlji...

Stari Most i drugi mostovi, dakle, povezuju istok i zapad Mostara kao i prije rata, međutim, suživot je daleko od prijateljskog stanja, kada su Srbi, Hrvati i muslimani dijelili grad na po jednu trećinu, bolje rečeno, kada su u miru živjeli zajedno. Kao što sam već rekao, Mostar je važio kao primjer multietničkog grada, sa najvećim brojem miješanih brakova u cijeloj Jugoslaviji. Međutim, nije lako ponovo izgraditi međusobno povjerenje... Čak i u školama se prošlost pripovijeda tako da djeluje manje bolno. Tamo djeca uče uglavnom samo sa djecom iz svoje etnije. Čak i historiju uče obojenu i uljepšanu u skladu sa voljom političke elite svoje etnije, tako da uvijek najbolje izgleda sopstvena nacija, pisala je nakon boravka u Mostaru i u Banjaluci Sophie Rebmann. Iz istog razloga su i univerziteti još uvijek podijeljeni i to će ostati još dugo vremena, potvrdio sam u razgovoru sa Sophie. Političari svih nacionalnosti žele iškolovati intelektualce za sebe, kako bi oni zastupali njihovo viđenje stvari.

Usljed toga, ja se u Mostaru (kao jedan od malobrojnih europskih socijaldemokrata i kao Europljanin iz uvjerenja) više osjećam kao neki virus, neki kritički izuzetak koji bezuspješno nastoji posredovati njemačku i europsku političku kulturu. Naravno, nakon 18 godina provedenih u Njemačkoj, ja i ne mogu činiti ništa drugo nego svojim studentima i svojim zemljacima nastojati posredovati sve ono što sam naučio i upoznao u inostranstvu, a naročito njemačku kulturu sjećanja. Ja to, dakle, radim zato što sam uvjeren da je njemačka historija veoma bitna za Bosnu i Hercegovinu. Po mom dubokom uvjerenju, za nas ne postoji važnija nacija, ne postoji važnija kultura od njemačke. Uostalom, nijedna druga zemlja nije uspjela da tako brzo postane tako mnogo bolja i da se mirno ujedini.

V

Rane zarastaju, ali ostaju ožiljci. I mnogi političari se i dalje brinu da te rane ne zarastu: Oni provociraju, simplificiraju i polariziraju, prisvajaju nacionalističke parole kako bi i dalje ostali na moći; zato što znaju da mnogi žele čuti upravo te parole. To sam objašnjavao i u mnogim intervjuima i razgovorima sa mnogim domaćim i stranim mladim ljudima. Rane se na taj način svaki dan nanovo otvaraju, one ne mogu zarasti u jednoj zemlji u kojoj pitanje vjeroispovijesti i pripadnosti jednoj od tri narodne skupine dominira svakodnevicu. U zemlji u kojoj se njeguju razlike, u zemlji u kojoj ne postoji zajedničko sjećanje i kultura sjećanja. U zemlji u kojoj čak ni historiografija nije jedinstvena: Rat i vrijeme nakon rata se u knjigama historije oba entiteta jednostavno ne pojavljuju.

Ima li – pitam se na kraju ovog predavanja – uopće nade za ovaj grad? Možda je ima, za Mostar i za cijelu zemlju. Jedina mogućnost za preživljavanje mog grada i moje zemlje je pristup NATO-u i Europskoj Uniji. Ti ciljevi se mogu postići samo uz stalno prisustvo i podršku međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini. Samo oni uz pomoć pritiska mogu natjerati političare na nužne reforme. Ukoliko

bi taj pritisak izostao, ne može se isključiti da će političke elite zemlju podijeliti na tri dijela. Onda će doći do katastrofe kao šta je ona od prije 20 godina. U takvom slučaju bi se u Saveznoj Republici Njemačkoj opet mogao očekivati ogroman talas izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. „Don't forget 1993“ za nas je više od opomene. U glavama i u srcima preplašenih ljudi, naime, i dalje živi podjela grada. Ali to je upozorenje i za Europljane – ovaj grad i ova cijela zemlja još uvijek su bure baruta...

Tekst sa njemačkog preveo: Naser Šećerović

Umjesto pogovora

1. Povodom odbijanja hrvatske tužbe i srbijanske kontratužbe za genocid od strane Međunarodnog suda: Što je, a što nije genocid?

Povodom očekivane odluke Međunarodnog suda (International Court of Justice) u Den Haagu glede hrvatskih optužbi i srpskih protuoptužbi za genocid, nemam namjeru ulaziti ni u pravnu ni u političku suštinu ovoga prijepora, nego se skromno pozabaviti (ne)etičnim i povijesnim dimenzijama posljednjih jugoslavenskih ratova i njihovim posljedicama po naše živote. No, moram barem dodirnuti glede međunarodno-pravne literature o genocidu jednu novinu, a ona se veže za virtualnu, online enciklopediju o masovnom zločinu u 20. stoljeću. Ambicija ove enciklopedije je, naime, nadilaženje neujednačenog razumijevanja pojma i suštine genocida u međunarodno-pravnoj literaturi i sudskoj praksi. Istini za volju, ovaj enciklopedijski internet projekt o tomu što je a što nije genocid – koliko vidimo i iz aktualnoga povoda – do sada nije uspio pomoći Međunarodnom sudu, što ne znači da nisu vrijedne spomena sve „studija slučaja“ (case study) počinjenih genocida u pojedinim zemljama ili na pojedinim narodima poput židovskog u nizu zemalja. Uostalom, časni suci Međunarodnog suda u Den Haagu ni u ratu u Hrvatskoj ne riječe ratne zločine s obje strane, pa čak prepoznaju i „genocidne radnje“, ali se nisu uvjerili, ili nisu imali smjelosti utvrditi i „genocidne namjere“, pa su većinski odlučili (15 : 2) kako su odlučili. Netko se već našalio gorko: kao da su se u zemljama bivše Jugoslavije događali slučajni i nenamjeravani genocidi. Oni su, nažalost, uvijek planirani i namjeravani i ne samo u Drugom svjetskom ratu i ne samo u Trećem Rajhu i u NDH, nego i posvuda, pa i u posljednjim jugoslavenskim ratovima.

*****

Prije nekoliko godina, nešto malo prije nesretne i nepravedne presude Međunarodnog suda u Den Haagu u pravnom prijeporu BiH protiv SiCG je u zapadnoeuropskim medijima obznanjeno kako jedan znanstveni internet projekt pokušava odgovoriti na pitanje šta je, a što nije genocid? O projektu se može još uvijek detaljnije informirati na internet stranici www.massviolence.org, ali kažimo ukratko da je njegov cilj da dođe do jedinstvene, općeprihvatljive definicije genocida. Zamišljeno je da se na ovoj „internet adresi“ u Enciklopediji masovnog nasilja 20. stoljeća prikupе sve moguće činjenice o genocidima, nerijetko ignoriranim, potisnutim ili „zaboravljenim“, pa da potom prikupljene činjenice budu i historijski i stručno klasificirane. Ako otvorite internet stranicu www.massviolence.org dobit ćete uvid u Enciklopediju masovnog nasilja u 20. stoljeću diljem svijeta, počevši od „case study“ Auschwitz, dakle holokausta, preko Guatemale do Čečenije, do Ruande do Indije i Kine, samo u ovoj „enciklopediji mrtvih“ nema ili ima jedva spomena o genocidima na prostoru bivše Jugoslavije u prošlosti i u zadnjoj deceniji 20. stoljeća. Mogla bi, dakle, jedina korist u prijeporima BiH i Hrvatske sa Srbijom biti u tomu što će se u bližoj budućnosti iz arhiva Međunarodnog suda preseliti i na stranice *The Online Encyclopedia of Mass Violence* (OEMV) prijepori glede bestidno pobijenih u posljednjim jugoslavenskim ratovima. Od tog bi mogli „profitirati“, pak, ako nitko drugi do znanstvenici, oni koji se ozbiljno bave istraživanjima masovnog nasilja...

Pitanje genocida u 20. stoljeću jedno je od najvažnijih pitanja međunarodne politike, kazali su inicijatori OEMV projekta. Konačnim usuglašavanjem definicije genocida, te stavljanjem cjelokupne arhive na raspolaganje dobronamjernima i znatiželjnim, neće se moći ni ubuduće spriječiti genocid, ali bi se ovim putem „makar pomoglo svjetskoj zajednici da genocid prepozna na vrijeme“, kazao je svojedobno inicijator projekta, francuski politolog Jacques

Sémelin. „*Online Encyclopedia of Mass Violence*“ želi, u stvari, pomoći da se i definitivno ujednače kriteriji kada se masovno ubojstvo ljudi određene etnije mora označiti „ciljanim genocidom“! „Što je genocid?“, pita se i Jacques Sémelin. Mnoge države, ali ne sve, se pozivaju u njihovoj pravnoj praksi na Konvenciju UN iz 1948. godine u kojoj se genocid definira kao „radnja, počinjena u namjeri da se djelomično ili u cijelosti razruši jedna nacionalna, etnička, rasna ili religiozna grupa“. Neke države, pak, očigledne genocidne radnje podvode pod „borbene radnje“, čemu im je, nažalost, Međunarodni sud i u dvije presude protiv Srbije dao za pravo.

Dakako, u ovomu prigodničarskom osvrtu se ne želi umanjiti osjetljivost i kompleksnost ovog fenomena. Ali, nije fragilno i apsurdno samo oklijevanje Međunarodnog suda glede očiglednog genocida u Srebrenici, da ga označi kako ga je označio i Tribunal za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji, pa potom povuče konzekvence i o odgovornosti države, ma koja bila i kako se zvala, nego je nekako slično tomu ostalo bez konzekvenci glede odgovornosti i u „slučaju Vukovar“: genocidnih radnji ima u izobilju, ali nema tobož genocidnih namjera i ne zna se tko stoji iza njih!? Ili je ovdje riječ o nespремnosti na „prvi put“ baš u slučaju tamo nekih balkanskih naroda i zemalja!? U ocrtanom kulturološko-političko-pravnom kontekstu se moraju, dakle, razumjeti „igre bez granica“ u Den Haagu, i drugdje, o definiranju zločina i u Hrvatskoj i u BiH, pa čak i u Vukovaru i Srebrenici. K tomu, mnogim vladama je teško još uvijek priznati notorne činjenice o ratovima u Hrvatskoj i BiH, jer bi priznanje namjeravanog genocida automatski značilo i samooptužbu da su zakazali kao subjekti međunarodnog prava i međunarodnih političkih odnosa, pa time i da su i (ne)izravno krivi za srebreničku i sveukupnu bosanskohercegovačku tragediju, napisao sam povodom presude Međunarodnog suda u prijeporu BiH vs. Srbija. Ništa tomu nemam dodati ni nakon današnje presude ICY-a povodom tužbe Republike Hrvatske i kontratužbe Republike Srbije za genocid...

*****

Inače, kritičko-kulturološka dimenzija hrvatsko-srpskog genocidnog prijepora tiče se ne samo posljednjih jugoslavenskih ratova, nego i sveukupnoga obostranog zla, kumulativnog zla u 20. stoljeću, u kojemu su i Hrvati i Srbi jedni drugima nanijeli besramna zla koja i dalje prešućuju, ili o njima ne žele kritički misliti i ljudski se odnositi. U njihovim međusobnim sjećanjima nema, zbog toga, mjesta za sjećanje na žrtve drugih niti sposobnosti i spremnosti za empatiju. I jedni i drugi (kao i treći i četvrti i ini s područja bivše Jugoslavije kojima se ovdje ne bavimo) žive punim plućima „prokletstvo kulture selektivnog sjećanja“...

Ovim tužnim povodima bi bilo smisljeno, dakle, tek konstatirati kako se do sada nije „pomoglo svjetskoj zajednici da genocid prepozna na vrijeme“, te da na pitanje što je a što nije genocid neće biti lako odgovoriti ni ubuduće pred Međunarodnim sudom. Jedan od razloga tomu je i taj što je iznimno teško pred ICJ-em dokazati odgovornost bilo kojoj državi genocidne namjere one druge. Nije i neće biti slučajno što takve presude pred ICJ-em de facto i de iure nije do sada nikad ni bilo.

International Court of Justice (ICJ) u Den Haagu se bavi, dakle, već kao jedno od najvažnijih radnih tijela Organizacije ujedinjenih naroda (OUN) samo tužbama i odgovornošću država, dok se neki drugi sudovi bave pojedinačnim odgovornostima, primjerice Tribunal u Den Haagu za zločine počinjene u bivšoj SFRJ, ili Međunarodni kazneni sud. Inače se u hrvatskom jeziku uobičajilo da se International Court of Justice prevede kao Međunarodni sud, dok se i u srpskom i u bosanskom prijevodu ICJ doslovice prevodi kao Međunarodni sud pravde. ICJ je, dakako, uvijek samo ICJ ...

Možda treba još malčice iznijansirati da hrvatska tužba i srbijanska kontratužba nisu od strane ICJ-a odbačene (kao neosnovane), nego su odbijene po osnovnom zahtijevu da se

protivnička strana proglasi krivom za genocidnu namjeru. Zločine počinjene na tlu Republike Hrvatske nije ICJ ni zaniijekao ni opovrgao, ali nije imao smjelosti, ili nije bilo dovoljno spremnosti za povezivanje zločina i „genocidnih radnji“ s državnim planovima u Beogradu. ICJ je, dakle, bio nevoljan da u slučaju Vukovara ili Škrabrinje prizna očiglednu povezanost užasnih radnji i planova glede „Velike Srbije“. Zvuči, dakle, isuviše cinično što je oko pet tisuća pobijenih u uništenom baroknom dunavskom gradu Vukovaru bilo nedovoljno veliki broj da se Srbija barem ukori – kao u slučaju Srebrenice prilikom odbacivanja zahtijeva BiH u prijetnji sa Srbijom – da nije dovoljno poduzela da spriječi genocidne radnje.

Dakako, tužna priča o egzodusu srpskog naroda iz Hrvatske je užasna posljedica planova o „Velikoj Srbiji“, pa potom i nesenzibilnosti u ophođenju sa Srbima u Hrvatskoj Tuđmanove Hrvatske. No, ona je u osnovi „već viđena“ u prošlosti, u egzodusima i sudbinama sudetskih Nijemaca ili šlezijских Nijemaca. Krajiški Srbi su bili ukalkulirani „potrošni materijal“ od samog početka u kalkulantskim planovima za „Veliku Srbiju“. Doprinos hrvatskog vrhovnika Franje Tuđmana i njegovih pobočnika je, također, mjerljiv, ali se ne smiju pobrkati uzroci i posljedice. Odgovornost za zločine nad srpskom nejači u Krajini, poslije „Oluje“ su, pak, jednostavno i dalje razlog za sram, za stid umjesto onih koji ne umiju da se stide. „Junačine“ koje su počinile ovu vrst zločina moraju odgovarati pred sudovima u Hrvatskoj kad-tad ...

Nevjerojatan je, ipak, historijski cinizam što je anno Domini 2015. formalni šef države Srbije Nikolić zapravo osumnjičenik iz rata u Hrvatskoj, koji je navodno kao mladi četnik-pripravnik u slavonskom selu Antinovo počinio i sam zločine, tako glase hrvatske optužbe. Čovjek s takvom prošlošću govori jednostrano o nastradalim Srbima od genocidnih hrvatskih vlasti i ovim povodom. Ni trunke isprike i pokajanja, niti se takvo što može od njega i sličnih mu očekivati. Ili, da glavni odvjjetnik Republike Srbije u Den Haagu

koristi ovu „solomonsku presudu“ Međunarodnog suda da ponovi optužbe za „Oluju“ i „Bljesak“ kao nelegitimne akcije i time skine odgovornost s Miloševićeva režima i vojnog vrha JNA. (The Show must go on!) Kao da su se ratovi u Hrvatskoj i u BiH odvijali u Šumadiji. U nastavku rata drugim sredstvima se spremno odmah uključio i neizbježni Savo Štrbac, koji koristi objektivnu nesreću srpskih prognanika i izbjeglica iz Hrvatske kako bi manipulirao udrugom „Veritas“. I njegova je poruka da poslije ove presude ICJ-a Republika Hrvatska ne smije obilježavati ni „Bljesak“ ni „Oluju“ kao važne datume u Domovinskom ratu. Dakako, to Hrvatskoj nitko ne može zabraniti, ali bi Hrvatska dobro učinila samoj sebi kada bi se njezini ljudi počeli masovnije stidjeti za nasilnu smrt više od 1.600 pobijenih srpskih staraca i starica na kućnom pragu, po podacima Helsinškog odbora u Hrvatskoj, u postolujnim akcijama „čišćenja“ u Kninskoj krajini ...

*****

Godinama i desetljećima sam iščitavao literaturu koja je govorila o teškom stradanju srpskog naroda tijekom cijeloga 20. stoljeća, živio sam u Srbiji i sa Srbima i imam sposobnost empatije za brojna srpska stradanja, posebice u Jasenovcu, pa čak i tragedije u posljednjim ratovima, uključivo u Mostaru i dolini Neretve, pa ću se usuditi kazati baš kao bivši građanin Beograda i prijatelj „Druge Srbije“, prava je šteta što Republika Srbija nije mogla biti osuđena od strane ICJ-a ni u slučaju bosanskohercegovačke, ni u slučaju hrvatske tužbe za genocid. To bi joj, naime, pomoglo da 20 godina poslije ratova „u kojima nije učestvovala“ dodirne Jaspersovu „nultu točku“ i konačno razumije srpsku i cjelokupnu posljednju balkansku nesreću, koju je najvećim dijelom skrivila srpska politička elita, potpomognuta kratkovidom klikom tobožnje JNA. Dakako, ni drugi nisu u ukupnoj nesreći nevini, svi ti silni očusi nacija i država, mali ljudi velikih ambicija, vrijedni jedino prezrenja. I oni trebaju vlastite „nulte točke“...

Republika Srbija – formalno-pravno gledano – doista nije ni postojala u momentu barbarskog uništenja Vukovara, pa čak ni u vrijeme genocida u Srebrenici, kao međunarodno-pravni subjekt. Naime, ona je poslije 27. travnja 1992. godine, kad se zajedno s Crnom Gorom proglasila za nasljednicu SFRJ u formi SRJ (Savezne republike Jugoslavije) bila bez međunarodno-pravnog subjektiviteta. Badinterova komisija joj je i definitivno poručila da se ne radi o secesiji u jugoslavenskim ratovima, nego o disoluciji SFRJ, te da i Se-Re-Ja, de facto Srbija, ima proći proceduru ponovnog prijema u Ujedinjene narode, kao i sve druge nove neovisne države. I što je najvažnije, Badinterova je komisija kazala: granice novih suverenih država su granice bivših jugoslavenskih republika. Na ovom novomu „Berlinskom kongresu“ time je i bila zapečaćena sudbina SFRJ i oštećena sudbina novih subjekata međunarodnog prava. Mnogi to nisu još uvijek shvatili, posebice u Srbiji. Ali, nisu ni mnogi u BiH, posebice oni koji se pozivaju na Berlinski kongres iz 1878. godine, a ne razumiju kao ovovremeni „Berlinski kongres“ 10 mišljenja Badinterove komisije iz 1991./1992. godine glede utvrđenih granica, pa i dalje bjesomučno mamuzaju mrtvog sutorinskog konja!

I na samom kraju: ma koliko se opirale, i SE-RE-JA, odnosno Srbija i Crna Gora – dvije zemlje-sljednice koje su je činile su na kraju morale podnijeti zahtijev za prijem u OUN, samo daleko poslije BiH, Hrvatske i Slovenije, koje su u OUN primljene 22. svibnja 1992. godine. Taj brak iz računa ratobornih srpskih i crnogorskih poglavica nikad i nije imao šansu pošteno zaživjeti, ma koliko bili srodni srpski i crnogorski narod, u to ne treba sumnjati ni poslije svega, pa će lažna Jugoslavija biti definitivno zapućena na smetlište historije putem privremene tvorevine iz 2003. godine koja se zvala Državna zajednica Srbije i Crne Gore. U kontinuitetu samorazaranja i samouništenja, do konačne disolucije bivše SFRJ dolazi poslije crnogorskog referenduma o neovisnosti iz 2006. godine. Kao u teatru apsurdna, Crna Gora je ne samo izglasala vlastitu, nego je i poklonila Republici Srbiji njezinu neželjenu neovisnost. Kosovo kao neovisna država je,

pak, posljedica nasilja na Kosovu i ozbiljnije suzpenzije međunarodnog prava, zbog čega i jeste najkorektnije govoriti o „postmodernoj državnosti Kosova“. Svi koji poštuju međunarodno pravo i međunarodno-pravni poredak bi, dakle, morali i dalje govoriti o Kosovu u kategorijama Rezolucije UN 1244/99...

2. In memoriam Richard von Weizsäcker (1920.–2015.): Pomogao im je otvoriti oči

U devedeset i petoj godini života umro je 31. siječnja o.g. u Berlinu šesti poslijeratni njemački predsjednik Richard von Weizsäcker (1920.–2015.), kojega se u cijelom svijetu pamti po ocjeni da je kraj Drugog svjetskog rata bio i dan oslobođenja Nijemaca od nacizma.

O „oslobođenju od nacizma“ govorili su, dakako, i prije Weizsäckera umjetnici poput Heinricha Bölla i Güntera Grassa, političari poput Willy Brandta (SPD) i Helmuta Kohla (CDU), pa ipak tek je Weizsäckerov govor doživljen kao oslobađajuća istina koja je dirnula u dušu Nijemaca a svijet pokrenula da drugim očima gleda na poslijeratnu Njemačku.

Zato proteklih tjedana i nije bilo ozbiljnijeg medija u svijetu a da nije podsjetio barem na dvije ključne rečenice iz njegovog govora u Bundestagu 8. svibnja 1985. godine: *„Osmi svibanj je bio dan oslobođenja. On nas je sve oslobodio od neljudskog sustava nacionalsocijalističke nasilne vladavine“*.

Dakako, to što je Weizsäckerova poruka tako snažno odjeknula i u svijetu bilo je povezano s tim da je izrečena u Bundestagu pred diplomatskim korom i mikrofonima svjetske javnosti, te da je izgovorena baš u vrijeme „change of wind“, uzlazne faze detanta i u okolnostima da su se i u bivšem SSSR-u upravo rađale i „perestrojka“ i „glasnost“.

Ali, to što je Weizsäckerova poruka tako snažno odjeknula među Nijemcima povezano je s tim da ju je izgovorio bivši kapetan Wehrmachta i konzervativni njemački predsjednik plemićkog podrijetla, čiji je otac u vrijeme njemačkog ministra inozemnih poslova Joachima von Ribbentropa promaknut čak u državnog tajnika (1938.–1943.), da bi od 1943., pa sve do kraja rata bio i

diplomata pri Svetoj stolici. Zbog svega toga je i bio osuđen na sedam godina zatvora u Nürnbergu.

To što je tako krupnu istinu izgovorio plemić, a ne nečiji vanbračni sin poput Willya Brandta (kako ironizira recepciju W. Brandta na desnoj sceni G. Grass u „*Mojem stoljeću*“), čovjek rođen u jednom dvorcu u Stuttgartu, k tomu i gradonačelnik Berlina (1980.–1983.), a povrh svega sin visokog službenika u Hitlerovom aparatu, koji je pravomoćno kažnjen, davalo je Weizsäckerovoj ocjeni dodatnu težinu. Svi u Njemačkoj su znali da je bio, kao i brat mu, od prvog dana vojnik Wehrmachta u ratu u Poljskoj, te da je već 2. rujna 1939., drugog dana Drugog svjetskog rata držao u naručju mrtvo tijelo svog brata.

Bio je i brat uglednog filozofa i fizičara, izuzetno kultiviran čovjek i vrstan pravnik, pa je ispunjavao sve preduvjete za „idealnog predsjednika“ kojemu se vjeruje. I povjerovalo mu se kad je kazao: „*Osmi svibanj je bio dan oslobođenja. On nas je sve oslobodio od neljudskog sustava nacionalsocijalističke nasilne vladavine*“ .

Šesti njemački predsjednik Richard von Weizsäcker, zvan od milja i „Srebreni uvojak“, bio je doista općeuvažavani svenjemački predsjednik u dva mandata (1984.–1989.–1994.), dakle i u danima mirnog ponovnog ujedinjenja Njemačke 03. listopada 1990. godine. Utoliko je bio i „predsjednik ujedinitelj“, ma koliko uloga saveznog predsjednika po Ustavu (koji se zove Temeljni zakonik – „Grundgesetz“) bila više protokolarne nego izvršno-političke naravi.

Nisu ga voljeli samo notorni nacisti, upravo zbog toga što je „dan kapitulacije“ Hitlerovog Trećeg Rajha nazvao „danom oslobođenja“ od nacizma. Ma koliko pamćen po brojnim kultiviranim istupima, ušao je u političku povijest Njemačke i svijeta „najboljim govorom njegova života“, tako se s u međuvremenu stilizirao njegov govor u Bundestagu od 8. svibnja 1985.

Uostalom, ova ocjena potječe od eksperta za jezike i retorička pitanja Josefa Kleina koji tvrdi da nitko prije von Weizsäckera nije tako jezgrovito izrazio ono „što većina Nijemaca misli i osjeća o 8. svibnju 1945.“ Po njemu, ovaj Weizsäckerov govor sadrži kao malo koji drugi „toliko iskrene empatije za različite skupine: za žrtve Holokausta, ali i za patnje žena, za njemačke vojnike i izgnanike iz njihovih domovina“.

Gledano i ljudski i historijski ovaj je govor jedinstven, jer je „odustao od patetike“, jer mu nije ni stalo do prigodničarskih govorenja. Von Weizsäcker je „htio pogledati istini u oči“, pa je „argumentirao mudro i angažirano, ali istovremeno trijezno i ozbiljno“, Kleinovo je mišljenje.

*****

Richard von Weizsäcker je bio predsjednik SR Njemačke i kad sam – igrom povijesnih silnica – bio posljednji jugoslavenski attache za kulturu (1991.–1992.), pa potom i bosanskohercegovački diplomata u Bonnu i u Berlinu (1993.–1994.). U diplomatskom koru govorili smo o njemu uvijek s respektom. Posrnuvši duboko „u smeđu močvaru“, bilo je dominantno mišljenje među diplomatama, SR Njemačka je – poslije „oslobođenja od nacizma“ – jednostavno imala sreće s predsjednicima i kancelarima, pa se opravljala brže nego što se smjelo nadati.

Toliko uspješno da je od „bolesnog društva“, posebice za predsjednikovanja Richarda von Weizsäckera, postajalo „zdravo društvo“, govoreći rječnikom Ericha Fromma. Dakako, nije slučajno što je SR Njemačka nedavno doživjela i da ju potomak preživjelih u Holokaustu, glavni urednik „Židovskih novina“ dr. Rafael Seligmann predloži za Nobelovu nagradu za mir.

Dakako, to što se i osobno već 20 godina bavim „kritičkim nadvladavanjem prošlosti“, po uzoru na Nijemce, nije zaslužan samo „Srebreni uvojak“, ali jeste mi izravno pomogao njegov „govor koji je

ušao u povijest“ da razumijem koliko je važan čestit govor o tamnim stranama u vlastitoj povijesti, posebice u radu s mladima.

„Mladi nisu odgovorni za to što se tada događalo“, precizirao je pokojni predsjednik 8. svibnja 1985., „ali jesu odgovorni za to što se iz toga napravi u povijesti“. Iz ovoga govora još snažnije odjekuju opomene: „*Tko pred prošlošću zatvara oči, biva slijep za sadašnjost*“ i „*Ne smijemo 8. svibanj 1945. odvojiti od 30. siječnja 1933.*“ Dakako, riječ je o datumima koji govore o kraju i početku Hitlerove strahovlade.

Temeljem Weizsäckerovih opomena ne bi ni nitko od Hrvata smio govoriti o Bleiburgu, a da se prije toga nije prisjetio s pijetetom i sviju žrtava u sustavu logora smrti Jasenovac. I još nešto – ne smiju se odgađati dekonstrukcije vlastitog nacizma, jer je to najprezriviji sustav u ljudskoj povijesti. Svejedno je, pri tomu, gdje su nam u ratovima 20. stoljeća bili djedovi i očevi, stričevi i ujaci...

Naravno, nužno je dekonstruirati i ideologijske matrice lijevog totalitarizma, jer je i on „neprijatelj otvorenog društva“, te i svim njegovim žrtvama odati posljednji pomen! O ovomu nekom drugom prigodom.

I Hrvatima, i drugim narodima bivše Jugoslavije, tek predstoji mukorpan proces samooslobođanja od iluzija fašizma i nacizma, od viktimizacija i viktimo-transgresija, od prokletstva kulture selektivnog sjećanja. U tomu im moraju pomagati akademske i vjerske zajednice, mediji i politički lideri. Ili im makar ne smiju više odmagati da se konačno zapute – baš po uzoru na Nijemce – na put samooslobođenja od svih totalitarizama. U tomu bi itekako mogle pomoći i opomene i poruke pokojnog Richarda von Weizsäckera.

VI - Recenzija

Autentično svjedočanstvo jednog doba

Treba odmah reći kako je Mile Lasić napisao važnu i potrebnu knjigu, koja će se, u to ne treba posebno sumnjati, uglavnom zaobilaziti i ostati temeljito nepročitana. No, to naravno ne znači kako nije trebala biti napisana. Štoviše, čitajući ovaj tekst suočavamo se s autentičnim svjedočanstvom jednog doba, koje je u stilskom i sadržajnom smislu, istovremeno i znanstveni i esejistički i prozni rukopis. Bez ijedne od navedenih komponenti knjiga bi izgubila na svojoj izvornosti i uvjerenosti. Zašto sve ovo pišemo? Iz jednostavnog razloga jer će čitanje ove knjige svakom čitatelju, bilo da je riječ o suvremenicima koji su izravno svjedočili promatranim događajima, ili da se pak radi o čitateljima koji će u nekoj bližoj i daljoj budućnosti proučavati ovo doba na kraju jednog i početku drugog stoljeća, u znatnoj mjeri olakšati uvid u događaje i društvene procese. Pri tome, treba napomenuti kako Lasić ne piše suhoparnim znanstvenim stilom, ali ga i ne preskače, ubacujući u potpuno neočekivanim momentima, intimistične rečenice proznog tipa. Održavajući na taj način tekst živim i zaokupljajući pažnju čitatelja.

Osobno se, naravno, ne slažem s nekim izrečenim autorovim stavovima u knjizi, no ono što mu se ne može osporiti je činjenica kako svakoj situaciji pokušava pristupiti uravnoteženo. Ne čineći nikad takvu pogrešku, u kojoj bi relativizirao očigledno ili donosio neke moralno dubiozne sudove. Lasić to ne čini otvoreno i bez zadržke, što bi možda bio stil kojeg bi više pozdravio, no unatoč tome, uvijek iznese ono što mora biti iznijeto. Na taj način ova knjiga doista vjerno reprezentira proklamirano nastojanje za uspostavljanjem dijaloga i aktivno nastoji nadići kulturu selektivnog sjećanja.

Lasićeva knjiga 'Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja' ne koristi teoretsku podlogu kulture sjećanja, osim na par mjesta, ali je više nego očito kako autor tu teoriju ima u malom prstu i njom se koristi u ispisivanju izloženih tekstova. Bez obzira na to što je knjiga koncipirana od niza već objavljenih tekstova, djelomično dopunjenih za potrebe ovog izdanja, ovako posloženi oni doista djeluju kao smisljena cjelina. Izuzmemo li četvrto poglavlje, logično nazvano 'Appendix', te završna dva teksta koja su dodana umjesto pogovora, a koji doista djeluju kao pridodane cjeline, vidit ćemo da se knjiga sastoji od tri nosiva poglavlja. Prvo, nazvano 'Umjesto proslova' i treće, ujedno i najsnažnije poglavlje knjige, 'Prilozi razumijevanju krivnje i viktimo-transgresije' okrenuti su lokalnom, hercegovačkom i bosanskohercegovačkom prostoru i temama, dok se drugo poglavlje 'Kako se i čega sjećamo' bavi širim, jugoslavenskim kontekstom i razumijevanjem tog problema u svijetu diplomacije.

Kao što smo već na početku naglasili, knjiga nam s jedne strane nudi uvid čovjeka koji je profesionalno svjedočio turbulentnim događajima na razmeđu dvaju stoljeća, a koji posjeduje dovoljan politološki aparat da te događaje suvislo objasni. No, istovremeno nam nudi i osobno viđenje čovjeka koji prilično teško proživljava drame koje mu se događaju, kako na osobnom, tako i na društvenom planu.

Tekstovi ispisani bratu i ocu u čast u prvom poglavlju, predstavljaju istovremeno i snažnu sociološko-historiografsku analizu zapadnohercegovačkog društvenog konteksta, ali i duboko osobnu priču do koje je Lasiću iznimno stalo. Drugo poglavlje donosi nam analizu društvene stvarnosti Srbije, problematizira odnos Vatikana i nacističkog režima, nudi uvid u odnos njemačke javnosti i politike prema raspadu Jugoslavije, iznosi posebno zanimljiv Handkeov slučaj i njegove simpatije prema politici Srbije u

ratovima. No, najsnažnije momente poglavlja predstavlja tekst o Branku Mikuliću i esejistički zapis iz Berlina. Kad je riječ o redovima posvećenim Branku Mikuliću, njihova važnost ne iscrpljuje se samo u činjenici da se na ovaj način ta ključna figura suvremene bosanskohercegovačke povijesti vraća u javni prostor i primjereno valorizira, nego i u iznimno dirljivom dijelu teksta posvećenom njegovoj nakani da umre u Sarajevu i da mu budu objavljena knjiga, svojevrsni politički testament.

S druge pak strane, tekst posvećen berlinskim razgovorima s Borom Ćosićem i Berlinu općenito, prikazuju Lasića kao ozbiljnog europskog intelektualca, koji je posve uronjen u moralne dileme jugoslavenskog, ali i europskog prostora. Kao i u njegovu kulturnu baštinu. Rečenice posvećene pitanjima progona berlinskih Židova, napuštenim građanskim vilama i mjestima sjećanja u samom gradu, mogu se smjestiti u sam vrh esejistike kompletnog europskog intelektualnog prostora. Lasić tako piše: „Početak je srpnja, sparno je već u rano nedjeljno jutro. Zagrobnu tišinu remeti ptičji pjev iz obližnjih zelenih krošnji i jedva čujan glas na engleskom jeziku, koji pokušava mladomu muškarcu i ženi, obučenim u šorc i majicu, s naočalama na glavi i turističkim torbama na ramenima, približiti tragediju i zločin od prije više od pola stoljeća. Vijenac uveloga cvijeća i gomila poluizgorjelih svijeća leže beživotno ispod spomen ploče na berlinskom „kolodvoru smrti“, samljeveni sinočnjim prolomom oblaka nad Berlinom. Na beskrajnom nizu malenih metalnih pločica, s obje strane kolosijeka, kojim već pola stoljeća ne prometuju ni roba ni ljudi, uklesan je identičan tekst, s promjenljivim brojevima, koji obaviještava znatiželjnike koliko je kojeg dana, mjeseca i godine s ovog mjesta odvedeno „berlinskih židovskih sugrađana“ na njihovu posljednju vožnju u (ne)izvjesnost, u „Nigdjevo“. Jedan dan 30, govori prva ploča, drugi dan 50, priča druga, a ovoga je dana, kaže treća, čitavih 100, dok je četvrta posve ponosna na njenih 130 „putnika“...“

Treće i svakako najsnažnije poglavlje problematizira bolne i aktualne teme odnosa prema kulturi sjećanja na, u prvom redu prostoru Hercegovine, ali i Bosne. Lasić kao da je odlučio definitivno otvoriti sva traumatična pitanja i odati počast svima onima koji su je zaslužili, ne ustručavajući se pritom iznijeti i one stvari u kojima se sa promatranim ljudima razilazio. Takav pristup je na najbolji mogući način prikazan u tekstu o Bogiću Bogićeviću, još jednoj od ključnih figura političkog života Bosne i Hercegovine, kojoj se smiješi sudbina Branka Mikulića, što autor nije posebno naznačio u tekstu, unatoč tome da se takav rasplet izvjesno da naslutiti.

Još važnijim se čini problematiziranje pitanja sarajevskih Srba, koje je poduzeo putem zapisa o pjesniku Stevanu Tontiću, ali i naglašavanje važnosti knjige Ivana Šarca o sjećanju na 1941. godinu u Hercegovini. Lasić se u knjizi osvrnuo i na konferenciju o prokletstvu selektivnog sjećanja, održanoj krajem 2014. u Mostaru, kojoj je bio jedan od organizatora. Taj tekst čini se posebno zanimljivim, s obzirom na to da se putem problema i otkazivanja na koje je u pripremi konferencije nailazio, ali i s obzirom na činjenicu da se ona ipak ipak održala, okupivši ljude raznih profila i studente obaju mostarskih sveučilišta, iz prve ruke svjedoči o kompleksnosti pronalazjenja puta do dijaloga.

Kao što je već u nekoliko navrata spomenuto, Lasić doista pokušava biti čovjek dijaloga, koji nastupa diplomatski, no ipak kaže ono što je stvarno važno. Ostavio nam je tako dirljiv zapis o Adnanu Badžaku i staroj radnji u mostarskom Kujundžiluku: „U omalenoj radnji u Kujundžiluku, na broju devet, drži na počasnomu, vidnomu mjestu bakrorez s motivima Starog mosta, što je uobičajeno, te ukomponirane u bakrorez siluete mostarskih džamija, katoličkih i pravoslavnih crkava, što i nije (više) baš uobičajeno. Nije za prodaju, veli Adnan, ovaj bakrorez nema cijenu. Ime mu je Sjećanje na Mostar.“

Teško je u konačnici išta pridodati autorovim riječima: „Pitam se, pak, zar se ne bi ovaj pristup morao primijeniti i na stradanje ljudi u Mostaru, i drugdje, bez obzira na vjeru i naciju, i bez obzira od čijeg metka ili granate su poginuli. Pa, potom, otvorenih očiju početi pošteno govoriti o barbarizmu u kojem se učestvovalo, u kojem su stradavale i ćuprije i manastiri, i crkve i džamije, i ljudi, zatvoreni u mostarski kotao, ojađeni do u nebo zbog nepravde koja im je nanijeta. To što bi u poštenom govoru o mostarskom stradanju najgore prošli ovaj put hercegovački Hrvati, gore čak i od Srba, jer su oko Mostara dovršavali ono što su započeli JNA i rezervisti, manje je važno od toga da se imenom i prezimenom utvrde i žrtve i njihove ubojice. Tako bi se nekako moralo slično govoriti i o Muzeju revolucije u Jablanici, koncentracijskom logoru za Hrvate u prošlom ratu, da ne govorimo o Trusini, Uzdlolu i Grabovici“.

Pridodamo li ovome činjenicu da je kroz dekonstrukciju političkog djelovanja Jadranka Prlića, Lasić napravio uistinu važnu stvar za obračun s nečistom savješću i lošim politikama od strane dobrog dijela hercegovačkog društva, možemo zaključiti kako ova knjiga nikome neće odmoći, a mnogima bi mogla pomoći, u izgradnji drukčijeg društva i premošćavanju nekih ponora.

Bez obzira na činjenicu što su mi ocjene nekih ljudi s kojima Lasić polemizira u ovoj knjizi, bliže od njegovih ocjena, te unatoč tome što ne dijelimo isto viđenje ovogodišnje proslave 14. februara, dana oslobođenja Mostara od fašizma, smatram da je Mile Lasić objavio važnu knjigu. Tekst je to koji poziva na dijalog, koji ne bježi od traumatičnih pitanja i koji pokušava svemu pristupiti u skladu s boljim akademskim običajima. Važnost ove knjige dodatno je potencirana i činjenicom da je riječ o jednom od rijetkih pokušaja multiperspektivnog pristupa mjestima sjećanja i prijelomnim političkim događajima, što je u ovako razlomljenom intelektualnom,

Mile Lasić

znanstvenom i društvenom prostoru, više nego dobra preporuka da ju se uvrsti u obavezno štivo za razumijevanje društvenih procesa. U nadi da će tekst ove knjige potaknuti kulturu dijaloga i kakvo-takvo zbližavanje fragmentiranog bosanskohercegovačkog društva, prepuštamo ga čitateljima na ocjenu i proučavanje.

Mostar/Split, 26. veljače 2015. godine

dr.sc. Dragan Markovina

O autoru

Mile Lasić je rođen 25. veljače 1954. godine u Uzarićima (Široki Brijeg), BiH. Osnovno i gimnazijsko obrazovanje završio u Širokom Brijegu (1961.–1973.); fakultetsko u Sarajevu (FPN UN-Sa 1973.–1977.); poslijediplomski studij pri Univerzitetu u Sarajevu (1978.–1984.). U periodu između 1978. i 1992. godine radio kao stručni suradnik u Marksističkom studijskom centru u Sarajevu, u OK XIV ZOI Sarajevo'84 i u Predsjedništvu SRBiH, pa potom kao savjetnik i šef kabineta u jugoslavenskim savezanim organima (1984.–1992.), te službovao u SR Njemačkoj i kao jugoslavenski i bosanskohercegovački diplomata (1993.–1994.).

Između 1995. i 2009. godine živio u SR Njemačkoj „između azila i egzila“, uvijek čuvajući dostojanstvo življenja od vlastitog rada, bilo u njemačkim tvornicama, ili kao slobodan novinar, publicista i prevoditelj. Bio kao „freelancer“ vanjski suradnik brojnih balkanskih i europskih medija (Oslobođenje, Danas, Helsinška povelja, Peščanik, Status, BH Dani, Slobodna Bosna, Bosanska pošta, Hercegovačke novine, WDR, Deutsche Welle...)

Po povratku u zemlju sudjelovao na brojnim domaćim i regionalnim znanstvenim konferencijama, objavljivao u zbornicima i u relevantnim časopisima u regiji, u dnevnim i tjednim listovima. Po ispunjenju svih znanstveno-nastavnih pretpostavki izabran je u nastavno zvanje docenta 21. listopada 2009., da bi u redovitoj natječajnoj proceduri bio izabran 16. prosinca 2014. i u akademsko zvanje izvanrednog profesora na Sveučilištu u Mostaru.

Objavio i knjige: Europska unija: nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi (Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2009.); Mukotrпно do političke moderne (Udruga građana Dijalog, Mostar, 2010.); Uvod u znanost o politici („rider“, skripta, hrestomatija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 2010. i 2012.), Kultura sjećanja (Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2011.);

Europe Now – Europa sada ili nikada (Kult B / DEPO, Sarajevo, 2011.); U zemlji zarobljenog uma (RABIC, Sarajevo, 2012.); Dvije knjige pod jednim krovom: Nepodnošljiva lakoća umiranja Titove Jugoslavije; 2. U potrazi za vjerodostojnim pripadanjem (Off Set, Vidiportal.ba, Tuzla, 2012.); Aporije multikulturalnosti u svijetu i kod nas (Rabic, Sarajevo, Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2014.); O uzrocima i posljedicama bespuća na putu Bosne i Hercegovine ka Europskoj uniji (Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2014.. Uskoro mu izlaze i knjige „Avanti diletanti“(Synopsis, Sarajevo-Zagreb) i „U sjenci Branka Mikulića“(HKD Napredak, Sarajevo)...

Objavio i na stotine kolumni na portalima u BiH i u regiji jugoistoka Europe, dao dnevnicima i tjednicima, časopisima i elektronskim medijima na desetine intervjuua. I u sveučilišnoj nastavi i kao neovisna jedinka u javnom prostoru zalaže se za kritičku kulturu sjećanja, za međusobno uvažavanje sviju oformljenih identiteta, za interkulturalno razumijevanje i susretanje, za kosmopolitizaciju identiteta i europeizaciju javnih narativa i politika.

Član je Odbora za sociološke znanosti Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Bio i članom Ekspertne skupine za izradu preporuka za promjene Ustava Federacije BiH. Članom je i uredništva međunarodnog sociološkog časopisa Diskursi, Savjeta Inicijative za bolju i humaniju inkluziju (IBHI) iz Sarajeva i Savjeta portala Autograf.hr iz Zagreba.